

УДК 316+303+308

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень науковців з України, Австралії, Нігерії, які присвячені дискусійним питанням теорії та методології соціології, важливим аспектам глобалізації та розвитку суспільств, актуальним соціальним проблемам в країнах, що розвиваються. Тематика журналу охоплює актуальні проблеми соціології як науки, соціологічне знання про сучасні соціальні процеси в регіоні Центральної та Східної Європи і країнах Євразії, але не обмежується ними.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

The current issue of the journal presents the results of original sociological research submitted by sociologists from Australia, Nigeria and Ukraine which are dedicated to disputed issues of sociological theory and methods, important aspects of globalization and social change, current social issues in developing countries with emerging markets. The scope of the journal embraces but is not limited to topical questions of sociology as an academic discipline, contemporary social processes and critical problems of the region of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia.

The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. П. Горбачик (заст. гол. редактора), канд. фіз.-матем. наук, доц. (Київ, Україна); С. С. Бабенко, канд. соціол. наук (Київ, Україна); В. І. Волович, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); К. Вольяс, проф. (Абердін, Велика Британія); Н. Генев, д-р наук, проф. (Любляна, Словенія); Є. І. Головаха, д-р філос. наук, проф. (Київ, Україна); П. В. Кутуєв, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Д. Лейн, проф. (Кембридж, Велика Британія); Л. В. Малес, д-р соціол. наук (Київ, Україна); А. Рихард, д-р наук, проф. (Варшава, Польща); В. І. Судаков, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); П. Тамаш, д-р наук, проф. (Будапешт, Угорщина); М. В. Туленков, д-р соціол. наук, проф., (Київ, Україна); К. Херпфер, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія); В. І. Чепак, д-р соціол. наук (Київ, Україна); Ю. І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Ю. Б. Савельєв (відп. секретар), канд. філос. наук, доц. (Київ, Україна)
Адреса редколегії	03680, Київ-680, просп. Глушкова, 4д, кім. 501, 504; ☎ (38044) 521 63 40 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 27.04.16 (протокол № 11)
Атестовано	Міністерства освіти і науки України. Наказ № 893 від 04.07.13
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16688-5260Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

UDC 316+303+308

The current issue of the journal presents the results of original sociological research submitted by sociologists from Australia, Nigeria and Ukraine which are dedicated to disputed issues of sociological theory and methods, important aspects of globalization and social change, current social issues in developing countries with emerging markets. The scope of the journal embraces but is not limited to topical questions of sociology as an academic discipline, contemporary social processes and critical problems of the region of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia.

The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень науковців з України, Австралії, Нігерії, які присвячені дискусійним питанням теорії та методології соціології, важливим аспектам глобалізації та розвитку суспільств, актуальним соціальним проблемам в країнах, що розвиваються. Тематика журналу охоплює актуальні проблеми соціології як науки, соціологічне знання про сучасні соціальні процеси в регіоні Центральної та Східної Європи і країнах Євразії, але не обмежується ними.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

EXECUTIVE EDITOR	O. Kutsenko, Dr.Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine)
EDITORIAL BOARD	A. Gorbachyk (Deputy Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); S. Babenko, C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); V. Volovich, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); C. Wallace, Prof. (University of Aberdeen, UK); N. Genov, Dr. Sc., Prof. (Ljubljana, Slovenia); E. Golovakha, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Kutuev, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); D. Lane, Prof. (Cambridge, UK); L. Males, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); A. Rychard, Dr. Sc., Prof. (Warsaw, Poland); V. Sudakov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Tamash, Dr. Sc., Prof. (Budapest, Hungary); M. Tulenkov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Ch. Haerpfer, Dr. Sc., Prof. (Aberdeen, UK); V. Chepak, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Yakovenko, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Savelyev (Associate Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine)
Address	r. 501, 504; 4d Hlushkova Prospect; Kyiv, Ukraine, 03680; tel. (+38) 044 521 63 40
Approved by the	Academic Council at Faculty of Sociology April 27, 2016 (Minutes # 11)
Certificated by:	Ministry of Education and Science of Ukraine writ № 893 from 04.07.2013
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine Certificate about the public registration KB № 16688-5260 P from 07.05.2010
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Петрушина Т. (Київ)	
Завдання вітчизняної економічної соціології: спадщина Т.Заславської і проблеми українського суспільства	6
Набруско І. (Київ)	
Імперативний характер гастрономічних практик в рамках соціального простору сучасної людини	10
Савельєв Ю. (Київ)	
Порівняння і оцінка розвитку сучасних суспільств: перспектива теоретичного синтезу	15
Шелухін В. (Київ)	
Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання	23
Недзельський А. (Київ)	
Концепт поточних взаємодій в соціологічному дослідженні повсякденності	28
Грищенко М. (Київ)	
Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження	31
Озимко М. (Київ)	
Концепція працевлаштування в західній соціології	39
Кравчук М. (Київ)	
Поняття достовірності знання та проблема невизначеності в емпіричному соціологічному дослідженні	43

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В СВІТІ

Нваодух Е. (Оверрі, Нігерія / Київ)	
Фемінізація бідності: приклад Нігерії	48
Олейникова О. (Сідней, Австралія / Київ)	
Рухаючись з "власних місць": міграція в Австралію	54

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Бабенко С., Малес Л., Харченко О., Червінська Т. (Київ)	
Шляхом до гендерної рівності в освіті (досвід проведення гендерного аудиту на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)	59
Шелухін В. (Київ)	
Соціологічний круглий стіл "Мислення та свідомість: від абстракцій до полону науки"	65
Фітисова А. (Київ)	
Про "СВОЄ", або Хочеш прочитати цікавий журнал про соціологію – напиши його!	66

ПЕРЕКЛАД

Мохаммед Бамія (США)	
Шляхи написання гарної книжкової рецензії: нотатки редактора журналу International Sociology (переклад)	68
Інформація для авторів, рецензентів і читачів	69

CONTENTS

THEORY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Petrushyna T. (Kyiv)	
The tasks of domestic economic sociology: T. Zaslavskaya's heritage and problems of Ukrainian society.....	6
Nabrusko I. (Kyiv)	
The imperative nature of gastronomic practices within social space of a modern person	10
Savelyev Yu. (Kyiv)	
Comparative analysis and assessment of the level of development of contemporary societies: the prospect of theoretical synthesis.....	15
Shelukhin V. (Kyiv)	
Coleman's conception of norms: micro-macro theoretical framework and its critical re-reading	23
Nedzelskyi A. (Kyiv)	
The concept of flow interactions in the sociological everyday-life studies.....	28
Gryshchenko M. (Kyiv)	
Urban public space as an object of sociological study.....	31
Ozymko M. (Kyiv)	
The concept of employment in Western sociology.....	39
Kravchuk M. (Kyiv)	
The concept of knowledge credibility and problem of uncertainty in empirical sociological study.....	43

GLOBALIZATION AND SOCIAL ISSUES IN THE WORLD

Nwaoduh E. (Owerri, Nigeria / Kyiv)	
Feminization of poverty: the Nigerian account	48
Oleinikova O. (Sydney, Australia / Kyiv)	
Moving out of "Their Places": Migration into Australia	54

ACADEMIC LIFE

Babenko S., Males L., Kharchenko O., Chervinska T. (Kyiv)	
Path to gender equality in education (Experience of gender audit at Faculty of Sociology of Taras Shevchenko National University of Kyiv)	59
Shelukhin V. (Kyiv)	
Sociological roundtable "Thought and consciousness: from abstraction to science capture"	65
Fitisova A. (Kyiv)	
On "Svoie", or Want to read an interesting journal on sociology – write it!	66

TRANSLATION

Mohammed A. Bamyeh (USA)	
Ways to write a good book review: From the editor of International Sociology Journal	68
Information for potential authors, reviewers and readers	70

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Петрушина Т. (Киев)	
Задачи отечественной экономической социологии: наследие Т.Заславской и проблемы украинского общества	6
Набруско И. (Киев)	
Императивный характер гастрономических практик в рамках социального пространства современного человека	10
Савельев Ю. (Киев)	
Сравнение и оценка развития современных обществ: перспектива теоретического синтеза	25
Шелухин В. (Киев)	
Концепция норм Дж.С.Колмена: микро-макро теоретические рамки и их критическое прочтение	23
Недзельский А. (Киев)	
Концепт потоковых взаимодействий в социологическом исследовании повседневности	28
Грищенко М. (Киев)	
Публичное пространство города как объект социологического исследования	31
Озимко М. (Киев)	
Концепция трудоустройства в западной социологии	39
Кравчук М. (Киев)	
Понятие достоверности знания и проблема неопределенности в эмпирическом социологическом исследовании	43

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В МИРЕ

Нваодух Э. (Оверри, Нигерия / Киев)	
Феминизация бедности: пример Нигерии	48
Олейникова О. (Сидней, Австралия / Киев)	
Двигаясь с «собственных мест»: миграция в Австралию	54

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Бабенко С., Малес Л., Харченко Е., Червинская Т. (Киев)	
На пути к гендерному равенству в образовании (опыт проведения гендерного аудита на факультете социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко)	59
Шелухин В. (Киев)	
Социологический круглый стол "Мышление и сознание: от абстракций к плену науки"	65
Фитисова А. (Киев)	
Про "СВОЕ", или Хочешь прочитать интересный журнал о социологии – напиши его!	66

ПЕРЕВОД

Мохаммед Бамя (США)	
Пути написания хорошей книжной рецензии: заметки редактора журнала International Sociology (перевод)	68
Информация для авторов, рецензентов и читателей	69

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.334.2

Т. Петрушина, д-р социол. наук,
Институт социологии НАН Украины

ЗАДАЧИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: НАСЛЕДИЕ Т.ЗАСЛАВСКОЙ И ПРОБЛЕМЫ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Рассмотрено становление экономической социологии на постсоветском пространстве, ее предмет и исследовательские подходы в контексте наследия Т.Заславской. Дан краткий обзор последних научно-исследовательских работ отдела экономической социологии ИС НАН Украины. В соответствии с основными принципами научной этики Т.Заславской сформулированы актуальные задачи современной отечественной экономической социологии.

Ключевые слова: экономическая социология, научное наследие Т.Заславской, экономико-социологические исследования ИС НАН Украины.

Становление экономической социологии на постсоветском пространстве неразрывно связано с именем Т.Заславской, стоявшей вместе с Р.Рывкиной у истоков российских экономико-социологических исследований. В социологию Т.Заславская, как и многие соратники ее поколения пришла из экономики, осознав необходимость анализа теории и практики хозяйственной жизни в контексте социальных причин и проблем. Идея изучения экономики через призму социологии и создание нового междисциплинарного направления были для Т.Заславской объективно подготовлены всем опытом ее научно-практической работы, возможностью объединить знания, накопленные ранее в экономике и социологии. Кроме того, высокая теоретическая значимость институционализации экономической социологии отражала широкое признание и традиции этого стремительно развивающегося направления зарубежной социологии, к изучению достижений которой отечественные ученые активно подключились в конце 80-х – начале 90-х годов прошлого века. Актуальность экономико-социологических исследований была также обусловлена их чрезвычайной востребованностью в условиях радикальных реформ нашего общества и экономики, что и сегодня сохраняет свою значимость.

Основательницы отечественной экономической социологии изначально понимали ее как науку "о функционирующем в сфере экономики человеческом факторе, его структуре, роли и характере влияния на социально-экономические процессы" [Заславская, Рывкина, 1991: с.56]. Взаимоотношения экономической и социальной сфер они рассматривали как взаимовлияние общественной экономики и системы неравенств положения общественных групп во всех сферах общественной жизни. [Заславская, Рывкина, 1991, с.55–56]. Было введено новое понятие "социальный механизм развития экономики", под которым понимался "активизм субъектов, их деятельность и поведение в экономической и социальной сферах общества", которые зависят не только от объективных регуляторов, но и от состояния социально-экономического сознания субъектов: их потребностей, ориентаций, интересов [Заславская, Рывкина, 1991, с.60]. Далее понятийный аппарат расширялся в направлении выявления социальных механизмов регулирования разных экономических процессов и отношений, в целом выяснения социального механизма общественных трансформаций. В последних работах Т.Заславской, помимо анализа взаимодействия экономической и социальной сфер, особое внимание уделялось влиянию институциональных, социокультурных факторов на развитие экономики и наоборот. Т.Заславская подчеркивала, что "трансформация институциональной структуры общества – это прежде всего социокультурный процесс, внешним выражением которого служит качественное изменение повседневных массовых практик. Поэтому характер этого изменения служит критерием эффективности институциональных реформ"

[Заславская, 2000: с.15]. Т.Заславская исходила прежде всего из деятельностного понимания трансформационных процессов, поэтому в центре ее внимания всегда находилась иерархия социальных субъектов (акторов). Она считала, что анализировать необходимо реальные изменения "в открытом социальном пространстве, выделяя в нем три координаты-вектора: вектор институциональных преобразований, вектор социоструктурных изменений и вектор человеческого потенциала общества" [Ядов, 2009: с.94]. Последний, по мнению Т.Заславской, состоит из четырех компонентов: социально-демографического, социально-экономического, социокультурного и инновационно-деятельностного.

Дальнейшее развитие экономической социологии сопровождалось уточнением ее предмета, понятийного аппарата и методологического арсенала. На сегодняшний день не выработано единого определения предмета экономической социологии, но есть общепринятое понимание того, что изучает это современное мощное направление развития мировой социологической мысли. Как пишут авторы международной энциклопедии экономической социологии, в первом приближении она может быть определена как сфера социологических исследований, призванная анализировать связи между экономическими и социальными явлениями. При этом целью является как анализ влияния религиозных идей, государственной политики, социальных отношений на экономическую деятельность, так и последствий экономических явлений для социальной и политической жизни [Trigilia, 2011: p.192]. Понимание неразрывности социального и экономического присутствует во всех имеющихся, весьма разнообразных определениях предмета экономической социологии. Для В.Радаева, одного из ведущих экономсоциологов России, это – экономическое действие, понимаемое в веберовском духе как форма социального действия. Признание социальной укорененности экономического действия для него означает то, что мотивы экономического действия, во-первых, выходят за пределы экономических целей и, во-вторых, являются продуктом функционирования социальной общности, а не предпочтений изолированного индивида [Радаев, 1998: с.53, 54]. Экономическую социологию В.Радаев определяет весьма немудреным способом как дисциплину, использующую основные понятия и инструментарий социологии для анализа экономических отношений [Радаев, 2008: с.64]. Санкт-Петербургская школа последователей В.Ельмеева в качестве предмета экономической социологии, которую она рассматривает как интеграцию социологического, исторического и экономического подходов, видит "экономику и общество в их взаимосвязи и взаимообусловленности" [Экономическая социология, 2012: с.8, 13]. Новосибирская школа экономической социологии, фундатором которой была Т.Заславская, задачей этого научного направления считает выяснение "конкретных

путей и способов влияния социальных характеристик общества на развитие экономики, а уровня развития и состояния экономики – на социальные отношения", т.е. конкретных механизмов связи экономического и социального развития [Заславская, Развитие..., 2007: с.483]. Близкую к новосибирцам позицию занимают белорусские экономосоциологи. Так, Г.Соколова в качестве предмета экономической социологии рассматривает социальные механизмы, от которых зависит протекание и возможность регулирования экономических процессов [Соколова, 2013: с.121].

Несмотря на близость экономической социологии к политической экономии, социоэкономике, институциональной и социальной экономике, специфика этого особого направления междисциплинарных исследований ни у кого не вызывает сомнений, как и то, что она стала самостоятельной отраслевой социологической наукой. Междисциплинарность, как формат научных исследований, характеризует и предметное поле, и методологию, и методы анализа. Междисциплинарность экономической социологии является следствием особенностей ее объекта – взаимосвязи экономической и социальной сфер общества. В более широком плане необходимость новых концептуальных схем познания стала результатом осмысления сложных событий современности, признания гуманитарных критериев в качестве основополагающих при разработке и оценке политики социально-экономического развития, потребности в комплексном анализе происходящих перемен с учетом социального, социокультурного и институционального контекста и использования соответствующих методологических подходов. Интеграция различных подходов в рамках междисциплинарных исследований должна опираться на взаимно уважительное отношение к профессиональной специфике каждого научного направления и исключать проявления "империализма" и односторонности с чьей-либо стороны при познании научной истины. Важно адекватно объяснять происходящее, предвидеть будущее, хотя бы ближайшее, и предлагать решение наиболее острых проблем нашего общества. Сегодня мы зачастую не успеваем осмысливать быстро меняющуюся реальность, которая к нерешенным проблемам добавляет новые. Это не только ослабляет и осложняет научное обеспечение разработки соответствующей вызовам времени социально-экономической политики государства, отрицательно сказывается на имидже науки, но и порождает чувство неудовлетворенности нас как ученых результатами своей деятельности.

Междисциплинарность предполагает не только переход от предметно ориентированного к проблемно ориентированному знанию, но и, насколько возможно, объективный, комплексный, системный анализ реальных проблем. Междисциплинарные усилия способны преодолеть встречающуюся заангажированность и обеспечить более высокий синергетический эффект работы коллективного разума. Т.Заславская на протяжении 10 лет была неформальным руководителем междисциплинарного симпозиума Интерцентра "Куда идет Россия?". Подчеркивая его научную значимость, она писала: "Акцент на диалог различных наук был обусловлен многомерным, многокомпонентным характером самого трансформационного процесса, тесной взаимосвязью перемен, происходивших в экономической, политической, правовой и социальной подсистемах общества. Многие проблемы, имевшие, казалось бы, разную природу, сплетались в столь сложные "синдромы", что изучение их силами отдельных наук становилось малоэффективным" [Заславская, 2007: с.713].

Неизменные принципы научной работы Т.Заславской – опора только на реальные факты в поиске истины, профессионализм и независимость от каких-либо научных течений, взаимно уважительное сотрудничество с разными учеными отечественной и мировой науки – отражают высокую научную этику ученого. Гражданс-

кая совесть Т.Заславской не позволяла ей закрывать глаза на кризисную ситуацию в экономике и изучать какие-то периферийные проблемы. Она считала себя, как академик-экономист, получающий высокую зарплату от государства, персонально ответственной перед народом за состояние экономики и общества [Заславская, 2007: с.535]. Эта ответственность проявлялась не только в ее высокой самокритичности и требовательности к самой себе, но и в понимании функций, которые призвана выполнять социология в целом. Т.Заславская считала, что социология должна выполнять как научную, научно-познавательную функцию, так и политическую, и гражданскую функции, что особенно важно в условиях социальных трансформаций. Политическая функция состоит в информировании властных органов о фактических результатах их действий и об общественной реакции на осуществляемые преобразования. Это функция диалога социологической науки с властью для грамотного осуществления перемен в обществе, способствующая повышению уровня экономической и политической культуры властной элиты. Гражданская функция социологии состоит в информировании общества о сущности происходящих процессов и способствует повышению культуры населения, формированию гражданского общества [Заславская, 2002: с.552].

Поэтому ее оценки российской действительности всегда были четкими, однозначными, не завуалированными и честными. В одной из своих последних статей Т.Заславская писала: "слабый и некачественный рост экономики, укоренение коррупции и организованной преступности, распад армии, разложение милиции, вырождение правосудия свидетельствуют о серьезном неблагополучии: Россия теряет свои позиции в мире. Значительная часть ее граждан понимает необходимость перегруппировки общественных сил, которая активизировала бы и привела к рулю правления конструктивные социальные силы, способные вытащить страну из засасывающего болота коррупции на путь современного технического, экономического и социального прогресса" [Заславская, 2011: с.13]. Парадоксально, но эта характеристика состояния российской экономики и общества абсолютно аналогичны современным украинским реалиям. Об общности наших бед и задач по их преодолению свидетельствует и цитата Т.Заславской из ее дневника от 13 января 1986 г.: "партийный и государственный аппарат, принятый Горбачевым от предыдущих генсеков, коррумпирован едва ли не на 75-80%. С помощью этих людей осуществить поворот, призванный стереть их как социальный слой с лица земли, невозможно. Сначала надо убрать их с генеральских и офицерских постов, заменить более молодыми, порядочными, не связанными с мафией людьми..." [Заславская, 2007: с.551]. И далее убийственно-реалистичное рассуждение-исповедь, говорящее о генетической общности наших проблем, их глубокой исторической и социокультурной укорененности и паталогически-перманентной актуальности: "мы живем в криминальном государстве – сформировавшемся и окрепшем, где в органах представительной власти сидят уголовники, исполнительная власть срослась с мафией, а "органы правосудия" состоят у той и другой на службе. Чем страшней и наглее преступления – тем менее вероятно их раскрытие и наказание...В сущности ведь это все знают и понимают, но ничего не могут сделать...Хотелось бы закрыть на это глаза, думать не о преступности, а о чем-то хорошем... Но тема моей научной работы – современная трансформация российского общества..." [Заславская, 2007: с.744]. Для ученого выход из этой ситуации только один – работая над правильно выбранными, востребованными темами, искать ИСТИНУ и говорить ПРАВДУ!

Сотрудники отдела экономической социологии ИС НАНУ всегда стремились в своих работах давать объе-

ктивный научный анализ исследуемых проблем и выбирать тематику, отражающую либо малоисследованные, либо наиболее значимые для украинского общества вопросы. Так, последние научно-исследовательские работы отдела посвящены анализу качества жизни населения, социальному потенциалу инновационного развития экономики Украины, положению рабочего класса в стране. Коротко об этих темах.

Качество жизни населения Украины

Выявлены основные тенденции изменений уровня и качества жизни украинских граждан за годы неоллиберальной экономической трансформации (по данным социологических исследований 1992-2011 гг.): сокращение объема потребления товаров и услуг; устойчиво невысокая степень удовлетворения потребностей; хроническая малообеспеченность значительной части населения как социальный барьер всестороннего развития человеческого потенциала. Общий уровень потребления очень низкий, по ряду важных позиций не удовлетворяет потребностей значительной части (от трети до половины) населения. Среднедушевые доходы в семьях почти половины украинских граждан ниже официально установленного прожиточного минимума, среди трети они не превышают его двойного размера. Длительное пребывание в состоянии малообеспеченности приводит к сокращению запросов людей относительно условий своей жизни и их деградации. Зафиксированное мизерное повышение качества жизни по некоторым показателям (материальное положение, занятость, удовлетворенность жизнью и пр.) в некоторых регионах Украины, прежде всего в Киеве и Севастополе, происходит на фоне значительных диспропорций и разбалансированности развития отдельных составляющих качества жизни в большинстве областей страны. Так, механизмы восходящей социальной мобильности почти отсутствуют, достойная и высокооплачиваемая работа стала дефицитом, образование все более коммерциализируется. Крайне высокая степень социально-экономического неравенства (хотя четко и неопределенная) чревата социальными конфликтами. Помимо этих выводов специалистами Института была предложена идея разработки украинского социологического мониторинга качества жизни, поскольку интегральный индекс качества жизни является комплексным индикатором состояния общества и эффективности проводимой социально-экономической политики.

Социальный потенциал инновационного развития экономики (ИРЭ) Украины

Социальный потенциал ИРЭ рассматривался нами как совокупная способность членов общества создавать (воспринимать), внедрять и распространять новшества, обеспечивающие экономическое развитие, а также организационно-институциональные возможности общества поддерживать инновационные практики социальных субъектов экономической деятельности.

Были выделены структурные составляющие этого потенциала (социально-политический, социально-экономический, институциональный, социокультурный, научный и образовательный субпотенциалы), в рамках экспертного опроса оценены их уровень и значимость в инновационном развитии отечественной экономики. Социально-политические, социально-экономические и институциональные составляющие совокупного социально-экономического потенциала ИРЭ оценены на низком уровне. На уровне ближе к среднему оценивается социокультурный, научный и образовательный потенциалы ИРЭ. Интегральный индекс имеющегося социального потенциала ИРЭ составляет 2,3 балла (по 5-балльной шкале).

Зафиксированы главные социальные барьеры на пути реализации задекларированной стратегии инновационного развития в Украине: система семейно-кланового олигархического капитализма, сложившаяся общественно-политическая система, социально-

экономическая дифференциация населения, коррупция и низкий уровень жизни населения.

Среди составляющих социального потенциала ИРЭ, и в частности его социально-политического потенциала, самую низкую оценку получил показатель консолидации современного украинского общества (1,5 балла). Хотя большинство экспертов (81%) считают, что без консолидации общества ИРЭ вообще невозможно (как, кстати, и без доверия (85%)).

Если низкий уровень институционального, социально-экономического и социально-политического потенциалов характеризует их, скорее, в качестве барьеров на пути инновационного развития, то образовательный, научный и социокультурный потенциалы развития экономики в большей степени выступают его драйверами.

В целом же, в современных условиях в Украине ни ИРЭ, ни инновационный прорыв, о котором так много говорят, несмотря на их жизненную для отечественного общества и экономики необходимость, невозможны. Наша страна имеет все необходимые для инновационного развития предпосылки: природные ресурсы, производственно-технологические мощности, интеллектуальные и научно-технические ресурсы. Однако для реальных сдвигов в этом направлении нужно, с одной стороны, преодолеть "жесткие" социальные барьеры, а с другой, проявить соответствующую политическую волю, изменить неоллиберальную идеологию хозяйствования и подчинить ее гуманитарным целям и ценностям, обеспечить реальную заинтересованность со стороны бизнеса и активную поддержку государства.

Состояние, проблемы и перспективы рабочего класса в системе социально-экономических отношений современного украинского общества

Численность рабочего класса в Украине за годы рыночных реформ сократилась, под влиянием прежде всего деиндустриализации, более чем вдвое. Официальная статистика даже отказалась от использования термина "рабочий класс" и оперирует такими категориями как "наемные работники", "работодатели", "самозанятые" и др. Хотя, по данным мониторинга 2013 г., наибольшую по численности социальную группу по признаку занятости составляют именно рабочие (26%, в том числе 17% – квалифицированные рабочие и 9% – разнорабочие). Поэтому отдел экономической социологии Института социологии приступил к выполнению темы, посвященной анализу реального положения рабочего класса в системе социально-экономических отношений современного украинского общества. Впервые за годы независимости в Украине был проведен массовый социологический опрос рабочих (2013, N=1800). Ниже в качестве примера приведены некоторые результаты этого исследования.

На вопрос, изменилось ли в целом положение рабочих на предприятии, где они работают (зарплата и другие условия труда), по сравнению с советским временем, каждый второй ответил (49%), что положение рабочих ухудшилось. Только 11% рабочих считают, что оно улучшилось, 14% – не изменилось, 26% ответивших не смогли определиться с ответом (ответили 1204 человека или 67% опрошенных). Пятая часть опрошенных рабочих получает зарплату неофициально, в том числе 12% – всю неофициально, 7% – часть официально, часть – "в конверте". Наиболее важным на работе для рабочих является гарантия занятости (56%), на втором месте по значимости находятся хорошие взаимоотношения с товарищами по работе (40%), на третьем – высокий заработок и интересное содержание работы (по 30%). Вынужденным безработным в результате увольнений или сокращения кадров был каждый четвертый рабочий (24%), при этом в ситуации вынужденной безработицы он находился более года (в среднем 14 месяцев).

Каждый второй и более рабочий опасается, что в ближайшем будущем его премии и социальный пакет

будут урезаны (53%), зарплата уменьшена (65%), а сам он будет уволен или переведен на неполный рабочий день (59% и 57% соответственно). Материальное положение рабочих подтверждает широко распространенный феномен "работающих бедных". Средний размер месячной зарплаты, после вычета всех налогов, почти у половины рабочих (48%) не превышает 2294 грн – двух прожиточных минимумов (или двух минимальных зарплат), треть рабочих получает до трех минимальных зарплат (33%), 11% – до четырех прожиточных минимумов. Доход только 5% рабочих позволяет покрывать все необходимые расходы и даже делать сбережения. Для подавляющего большинства имеющих доходы обеспечивают лишь необходимое ежедневное потребление. Более того, 36% рабочих указали, что им не хватает полноценного качественного питания, 26% – необходимой одежды, 42% – возможности оплачивать необходимые медикаменты и медицинскую помощь, 37% – нормальных жилищных условий, 43% – необходимых условий для развития и образования детей. Большинство ответивших рабочих (69%) заявили, что они не хотели бы, чтобы их дети, внуки продолжили рабочую династию (хотели бы такого продолжения 14% ответивших; ответили 1344 чел. или 75% опрошенных).

Выводы. Даже этот краткий обзор показывает важность учета полученных данных о реальной ситуации в нашем обществе для разработки адекватной вызовам жизни социально-экономической политики. Сегодня как никогда ясно, что мы должны мыслить категориями и интересами Украины как единого целого, знать и понимать нужды своего народа как главного субъекта, а не объекта социальных трансформаций.

Что же касается задач отечественной экономической социологии, я бы выделила несколько основных моментов. Во-первых, акцент на прагматизме и реализме в выборе исследовательских тем. При всей важности фундаментальных теоретических разработок, теоретического обобщения и концептуализации накопленных научных материалов, выход на них сегодня в социальных науках должен быть "снизу", через осмысление закономерностей реальной социальной практики и решения конкретных проблем общества. Поэтому так важны и нужны нам, выражаясь словами Т.Заславской, "социологические экспедиции", работа в поле в эпицентре проблем и событий. Во-вторых, актуализируется изучение социальной структуры общественного производства, причем не просто статусных позиций, в описательном контексте, а в рамках деятельностного подхода, с учетом субъектного аспекта, т.е. изучение активности социальных субъектов в общественном производстве. В-третьих, пришло время реализовывать одну из принципиальных идей новой экономической социологии – осуществить "социальное конструирование хозяйства", что приобретает особую значимость в на-

ших условиях, когда общество отторгает сложившуюся систему и протестует против нее. Экономосоциологические исследования в этом направлении способны внести существенный вклад в развитие социальных наук.

Список использованных источников

1. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – 448 с. [Zaslavskaya T.I., Ryvkina R.V. Sociologia ekonomicheskoy zhizni: Ocherki teorii. – Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-nie, 1991. – 448 s.]
2. Заславская Т. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформации общества // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 2000. – №6. – С. 14-19. [Zaslavskaya T. Povedenie massovykh obshchestvennykh grupp kak faktor transformatsii obshchestva // Monitoring obshchestvennogo mneniya: Ekonomicheskie i socialnye peremeny. – 2000. – №6. – S. 14-19]
3. Заславская Т. Роль социологии в преобразовании России // Заславская Т.И. Социальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – С. 546-557. [Zaslavskaya T. Rol sotsiologii v preobrazovanii Rossii // Zaslavskaya T. I. Societlnaia transformatsiia rossiiskogo obshchestva: Deiatelnostno-strukturalnaia kontsepcia. – M. Delo, 2002. – S. 546-557]
4. Заславская Т.И. Избранное: В 3-х томах. – Том 3. Моя жизнь: воспоминания и размышления / Т.И.Заславская. – М.: ЗАО "Изд-во "Экономика", 2007. – 764 с. [Zaslavskaya T. Izbrannoe: V 3-kh tomakh. – Tom 3. Moia zhizn vospominaniia i razmyshleniia / T.I. Zaslavskaya. – M. ZAO "Izd-vo "Ekonomika", 2007. – 764 s.]
5. Заславская Т. Развитие новосибирской экономико-социологической школы как процесс формирования новой методологии изучения российского общества / Т.Заславская // Экономическая социология: автопортреты [Текст] / отв. Ред. В.В.Радаев; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2007. – 487 с. [Zaslavskaya T. Razvitiie novosibirskoi ekonomiko-sotsiologicheskoi shkoly kak process formirovaniia novoi metodologii izuchenii rossiiskogo obshchestva / T.I. Zaslavskaya // Ekonomicheskaiia sotsiologiia: avtoportrety [Tekst] / otv. Red. V.V.Radaev; Gos. un-t – Vysshiaia shkola ekonomiki. – M.: Izd. Dom GU VSHE, 2007. – 487 s.]
6. Заславская Т.И. О социальных акторах модернизации России // Общественные науки и современность. – 2011. – №3. – С. 13-25. [Zaslavskaya T.I. O sotsialnykh aktorakh modernizatsii Rossii // Obshchestvennye nauki i sovremennost. – 2011. – №3. – S. 13-25]
7. Радаев В.В. Экономическая социология. Курс лекций. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 368 с. [Radaev V.V. Ekonomicheskaiia sotsiologiia. Kurs lekti. – M. Aspekt Press, 1998. – 368 s.]
8. Радаев В.В. Экономическая социология [Текст]: учеб. пособие для вузов / В.В.Радаев; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. – 602 с. [Radaev V.V. Ekonomicheskaiia sotsiologiia [Tekst]: ucheb. posobie dlia vuzov / V.V. Radaev; Gos. un-t – Vysshiaia shkola ekonomiki. – 2-e izd. – M. Izd. Dom Dom GU VSHE, 2008. – 602 s.]
9. Соколова Г.Н. Экономическая социология 6 учебник / Г.Н.Соколова. – Минск: Выш.шк., 2013. – 384 с. [Sokolova G.N. Ekonomicheskaiia sotsiologiia 6 uchebnik / G.N. Sokolova. – Minsk. Vysh.shk. 2013. – 384 s.]
10. Экономическая социология: теория и история / Веселов Ю.В., Капусткина Е.В., [и др.] / Под ред. Ю.В.Веселова и А.Л.Кашина. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 760 с. [Ekonomicheskaiia sotsiologiia: teoriia i istoriia / Veselov Ju.V., Kapustkina E.V., [i dr.] / Pod red. Ju.V. Veselova i A.L. Kashina. SPB.: Nestor-Istoriia, 2012. – 760 s.]
11. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. – СПб.: Интерсоцис, 2009. [Iadov V.A. Sovremennaiia teoreticheskaiia sotsiologiia kak konceptualnaia baza issledovaniia rossiiskikh transformatsii. – SPB. Interstotsis, 2009.]
12. Trigilia C. Economic Sociology / Carlo Trigilia // International Encyclopedia of Economic Sociology. Eds. J.Beckert, M.Zafirovski. – L.; N.Y.: Routledge, 2011. – P. 192-206.

Надійшла до редколегії 14.07.14

Т. Петрушина, д-р соціол. наук,
Інститут соціології НАН України

ЗАВДАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: СПАДЩИНА Т.ЗАСЛАВСЬКОЇ І ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто становлення економічної соціології на пострадянському просторі, її предмет і дослідницькі підходи в контексті спадщини Т.Заславської. Наведено короткий огляд останніх науково-дослідних робіт відділу економічної соціології ІС НАН України. У відповідності з основними принципами наукової етики Т.Заславської сформульовано актуальні завдання сучасної вітчизняної економічної соціології.

Ключові слова: економічна соціологія, наукова спадщина Т.Заславської, економіко-соціологічні дослідження ІС НАН України.

T. Pershyna, Dr.Sc.
Institute of Sociology of NAS of Ukraine

THE TASKS OF DOMESTIC ECONOMIC SOCIOLOGY: T.ZASLAVSKAYA'S HERITAGE AND PROBLEMS OF UKRAINIAN SOCIETY

The formation of economic sociology at the post-Soviet area, its subject and research approaches in the context of T.Zaslavskaya's heritage have been considered. A brief overview of the recent studies of the Economic Sociology Department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine has been done. In accordance with the basic principles of T.Zaslavskaya's scientific ethics the topical problems of the modern domestic economic sociology have been formulated.

Keywords: economic sociology, T.Zaslavskaya's scientific heritage, economic and sociological studies of the Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine.

УДК 316.728

І. Набруско, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІМПЕРАТИВНИЙ ХАРАКТЕР ГАСТРОНОМІЧНИХ ПРАКТИК В РАМКАХ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

В статті аналізуються основні підходи до вивчення практик харчування у соціологічній традиції. Увага акцентована на імперативному вимірі гастрономічних практик, де вони постають соціальним засобом впливу на людину, формування яких незважаючи на екзистенційний характер, майже повністю залежить від існуючих соціокультурних норм. Розглянуто деякі тенденції сучасних гастрономічних практик, де особливо наочно проявляється їх тотальний характер, орієнтований на комплекс практично всіх соціальних позицій, зростання знаково-символічного компоненту, коли їжа набуває додаткові смисли і цінності, дифузність та індустріальний характер – організоване на принципах раціональності спеціалізоване виробництво, що зумовлює нові способи соціальної адаптації людини сучасного суспільства. В статті здійснена спроба надати класифікацію основних гастрономічних практик сучасного суспільства, де пропонуються чотири основних дискурсивних підходи: кулінарний, статусний, дискурс здоров'я та національний, в рамках яких формуються практики харчування сучасної людини, які виступають з одного боку, як потреба забезпечити внутрішню соціальну гармонію та ідентифікацію, а з іншого як вираз зовнішнього соціального тиску культурних норм.

Ключові слова: повсякденність, гастрономічні практики, соціокультурний характер їжі.

Розширення сфери соціального пізнання, активне включення все більшого числа явищ, зв'язків, подій у сферу дослідницького інтересу значно розширює предметне поле соціології як науки. Повсякденність є однією з основних сфер людської реальності, чи як називав її А.Шюц, кінцевою сферою значень людського досвіду. Саме вона володіє притаманним лише їй когнітивним стилем, тобто особливим способом суб'єктивного ставлення до життя. Оскільки останнім часом смислові межі соціуму розмиті, виникає загроза комунікативної ентропії, яка виявляється через кризу ідентичності. Однією з ознак цієї кризи виступає імітаційний характер буття людини у сучасну епоху. В самому способі життя явно чи неявно містяться способи чи форми входження соціального світу у буття людей. У самому загальному вигляді спосіб життя можна уявити як систему символічних зразків – індикаторів належної поведінки. В якості таких зразків цілком можуть бути вписані гастрономічні практики людини.

Недарма проблеми їжі і харчування нещодавно стали набувати все більшої актуальності у науковому дискурсі, адже, як не парадоксально, саме ця сфера людської життєдіяльності може запобігти розмиванню соціальних інституцій у сучасній ситуації, що характеризується дискусіями про розпад соціального, втрати цінностей і пошуком нових ідентичностей.

Мета статті – простежити імперативний вимір практик харчування у соціологічній традиції та запропонувати варіант їх класифікації.

Є цілий ряд соціальних факторів, які спричинили відродження інтересу до соціології їжі на даному етапі. Природа цього інтересу має інституційні причини і проявляється на двох рівнях: по-перше, це системні проблеми сучасного соціуму, зумовлені динамічним характером суспільних відносин, які мають процесуальний характер і підлягають постійному реконструюванню, а по-друге це проблеми людини, яка проживає своє життя в умовах цього соціуму, що вимагає від неї пошуку нових форм задоволення базових соціальних та біотичних потреб.

Перший рівень – це брак чи надлишок продуктів харчування, глобалізація продовольчого постачання, масовий доступ до інформації і, як наслідок, відповідний стан масової свідомості, пов'язаний з безпекою харчових продуктів, виникнення сучасних ризиків – забруднення традиційних продуктів чи виникнення генномодифікованих продуктів тощо. Другий рівень, пов'язаний власне з відчуттям людини, виявляється на макрорівні як роздроблення індивідуального спосо-

бу життя, нав'язування ззовні імітаційних способів соціальної адаптації у повсякденні, зокрема харчуванні.

Інтерес до вивчення тілесних практик, пов'язаних з харчуванням, зростає з виникненням соціології споживання, а саме в другій половині 20 століття, хоча підвалини тих підходів, які пов'язані безпосередньо зі споживанням їжі, здійснив цілий ряд видатних вчених-соціологів 19-20 ст. Серед них: Г. Зіммель, Т. Веблен, П. Бурдьє, Дж. Рітцер та ін. Однак, на сьогоднішній день поки не можна виокремити чітко оформлені соціологічні концепції з вивчення практик споживання.

Так, Г.Зіммель у своїй статті "Соціологія трапези" чи не вперше з соціальних мислителів новітнього часу звертається до аналізу практик харчування. Безумовно, трапеза цікава Зіммелю як конкретна історична форма прояву соціальної взаємодії, передусім спілкування. В процесі поживання їжі, тобто трапези, відбувається перехід від задоволення примітивних потреб до колективних скоординованих певними соціальними нормами поведінкових ритуалів – певний час їжі, столові прибори, порядок подання страв тощо. Зіммель пише, що трапеза є соціальним нормуванням і "приводить до свободи індивіда, яка протистоїть натуралістичному індивідуалізму. Ще раз зафіксуємо цей синтез: на противагу мисці, з якої в примітивну епоху кожен просто діставав їжу, тарілка – продукт індивідуалізованого світу" [Зіммель, 2010: с. 189]. Український соціолог В.Бурлачук, який до речі і переклав статтю Зіммеля, зазначає, що трапеза постає потужним засобом формування групи.

Звичайно, і Г.Зіммель, і інший представник німецької соціології Н.Еліас, який, на підставі механізму зміни поведінки за столом, намагався простежити соціально генетичні напрямки цивілізаційного поступу людства, в першу чергу розглядали гастрономічні практики у плані форми, тобто сама їжа не поставала в фокусі їхньої уваги. В. Бурлачук підкреслює, що згодом "...розвиваючи ідеї Зіммеля про стилізацію індивіда, який бере участь в застіллі, можна помітити, що стилізації піддається не лише індивід, а й їжа, яку він споживає під час трапези. Їжа перетворюється на знак і стає носієм культурних значень. Їжа не просто смажиться або вариться, щоб бути поданою до столу, вона ще набуває додаткових смислів, що виникають з певного символічного коду." [Бурлачук, 2010: с.185]

Якщо йдеться про статусний чи нормативний характер їжі, наразі найбільш яскравою є теорія Т. Веблена. Тут варто зазначити, що спочатку існувала концепція престижного споживання загалом, і стосувалася

вона, перш за все, моди. Проте надалі в цій теорії стали простежуватися аспекти, які мають безпосереднє відношення до харчування. Зокрема у своїй книзі "Теорія незайнятого класу" він представив і розвинув ідею про те, що "спосіб життя і моделі споживання не тільки відображають соціальні відмінності, але також і діють як засоби підтримки високого соціального статусу" [Веблен, 1984: с. 93], тобто, в процес іспоживання відбувається символізація статусу, і це стосується, переважно, вищих класів. Відповідно, їжа, яку вони споживали була суттєво ідмінною.

Більш показово у цьому сенсі постає концепція смаку П. Бурдьє, з точки зору якого в основі повсякденного життя людини – а відповідно, чи практик харчування лежить габітус, тобто система набутих диспозицій, які породжують та організують практики та уявлення, що в свою чергу формує стійкі переваги – смаки. Інтеріоризація життєвого досвіду у вигляді смаків перетворюють фізичні властивості споживчих благ в символічні вирази класових позицій і стають сталою формулою, що породжує різні стилі життя. Він пише: "Соціальний простір, таким, як я його змалював вище, являє собою сукупність агентів, наділених різними властивостями, що систематично взаємопов'язані: ті, хто п'є шампанське, протиставляються тим, хто п'є віскі, але вони протиставляються також, іншим чином, тим, хто п'є червоне вино; однак у тих, хто п'є шампанське, більше можливостей мати старовинні меблі, займатися гольфом, верховою їздою, ходити в театри і т.д., ніж у тих, хто п'є віскі, і нескінченно більше, ніж у тих, хто п'є червоне вино." [Бурдьє, 2007: с. 76-77] Однорідність габітусів в рамках окремого суспільного класу дає можливість представникам, які входять до нього, легко ідентифікувати, класифікувати і розшифровувати сенс споживчих практик.

Таким чином, стилі життя використовуються переважно з метою розпізнавання "своїх" і створення соціальної дистанції між класами. Відмінності в споживанні, без сумніву, залежать від рівня доходів, але не є повністю ними зумовленими. Наприклад, зі зростанням матеріального добробуту людей не обов'язково зростають характеристики їх споживання. Так, інколи навпаки, "у вищих класах виробляються особливі смаки, пов'язані з свідомим самообмеженням і свого роду "соціальною" цензурою". Ця добровільна аскеза виражається, наприклад, в дотриманні здорового способу життя та усіяких обмежень у їжі (розвантажувальні дні чи слідуванню різним діетам).

Наступний момент, значущий для дослідження цієї проблеми в теорії П. Бурдьє – це відмінність "форми" і "змісту". Вчений демонструє це на прикладі соціального простору продуктів харчування. Він зазначає, "зміст" віддзеркалює функціональне використання речей – тобто вживання їжі для угамування голоду, а "форма" стосується переважно ритуалів, які не мають безпосереднього відношення до функціонального споживання їжі, як то порядку подачі страв, нервування, правил етикету за столом, тощо. Тут підкреслюється думка, що "якщо в цьому контексті говорити про групи, які ранжуються за загальною сумою акумульованих капіталів всіх видів, то для вищих класів в споживанні продуктів харчування значно важливіша форма, тоді як для нижчих класів – зміст" [Бурдьє, 2007: с. 137.] Народження смаку в буржуазному суспільстві, відповідно до концепції П. Бурдьє, породжується символічним протистоянням класів.

Проте сучасна практика споживання свідчить про наявність інших тенденцій, пов'язаних по-перше з його

тотальним і горизонтальним характером, орієнтованим на комплекс практично всіх соціальних позицій, і, по-друге, зі зростанням знаково-символічного компоненту, коли предмет споживання окрім своїх прагматичних якостей, набуває додаткові смисли і цінності і, зрештою, перехід від споживання речей до споживання знаків. Теоретичним підґрунтям вивчення цих процесів є концепція запропонована Ж. Бодріаром. Згідно його ідей, в суспільстві споживання поступово окреслюється новий тип "функціональних" об'єктів, які стають частиною знакової системи цього суспільства, долаючи свою первинну (утилітарну) функцію заради вторинної (символічної). У сфері харчування ми також можемо помітити появу "функціональної" їжі, яка, володіючи різними семіотичними статусами, стає знаком тих чи інших відносин. Напівфабрикати, невибаглива домашня кухня має низький семіотичний статус, насамперед виконуючи функцію угамування голоду. І, навпаки, продукти, що мають високий семіотичний статус (ритуальна їжа, мініатюрні порції їжі, що подаються на фуршетах або прийомах), не розглядаються як спосіб угамування голоду а, скоріше, виступає позначенням певного виду соціальних інтеракцій.

У процесі виходу з повсякденного практичного простору у віртуальний простір масової культури на перший план виходить символічна функція їжі. Престижність того чи іншого продукту значною мірою пов'язується зі способом його споживання – диференційованого (ресторан з індивідуальним вибором споживача) чи уніфікованого (фаст-фуд).

В цьому контексті заслуговує на увагу широковідомою робота Дж. Рітцера "Макдоналізація суспільства" (1993), в якій ресторан швидкого харчування постає сучасною парадигмою формальної раціональності. Джордж Рітцер зауважує, що макдональдизація – це процес домінування принципів фаст-фуд бізнесу в багатьох секторах сучасного соціального життя. Привабливість та успіх цих технологій зумовлені: ефективністю (пропонує швидкий спосіб задовольнити потреби – як в McDonalds віконце обслуговування клієнтів за кермом), передбачуваністю (гарантія, що даний продукт буде однаковим у різних місцях і в різний час – така страва як "бігмак" однакова в усіх країнах сьогодні і завжди), пророховуваністю (можливість чітко обрахувати кількісні показники продукту та час, витрачений на його отримання), контролем (застосування технологій контролю гарантує відповідність продуктів та сервісу – в таких закладах абсолютно непотрібні людські якості шеф-кухаря чи офіціантів). Як наслідок, така формально-раціональна система організації призводить до дегуманізації процесу харчування. В цілому, механізми задоволення харчових потреб, як системи фаст-фудів, так і нова форма продажу продуктів через мережі супермаркетів, відображають процеси інституційної трансформації суспільства. Успішність та розповсюдження таких закладів харчування і ступінь в якій вони слугують моделлю для всього суспільства свідчить про панування формальної раціональності.

З'явилися і за нетривалий час стали домінуючими нові форми продажу продуктів харчування через мережі супермаркетів та великих торгівельних центрів. Зрозуміло, що ці зміни відображають процеси трансформації, які відбуваються як в системі праці, так і в структурі домогосподарств. Це викликає побоювання багатьох дослідників, які висловлюють занепокоєння, що традиційне харчування, зокрема "сімейна їжа", знаходиться в стані занепаду. Відомий французький соціолог Клод Фішлер ввів термін "гастроанемія", що

відображає серйозні проблеми, які починає відчувати суспільство у зв'язку з руйнуванням традиційних норм харчування.

Автор виданої у 1987 році у Британії книги "Романтична етика і дух сучасного споживання" Колін Кемпбелл доводить, що для свого розвитку і безперервного відтворення сучасне капіталістичне суспільство потребувало не тільки масового прагнення своїх членів до роботи і накопичення, але й. радикальної переорієнтації у споживанні, зокрема споживанні їжі. Виходячи з динамічного характеру капіталізму, Кемпбелл припускає, що люди завжди бажають споживати не тільки більше, – вони хочуть споживати нові товари. Ця потреба не є природною або вродженою, вона виявляється тільки в сучасному суспільстві, вона штучна, як і схильність до накопичення і вкладення капіталу. [Campbell, 1987: с. 43-47] На разі, сьогодні вже можна говорити про доволі сталий характер у нормованості гастрономічних практик як сукупності загальноприйнятих правил реалізації системи харчування, закріплених у процесі суспільної комунікації, і яким притаманні полі функціональність та статусна диференціація. До подібних міркувань схиляються і австралійські вчені Джон Гермов та Лорен Вільямс, згідно яким особливий характер сучасного споживання зумовлює ситуацію, при якій споживач ніколи не зможе задовольнити свої потреби повністю, він завжди залишається "голодним", і в цьому є особливість новітніх соціальних систем, а певний тип харчування виступає спробою культурного відтворення. [Гермов, 2004: с. 12-14] Безумовно, незважаючи на значні зміни, в культурі харчування існує спадкоємність і в цьому сенсі культурна складова споживання їжі інколи домінує над первинною фізіологічною функцією.

Цікавою є концепція символічного значення їжі російської дослідниці С.А. Кириленко, яка досліджує впливи сучасної епохи на процеси харчування та їх значення у житті людини. Вона аналізує яким чином нова раціональність постіндустріального суспільства, породжувана цілою низкою соціокультурних чинників, таких як процесом глобалізації, формуванням нової нерівності горизонтального типу, укоріненням нових моделей споживання, віртуалізацією культури тощо, зумовлює нові характеристики процесу харчування. Ці різноманітні фактори викликають досить суперечливі тенденції в сфері споживання їжі. Так раціоналізація та уніфікація харчування, на думку автора, призводить до валеологічного підходу до їжі, орієнтації на наукові критерії харчування та його функціоналізацію. Інша російська дослідниця І.Сохань соціологічне вивчення гастрономічних практик пропонує зосередити передусім на її стратифікаційному аспекті, оскільки їжа виступає одним з маркерів соціальної стратифікації і є важливим об'єктом статусного споживання. [Сохань, 2013: с. 108].

Нарешті, аналізуючи цей феномен, варто звернутися до положень П.Бергера і Н.Лукмана, які стверджують, що колективний досвід переважно зафіксований у сукупності соціальних ролей та поведінкових моделей, які люди виконують у повсякденному житті. Ці моделі, які обирають індивіди і виконують індивіди "втілюються в індивідуальному досвіді" [Бергер і Лукман, 1995: с. 122]. Саме тому простір повсякденних практик представлений індивіду в двох формах: безпосередньо через його діяльність та через канали

соціальної комунікації як результат суспільного досвіду в ньому. Уявлення людини про повсякденні практики формуються у різних площинах, як на основі її власного досвіду взаємодії з оточуючим світом, так і інформації, що надходить різними каналами соціальної комунікації. При цьому власний досвід конкурує з соціальною комунікацією, що поставляє свою версію реальності, яка часто набуває пріоритетності. Навіть у такій приватній сфері, як харчування, вплив соціуму, введених ним регламентацій достатньо помітний і сильний.

Саме в приготуванні їжі та її споживанні в чітко простежується як прогрес людства, так і цивілізаційні і національні відмінності, соціальне розшарування. Якщо у вісімнадцятому столітті соціальний статус виразно виступав у споживанні їжі, в дев'ятнадцятому ця регламентація стає більш розмитою, двадцяте сторіччя характеризується тим, що поступово їжа у первинному своєму дискурсі як благо (як предмет споживання), як задоволення прагматичної потреби людини у вгамуванні голоду, втрачає свою провідну роль у маркуванні соціальної нерівності суспільства. Критерієм ідентифікації у теперішньому столітті все більш наочні стають різноманітні стилі життя, де кулінарія, поряд з модою і туризмом постають їх найбільш потужними засобами.

Змінюючи практики харчування, люди не тільки споживають конкретну їжу і використовують супутні речі, скільки приводять у рух моделі соціальної реальності. Французький соціолог Марсель Маусс вважав їжу „тотальним суспільним феноменом". Гастрономічні практики, оскільки вони стають індустрією, постають процесом відтворення соціальної реальності у вигляді її симуляції. Сучасні гастрономічні практики характеризуються цілою низкою особливостей – їм притаманна така якість як дифузність, яка проявляється через відсутність кордонів регіонального та етнічного характеру та меж між прошарками суспільства.

Окрім того, вони являють собою доволі специфічний феномен, оскільки постають як індустрія – організоване на принципах раціональності спеціалізоване виробництво, тобто відбувається просторове усупільнення їжі. Яскравим прикладом є поширення у сучасних суспільствах різних типів ресторанів та харчування у них як соціальної норми споживання у повсякденному житті. Так середня сім'я в США витрачають 37% свого продовольчого бюджету на харчування в ресторанах. Але тут спостерігається суттєві регіональні розбіжності. Так, у Хайліху, штат Флорида, 69% витратна їжу здійснюється у магазинах, уникаючи значних витрат поза домом, водночас жителі Атланти 57% свого продовольчого бюджету лишають у ресторанах. Загалом у середньому по США питома вага витрат на їжу сягає 17 % бюджету. [What America ... 2010]

Зрозуміло, що практики харчування пов'язані з екзистенційними аспектами життєдіяльності людини мають більшу соціальну вагу, аніж чиста дискурсивність. Проте, свого часу вчені з національного інституту досліджень споживання в Осло пропонували дискурсивний аналіз харчових практик для Норвегії [Bugge, 2003: с.5], використовуючи деякі напрацювання яких, вдається доцільним запропонувати певну класифікаційну схему розміщення гастрономічних практик у соціальному просторі.

Таблиця

	Кулінарний дискурс	Статусний дискурс	Дискурс здоров'я	Національний дискурс
Соціальна функція	Демонстрація Гастрономічної культури як зразка соціальних норм	Соціальна ідентифікація через характер споживання їжі	Реалізація здорового способу життя за допомогою харчування	Трансляція національної культури через кухню
Стратегія	Соціокультурне оновлення	Наслідкування вищим класам Vs Гастрономічний ескапізм	Самозбереження "економна профілактика" здоров'я	Відтворення та збереження національних гастрономічних практик
Об'єкт	Кухня вихідного дня, святкових подій тощо ресторани	Кухня розкоші (фюжн кухня, тематична тощо) Кухня виживання Фаст-фуд	Повсякденна кухня	Повсякденна кухня, фестивалі національної кухні
Цільова група	Міські жителі з вищою освітою і прибутком вище середнього	Малозабезпечені та представники певного класу з прагненням приєднатися до групи спрямування	Молодіжки, матері, люди, що ведуть здоровий спосіб життя	Представники певної нації, етносу, працюючі
Механізми реалізації (приклади)	Гастрономічний туризм	Фріганізм	Вегетаріанство	Домашня заготівля, консервація
Поведінкові моделі	Гедонізм, побудова відносин	Досягнення, демонстративна вибудова ієрархії	Повсякденна відповідальність	Популяризація харчової культури, ностальгія

Як носій низки значущих соціокультурних значень, їжа постає предметом дослідження в таких вимірах:

- Кулінарний дискурс фіксує процес того, як по мірі створення нових традицій харчування поступово відбувається звільнення від сталої детермінованості раціону. Мультикультурна компетентність у питаннях харчування належить сьогодні до базових знань сучасної людини, а кулінарія постає знаковим художнім простором, у якому виявляються культурні відмінності. Тому, знайомлячись з особливостями чужої кулінарії, люди долучаються і до інших форм споживання. Відомий дослідник сучасної культури Д. Харві, який розглядає неоднорідність культур в рамках сучасних суспільств в останні десятиліття через призму споживання продуктів харчування і підкреслює, що різноманітність продуктів, що споживаються людьми впливає на ріст плюралізму в їх життєвих стилях. Гастрономічний туризм (віртуальний і реальний), посилення інтересу до вивчення і практикування кулінарного мистецтва неминує залучають людину у простір людської культури, залучаючи весь діапазон культурної символіки, матеріальним носієм якої є їжа, і, неминує провокує його на активне споживання.

- Статусний дискурс. Як зазначає П.Бурдьє будь-яке споживання, а в більш загальному плані і всіляка практика, є наочним актом і має на меті бути відмінним від інших. На цій підставі споживання приречено функціонувати як розпізнавальний знак, а соціальні агенти здатні свідомо підсилювати ці спонтанні відмінності за допомогою стилізації життя. При цьому необхідно зауважити, що багаті споживають не просто більше або менше тих чи інших продуктів, але ці продукти принципово іншої якості. Дедалі стратифікаційні моменти стають більш вагомим фактором вживання тієї чи іншої їжі, аніж безпосередні особливості її виробництва, географічні та сезонні варіації. Так, наприклад, традиційний у ресторанах Європи сезон аспарагуса, який триває з лютого по червень, в умовах реалій українського суспільства через цінову політику носить демонстративний характер і практично не може віддзеркалювати смакові вподобання українців.

- Дискурс здоров'я поступово стає одним з основних параметрів харчової поведінки сучасної людини. Сьогодні уявлення про здоров'я як відсутність хвороб змінилося поглядом на здоров'я як стан благополуччя, за якого особистість може реалізувати свій потенціал і потребує певного способу життя. Здоров'я не є природним феноменом, це соціальний артефакт, нерозривно пов'язаний з соціальними технологіями. Однією з таких

технологій є практики харчування, спрямовані на забезпечення вимог, які суспільство на даний час вкладає у поняття здоров'я. І хоча їжа зазвичай усвідомлюється як природний феномен, однак, цей артефакт постає дедалі у все більш перетвореній соціальній формі. Цей дискурс пов'язаний з уявленнями про "здорове харчування" як ідеал, що втілюється через самоконтроль і свідоме ставлення до їжі, владу над власними бажаннями і імперативом екологічної чистоти як здорової норми. Яскравим прикладом постає поширення популярних останнім часом дієт та детокс-програм, які передбачають харчування екологічно чистими продуктами гарантованої якості.

- Національний дискурс. Їжа відображає склад національного характеру, внутрішню культуру, винахідливість у створенні повноти людського буття. Вживання традиційної їжі маркує стандарти життєдіяльності, означає поновлення родових зв'язків, а, отже, повернення в простір сакрального. Смак їжі, що зберігається з дитинства, означає зв'язок людини з культурою і власним минулим. Так, наприклад, дослідження проведене компанією "Рейтинг" у 2013 році засвідчує, що незважаючи на загальну уніфікацію їжі найулюбленішою стравою українців лишається борщ (44%) та вареники (18%), зокрема, з сиром, картоплею та вишнями. [Народний ТОП, 2013]. В такий спосіб відбувається ідентифікація з власною історією через апеляцію до загального тілесного досвіду народу і національних кулінарних традицій. Національна кухня, їжа, що споживається є об'єднуючим елементом у підтриманні ідентичності груп, а в більш широкому культурному просторі вона стає символічним артефактом і несе з собою частинку певного культурного коду.

З соціальної точки зору конкретні соціальні практики, зокрема, харчування, постають елементом ідентифікації. Попередні концепції самообмеження внаслідок браку продуктів, навіть в умовах економічної кризи виявляються недоречними, і змінюються новими практиками "м'якого" примусу до споживання, перед якими індивіду важко встояти. Таким чином, стає очевидним, що сьогодні гастрономічні практики постають формою певної "соціальної зв'язки", оскільки завдяки своєму екзистенційному та культурному змісту можуть повернути втрачену ідентичність та автентичність в епоху індивідуалізації та ерозії соціальних та культурних систем.

Висновок. Таким чином, інституційні трансформації не лише суттєво впливають, але й формують гастрономічні практики сучасної людини, які виступають з одного

боку, як потреба забезпечити внутрішню соціальну гармонію та ідентифікацію, а з іншого як вираз зовнішнього соціального примусу. Водночас, вільний ринок породжує плюралізм у сфері харчування, який знімає внутрішні конфлікти дискурсів харчування і знижує ризики нових інверсій соціальних практик. Тобто відбувається диференціації структури цих практик при збереженні стійкості фундаментальних частин системи загалом.

Список використаних джерел

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с. [Berger, P. L., Luckmann, T., The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge]
2. Бурдьє, Пьер Социология социального пространства. [Текст] / Бурдьє Пьер. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. [Pierre Bourdieu. Sociologie de l'espace social.]
3. Бурлачук В. Трапеза як предмет соціологічного дослідження [Текст] / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: наук.-теорет. часоп. – 2010. – № 4. – С. 179-186. [Burlachuk V. Dining-table as a subject of sociological research]
4. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с. [T. Veblen The Theory of the Leisure Class]

5. Зіммель Соціологія трапези [Текст] / Георг Зіммель // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: наук.-теорет. часоп. – 2010. – № 4. – С. 187-192. [Georg Simmel: Soziologie der Mahlzeit.]

6. Народний ТОП: Улюблені страви українців. 2013. Соціологічна група "Рейтинг". – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14079/> [.]

7. Сохань И.В. Как исследовать гастрономическое? К вопросу о дефинициях и подходах. [Текст] / Сохань И.В. // – Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение Выпуск № 1 (9) / 2013. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kak-issledovat-gastronomicheskoe-k-voprosu-o-definitiyah-i-podhodah> [Sohan I, How to research the gastronomic? To the question of definitions and approaches]

8. Annechen Bahr Bugge. Cooking – As Identity Work. – Paper to be presented at The 6th Conference of the European Sociological Association. Murcia, Spain. 2003. – Режим доступу: https://www.um.es/ESA/papers/St3_22.pdf

9. Campbell Colin. The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumption / Colin Campbell. – London: Blackwell., 1987 – 304 с.

10. A Sociology of Food and Nutrition: The Social Appetite. / John Germov and Lauren Williams (eds) Victoria: Oxford University Press; 2004 – 488 pages.

11. What America spends on food and drink. – Режим доступу: (http://thesocietypages.org/socimages/2010/07/04/spending-on-groceries-and-restaurants-by-city/bundle_foodanddrink_bycityxl-copy/)

Надійшла до редколегії 18.05.15

I. Nabrusko, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMPERATIVE NATURE OF GASTRONOMIC PRACTICES WITHIN SOCIAL SPACE OF A MODERN PERSON

This article analyzes the main approaches to the study of food practices in sociological tradition. The attention is paid to the imperative dimension of gastronomic practices, where they come out as the social way to influence people. Their creation, despite the existential nature, depends almost entirely on existing cultural norms. Some trends of modern gastronomic practices are considered, where their total character is focused on a set of almost all social positions, the growth of semantic-symbolic component when food gets extra meanings and values, diffuse essence and industrial nature, organized on the principles of rationality specialized production, are particularly evident. Such tendencies lead to new ways of social adaptation of modern society. The article is an attempt to provide the classification of main gastronomic practices of modern society, which offers four main discursive approaches: culinary, status, health and national discourse, in the framework of which food practices of modern man are formed. These modern practices on the one hand act as the need to ensure internal social harmony and identification, and on the other as an expression of social pressures external cultural norms.

Keywords: everyday life, gastronomic practices, socio-cultural nature of food.

УДК 316.42

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОРІВНЯННЯ І ОЦІНКА РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: ПЕРСПЕКТИВА ТЕОРЕТИЧНОГО СИНТЕЗУ

В статті уточнюються наявні підходи компаративного аналізу і оцінки рівня розвитку різних суспільств із врахуванням їхніх цивілізаційних характеристик. Таке уточнення дозволяє розв'язати фундаментальну суперечність теорій розвитку сучасного суспільства і модернізації, яка зумовлена невизначеністю спільного і відмінного для різних форм модерну. На основі критичного розгляду інституціонально-універсалістського, локально-цивілізаційного і формально-компаративного підходів визначаються ключові виміри розвитку суспільств в глобальній світовій системі: стан і продуктивність економіки та матеріальна безпека, ефективність інститутів, ціннісні орієнтації і мотивація діяльності, людський капітал і когнітивна мобілізація, якість життя за об'єктивними і суб'єктивними критеріями, стан здоров'я і очікувана тривалість життя, соціальне включення, згуртованість і набуття повноважень. Для вдосконалення інструментів адекватного порівняння суспільств з різними цивілізаційними витоками і програмами модернізації використано підхід "збільшення спроможності" (the Capability Approach) і пов'язану з ним модель соціальної якості.

Ключові слова: суспільний розвиток, модернізація, сучасне суспільство, соціальна якість, порівняльний аналіз, збільшення спроможності.

В сучасній соціальній теорії існує розбіжність оцінок процесу суспільного розвитку і характеристик сучасних суспільств [Савельєв, 2015]. Відкритими залишаються питання, що є "спільним для різних форм сучасності і що є відмінним" [Wagner, 2010: р.53]. Незважаючи на широке використання різних індикаторів для порівняльного аналізу суспільств в межах національних держав, груп країн і регіонів [Abdallah, 2009; Huppert, 2009; Cracolici, 2010; The Worldwide Governance Indicators, 2013; Human Development Report, 2014; The Global Innovation Index, 2014; OECD Better Life Index, 2015; Helliwell, 2015; Porter, 2015], вони, здебільше, є недостатніми для повноцінного соціологічного аналізу, який зосереджується на структурних, інституціональних і культурних особливостях суспільств [Савельєв, 2012].

Саме в оцінці цих особливостей полягає головне протиріччя соціологічного дискурсу суспільного розвитку. Це – суперечність між теоріями спільності форм суспільства модерну, які виходять з ідеї універсальності механізмів соціального розвитку, і теоріями множинних модернів і численних модернізацій, які заперечують існування єдиної моделі розвитку. По суті, це є фундаментальна теоретична і світоглядна розбіжність між баченням єдності людської історії (від просвітницької ідеї прогресу, марксистського формаційного підходу, Парсонівської еволюції систем до сучасних теорій постіндустріального суспільства і постматеріалістичних цінностей) і цивілізаційним підходом ("концепціями локальних цивілізацій"), згідно з яким історичний процес є дискретним і соціальний розвиток зумовлюється унікальними культурними або цивілізаційними особливостями суспільств.

Таким чином, необхідно віднайти критерії для порівняння різних форм модерну і оцінки рівня розвитку суспільств в глобальній світовій системі. **Метою** цієї статті є подолання наявних концептуальних розбіжностей в соціальних науках щодо оцінки розвитку і порівняння окремих суспільств. Відштовхуючись від існуючих теоретичних підходів, будуть уточнені аналітичні виміри розвитку сучасного суспільства в порівняльному аспекті.

В залежності від розуміння логіки людської історії, сутності розвитку, особливостей суспільства модерну і процесу модернізації можна виділити три підходи:

- інституціонально-універсалістський;
- цивілізаційно-конкурентний;
- формально-компаративний.

В межах **першого підходу** функціонують групи теорій суспільства модерну, які відповідно до запропонованої нами раніше класифікації [Савельєв, 2012; Savelyev, 2013], можуть бути як теоріями *універсальної стадії еволюції*, починаючи з класиків соціології, так й

теоріями *ефективності* або *інноваційно-часової орієнтації*. Всіх їх споріднює розуміння єдності історії людства та припущення існування універсальних суспільних перетворень (закономірностей, механізмів, структур, інститутів, ціннісних орієнтацій, які поширюються на різні суспільства).

Акцент може робитися на ефективності економічних і політичних інститутів, які визначають продуктивність і конкурентоспроможність певного суспільства в глобальному контексті [Acemoglu, 2006; Acemoglu, 2012; The Worldwide Governance Indicators, 2013; Kaufmann, 2011; The Global Competitiveness Index, 2011]. З іншого боку, в фокусі може опинитися людський капітал [Schultz, 1993; Becker, 1993], соціальна мобілізація [Deutsch, 1961], емансипація і когнітивна мобілізація [Welzel, 2013] або специфічні індивідуальні характеристики, що сприяють модернізації та економічному розвитку [McClelland, 1961; Gilleard, 1989]. В порівняльному аспекті А.Інкелес і Д.Сміт визначили загальний вплив процесу модернізації на особистість і вказали на формування властивостей "нової" сучасної людини, а саме індивідуалізм, активність, орієнтація на досягнення, тощо [Inkeles, 1969; Inkeles, Smith 1974].

В дослідженнях Р.Інглехарта, К.Велцеля та Х-Д. Клінгемана було поєднано економічний, інституціональний та ціннісно-культурний виміри модернізації і продемонстровано формування пост-матеріалістичних та емансипаційних цінностей в процесі розвитку суспільства [Welzel, 2003]. Вони запропонували концептуальну модель модернізації на трьох рівнях, яка складається з:

- 1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини;
- 2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини;
- 3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір [Welzel, 2003: р.346].

В цій моделі робиться акцент, по-перше, на зміні цінностей, зокрема, зростанні ролі емансипаційних цінностей, внаслідок збільшення економічних ресурсів, по-друге, на вплив емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів. На основі цієї моделі вони обґрунтовують тезу, що економічний розвиток зумовлює соціальні і політичні інституціональні зміни, в тому числі демократизацію, через поширення емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010].

Така багаторівнева модель є більш складним концептуальним продовженням популярної в 1960-1970-х роках моделі модернізації, згідно з якою економічний розвиток і, зокрема, зростання рівня доходу на душу населення, призводить до розвитку демократичних інститутів [Lipset, 1959]. Її варіантом також є теорія впли-

ву економічного зростання і участі індивідуумів в процесах економічної модернізації на зміні на рівні особистості – цінності, ставлення і поведінку [Inkeles, 1969; Welzel, 2006].

Хоча економічне зростання відбувається в різних країнах нерівномірно, проте саме по собі воно є загальним процесом, що в цілому призводить до подібних результатів – збільшення доходів і рівня життя населення. Тому Р. Інглехарт і К. Велцель та їхні колеги стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток і пов'язане з ним відчуття безпеки зумовлюють зміни в цінностях, що в свою чергу визначає піднесення демократичних інститутів [Welzel, 2003; Inglehart, 2005; Inglehart, 2010; Inglehart, 2015; Распутывание связей между культурой и институтами, 2012]. Емпіричні дані опитувань Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) у 52 країнах показують, що зростання екзистенційної безпеки соціальних агентів (на економічній основі) обумовлює зміни в їхніх ціннісних орієнтаціях: від традиційних до секулярно-раціоналістичних і від цінностей виживання до цінностей самовираження. Даний ціннісний зсув корелює зі зміною рівня демократії: з середини 1980-х до середини 1990-х цей фактор пояснює більше половини варіації змінної рівня демократії ($R^2 = 0.517$) [Inglehart, 2010: p. 561-562].

Інший напрям причинно-наслідкового зв'язку обґрунтовує нова інституціональна економіка. Моделі, які ґрунтуються на аналізі даних на рівні суспільств, демонструють вплив інституціональних змін і історичних факторів як на економічне зростання, так й на рівень демократії [Reevaluating the modernization hypothesis, 2009; Acemoglu, 2012].

В будь-якому разі, незважаючи на визнання інституціональних [Acemoglu, 2005] або ціннісно-культурних [Inglehart, Baker, 2000] відмінностей, а також залежності від історичного шляху розвитку, згідно з універсалістським підходом всі суспільства знаходяться в єдиній системі координат, в якій діють спільні "правила гри". Іншими словами, суспільства можуть порівнюватись, що є концептуально важливим. І хоча спільним знаменником для різних суспільств виявляється економічне зростання і розмір ВВП на душу населення, це лише результат функціонування соціальної системи і формальні (причому, дуже зручні) показники. Розмір ВВП може залежати від природної ренти, тому при порівнянні беруться до уваги "стрижні конкурентоспроможності": структура економіки, якість інститутів, людський капітал, інноваційність, тощо [The Global Competitiveness Index, 2011; The Global Innovation Index, 2014].

Таким чином, ключовими вимірами для зіставлення рівня розвитку суспільств з точки зору соціологічного аналізу є ефективність інститутів (економічних, політичних, правових), ціннісні орієнтації і мотиви діяльності людей, людський капітал, характеристики особистості і когнітивна мобілізація [Acemoglu, 2012; The Worldwide Governance Indicators, 2013; Kaufmann, 2011; Inglehart, 2005; Schultz, 1993; Welzel, 2013].

Проте, з точки зору **другого підходу**, який охоплює різноманітні теорії *локальних цивілізацій*, зокрема, концепції "численних модернів" і, до деякої міри – теорії конкурентоспроможності, подібні моделі не здатні відобразити відмінності різних модерних суспільств і альтернативні реінтерпретації вимірів сучасності, а гомогенне та односпрямоване бачення модерну, що пропонується прихильниками теорії модернізації, не відповідає багатоманітній реальності [Eisenstadt, 2000].

Всі цивілізаційні теорії спрямовані проти євроцентричного або західно орієнтованого розуміння модерну і модернізації [Mouzelis, 1999; Tiryakian, 2001]. В цьому

полягає раціональна складова даного підходу, оскільки він ґрунтується на критиці обмежень "класичних" теорій модернізації, які частково зберігаються в універсалістських теоріях. Адже, навіть сучасні дослідження ціннісних або інституціональних змін, фактично, можуть бути спрямовані на співставлення різних культур із цінностями та уявленнями або інститутами та практиками, що сформувались у Західних суспільствах, і встановлення міри їхнього наближення до останніх [Inglehart, 2005; Acemoglu, 2012]. При цьому ігноруються можливі альтернативні шляхи модернізації. Сучасний глобальний світ не тільки і "не стільки уніфікується", а "набуває вигляду поліцивілізаційної системи" [Павленко, 2002: с. 19]. В реальності, як доводять конкретні дослідження, схожі умови і можливості породжують різні інституціональні або культурні відповіді, які можуть призводити як до протилежних, так й подібних результатів на шляху розвитку суспільства [Hsieh, 2011].

В свою чергу, цивілізаційні теорії мають предметом свого аналізу розбіжності культурних програм модерну – різні способи відносин між державою і громадянським суспільством, індивідуальним і колективним, специфічні бачення влади і відповідальності, політичної активності і протесту, основ соціального порядку, тощо [Eisenstadt, 2010]. Втім, ці теорії не виділяють гомогенні для сучасних суспільств тенденції і спільні характеристики. В межах цих теорій модерн є передусім культурною програмою, а не "структурними умовами та інституціональною реальністю" [Martinelli, 2005: p. 113]. Якщо здобутком цього підходу була "де-вестернізація" модернізації, позбавлення "західної монополії" на цивілізацію модерну [Eisenstadt, 2000], то його обмеженням є абсолютизація антиномій та ліній напруженості модерних культурно-політичних програм [Eisenstadt, 2010]. Це призводить до розмивання розуміння сутності суспільства модерну й ігнорування його основоположних характеристик.

Не має сумніву, що існують цивілізаційні або культурні відмінності між різними суспільствами. Також відсутні обґрунтовані свідчення того, що різні суспільства прямують до певного сталого типу модерну, який був би історично універсальним. Втім, теоретично небезпечною є абсолютизація цивілізаційних відмінностей, що робить будь-які порівняння проблематичними (а за своїми опосередкованими далекоглядними наслідками такий підхід є також політично і ідеологічно небезпечним).

Проблема теорій численних модернів часто полягає в тому, що в цих теоріях модерн і модернізація продовжують поставати у спрощеному вигляді – їх розглядають в тих характеристиках, до яких в універсалістських теоріях давно ставляться з обережністю. Наприклад, "транзит до демократії" і "розбудова капіталізму" не означають, як на цьому наголошує Б.Капустін, сутність процесу модернізації [Kapustin, 2003]. Розвиток суспільства і розгортання емансипаційного тренду, як свідчать міжнародні порівняльні дослідження, є багаторівневим комплексом рекурсивних зв'язків [Распутывание связей между культурой и институтами, 2012]. З іншого боку, форсовані модернізаційні проекти і запозичення призводять до ситуації псевдоморфоза і виникнення спотворених дисфункціональних інститутів і культурних практик [Savel'yev, 2013]. Якщо модернізаційні проекти, що були ініційовані елітами не призвели до тих позитивних зрушень в суспільстві, на які очікували, це не обов'язково означає, що модернізація в цих суспільствах є в принципі неможливою.

Також обмеженням концепцій локальних цивілізацій є їхній зв'язок з націоналістичними, консервативними і фундаменталістськими ідеологіями. Модернізація завжди розглядалась як глобальний процес і теоретичне

обґрунтування численних модернів є до певної міри відповіддю антиглобалістів різного штибу на глобальні зміни і виклики. Тому як світські авторитарні режими, так й релігійні фундаменталісти шукають причини небажаних змін і зокрема проявів громадянської активності у зовнішньому впливі. Так, на замовлення міністерства оборони РФ в 2015 році був підготовлений експертний висновок, згідно з яким протестні рухи та громадянська активність пояснюються посиленням "спроб країн Заходу" нав'язувати іншим народам "рецепти внутрішніх перетворень", що "не враховують їхні традиції й національні особливості" [Коммерсантъ, 2015]. Суспільні рухи як частина внутрішніх процесів соціуму переводяться в розряд так званих "кольорових революцій", які розглядаються як "форми збройної боротьби", що розроблені ззовні за "правилами військового мистецтва" [Коммерсантъ, 2015]. Подібні експертні висновки виходять за межі наукового аналізу і стають різновидом конспірологічних пояснень, популярність яких в масовій культурі підживлюється ЗМІ.

Цікаво, що, як правило, консерваторами заперечуються лише деякі характеристики модерну, що пов'язані з громадянською активністю і не влаштовують прибічників консервативних і фундаменталістських ідеологій як "цивілізаційно чужорідні". При цьому впровадження технологічної модернізації і інновацій вважається необхідним і реалістичним за умов авторитарного репресивного режиму, міжнародної конфронтації і мілітаристської мобілізації [Forbes, 2015].

Втім, на рівні соціальної теорії сучасний цивілізаційний підхід оминає крайнощі ідеологічного фундаменталізму і визнає можливість порівняння і "міжнародної конкуренції цивілізацій" на основі їхньої економічної ефективності [Ху Чуаньцзи, 2011]. Існує певна конвергенція першого (універсалістського) і другого підходів, оскільки сучасні виклики є спільними для різних суспільств [Eisenstadt, 2010]; альтернативні варіанти модерну мають спільну основу в інституціональній диференціації [Mouzelis, 1999]; модерн є єдиним глобальним станом, в якому поєднуються характеристики, що є загальними для різних варіантів сучасності [Wittrock, 2000: р.31]. Наприклад, унікальність азійського типу модерну в порівнянні із західним сильно перебільшена [Schmidt, 2011].

З іншого боку, економічне зростання суспільства і формування нових цінностей, що в цілому є універсальним процесом, визнається культурно обумовленим і завжди має відбиток залежності шляху розвитку (path dependence) [Inglehart, Baker, 2000]. Ш.Шварц вказує на двобічний причинний зв'язок (при наявності проблеми однозначного визначення напрямку цього зв'язку) між універсальним економічним розвитком і специфічними культурними орієнтаціями, які за його емпіричним порівняльним аналізом 75 країн формують вісім виразно відмінних регіонів, які відбивають вплив географічної близькості, історії, мови та інших історичних факторів [Schwartz, 2014].

Незважаючи на таку часткову конвергенцію, при застосуванні підходів з обох теоретичних позицій у дослідженнях модернізації окремих суспільств проблемою залишається неможливість виокремлення універсально-модерних характеристики від особливостей національних культурних програм модерну та його інтерпретацій (цінностей, переконань, орієнтацій і преференцій акторів), як це винятково яскраво помітно на прикладі Росії [Тихонова, 2008; Тихонова, 2011].

Іншою проблемою є відсутність відповідей на питання, чому в деяких суспільствах не відбуваються очікувані зміни, які мали місце в інших суспільствах і які

прогнозуються наявними моделями. Попередні дослідження в Росії і Україні в порівнянні з іншими європейськими країнами продемонструвати певні суттєві особливості цінностей і установок по відношенню до держави, приватного бізнесу, індивідуальної автономії, свободи, тощо [Тихонова 2008; Тихонова 2011; Магун, Руднев 2007; Магун, Руднев 2011; Magun, 2012]. Всупереч універсалістським теоретичним моделям ці аспекти не змінюються разом з економічним зростанням і підвищенням добробуту. З іншого боку, відсутні теоретичні моделі цивілізаційного підходу, які не лише пояснювали б унікальні культурно-інституціональні комбінації, які виникли за два десятиліття в деяких пострадянських країнах і виявились далекими від "західних" очікуваних зразків, а й переконливо обґрунтовували альтернативний реалістичний шлях модернізації або національну специфіку модерну.

Зокрема, очевидно, що пострадянські країни відрізняються від інших європейських суспільств в ціннісному і інституціональному аспектах, які є необхідною умовою для їхньої модернізації і економічного розвитку. Але чи означає це, що модель модернізації не є адекватною для опису цих суспільств або самі ці суспільства не здатні до модернізації?

Отже, в межах цивілізаційного підходу існують значні теоретичні проблеми для оцінки рівня розвитку різних суспільств, цивілізацій або культурних регіонів. Порівняльний аналіз може бути проведений через призму "конкуренції цивілізацій", яка фактично зводиться до єдиного виміру для порівняння – економічного розвитку, зокрема розміру ВВП на душу населення і технологічних інновацій. Цей вимір оцінки розвитку об'єднує як універсалістські, так й цивілізаційні теорії. В такий парадоксальний спосіб при порівнянні втрачається національно-культурна специфіка, на якій наголошують прихильники "численних модернів".

Зрозуміло, що суто економічні показники є недостатніми для порівняльної оцінки розвитку суспільств, а спільні шляхи формування інституціональних, культурних і особистісних складових заперечуються теоретиками локальних цивілізацій.

Відповіддю на такі труднощі може вважатись останній **третій підхід**, який ми визначаємо як *формально-компаративний*. Цей підхід охоплює різноманітні компаративні теорії розвитку та якості життя, які мають спільним те, що задля порівняльного аналізу вони фокусуються на показниках, які свідчать про рівень життя в суспільстві або ширше – соціальну якість. За класифікацією теорій суспільства модерну [Савельєв, 2012; Savelyev, 2013], до цього підходу належать концепції ефективності, якості життя, "гарного суспільства" і сприяння людині.

У вступі вже згадувались численні показники та індекси, які були розроблені для порівняння країн в 1990-2000-х роках. В їхній основі, передусім, індикатори стану економіки і, звісно, той же самий розмір ВВП на душу населення. Адже до кінця 1980-х років в теоріях розвитку домінувала макроекономічна парадигма, згідно з якою розвиток ототожнювався з економічним зростанням і основними показниками для порівняння були розмір ВВП, обсяг промислового виробництва, торгівельний баланс, ВВП на душу населення, реальний дохід, тощо [Acemoglu, 2009]. У модифікованому вигляді теорій нового інституціоналізму, що належать до універсалістського підходу, ці макроекономічні показники залишаються значущими й в 2000-х роках [Acemoglu, 2009].

І хоча економічне зростання є важливим виміром розвитку суспільства, воно, як ми не раз згадували, не може підміняти його в цілому. Тому економісти, які спе-

ціалізуються на соціальному забезпеченні, добробуті і нерівності, почали пошук різноманітних критеріїв, що поєднували б вимірювання як економічного успіху, так й соціальних і гуманітарних здобутків різних країн.

Здебільше, це композитні індекси, які охоплюють економічні та позаекономічні аспекти і загальноприйняті стандарти життя [Booysen, 2002; Handbook on Constructing Composite Indicators, 2008; The Economist, 2005]. Це можуть бути об'єктивні показники, які ґрунтуються на даних національної статистики [Anand, 1994; Crascolici, 2010]. Але також використовуються суб'єктивні оцінки респондентами задоволеності й якості життя для порівняння країн [Huppert, 2009]. Суб'єктивні і об'єктивні індикатори можуть об'єднуватись в один композитний індекс, що є поширеною сьогодні практикою [Thompson, 2006; Abdallah, 2009; Fleurbaey, 2009; OECD Better Life Index, 2015].

Першим і досі найбільш відомим інструментом для оцінки розвитку і порівняння різних країн є Індекс людського розвитку (HDI), що охоплює лише об'єктивні статистичні дані і розраховується з 1990 року [Human Development Report, 2014]. Втім, інструменти для порівняння якості життя і суб'єктивного благополуччя розроблялись соціальними психологами і раніше, але для оцінки індивідуального самопочуття (The Quality of Life Index QLI) [Ferrans, 1985]. Подібні суб'єктивні показники за результатами соціологічних опитувань були поширені для вимірювання стану соціальної сфери і охорони громадського здоров'я [Mulka, 1987], а згодом й на порівняльні, в тому числі міжнародні, соціологічні дослідження [Hagerty, 2007; Huppert, 2009].

Фактично, Індекс людського розвитку був простим поєднанням національних показників розміру ВВП на душу населення, рівня освіти і стану здоров'я населення. З самого моменту його впровадження критикувались як теоретичні засади цього індексу, так й засоби вимірювання [Sugden, 1993]. Впливові економісти звертали увагу на "серйозні проблеми неспівмірності в часі й просторі" [Srinivasan, 1994: р. 241]. Втім, цей індекс довів свою життєздатність і використовується для порівняння різних суспільств вже чверть століття, що не знімає питання про пошук більш валідного інструментарію.

Однією з актуальних проблем компаративного аналізу є велика вага ВВП в Індексі людського розвитку та більшості інших індексів в оцінці рівня суспільного розвитку. В більш широкому контексті характеристик суспільства модерну це знову питання про співмірність різних цивілізаційних варіантів модернізації і виявлення здобутків окремих країн або культурних регіонів.

Для розв'язання концептуальних проблем суспільного розвитку Європейська комісія разом з іншими міжнародними організаціями з 2007 року започаткувала ініціативу "За межами ВВП. Вимірювання прогресу, справжнього багатства та добробуту націй" [GDP and beyond, 2009]. В цьому проекті були систематизовані економічні, соціальні і екологічні індикатори розвитку суспільства [Beyond GDP, 2015]. В 2009 році на прохання уряду Франції всесвітньо відомі економісти Дж.Стігліц, А.Сен і Ж.П.Фітоуссі підготували звіт, в якому вони надали рекомендації щодо вдосконалення "вимірювання економічної ефективності і соціального прогресу" і сфокусувались на аспектах якості життя, зокрема, розподілі доходу, рівні споживання, здоров'я, освіти, соціальній активності, тощо [Stiglitz, 2009].

На основі цих розробок була прийнята десятилітня стратегія розвитку Європейського союзу, яка спрямована на побудову "інтелектуальної, сталої та інклюзивної економіки" [Europe 2020, 2010]. Відповідно були запропоновані інструменти моніторингу реалізації цієї страте-

гії і вимірювання соціального добробуту і прогресу [Fleurbaey, 2009; Beyond GDP, 2015]. На цих же концептуальних засадах з 2011 року побудовано "Індекс кращого життя" Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), за яким, щоправда, порівнюються лише 36 країн [OECD Better Life Index, 2015].

Схожим, але дещо відмінним методологічно, є Індекс якості життя, що розраховується "Economist Intelligence Unit" – аналітичним підрозділом медіа компанії "The Economist Group", який впроваджено з 2005 року для 111 країн [The Economist, 2012]. Його спрямовано на з'ясування того, яка країна є найкращим місцем для народження, що чудово віддзеркалює узагальнене благополуччя життя в певному суспільстві.

Якщо індекси ОЕСР і "Economist Intelligence Unit" використовують суб'єктивні оцінки респондентів як додаткові виміри якості життя, то в "Доповіді з світового щастя" (World Happiness Report), це навпаки основний індикатор, який доповнюється об'єктивними даними про тривалість життя, розмір ВВП, стан політичних свобод, корупції, тощо [Helliwell, 2015]. Альтернативний шлях пропонується в "Індексі щасливої планети" (Happy Planet Index), в якому розмір ВВП та інші економічні показники взагалі не враховуються, а суб'єктивне задоволення життям посідає центральне місце [Thompson, 2006; Abdallah, 2009].

Відзначимо, що так само як й в індексах якості життя ОЕСР і "Economist Intelligence Unit", в "Доповіді з світового щастя" і в "Індексі щасливої планети", для оцінки суб'єктивного задоволення використовуються дані одного й того ж всесвітнього опитування Інституту Геллапа [The Economist, 2012; OECD Better Life Index, 2015; Helliwell, 2015; Abdallah, 2009; Gallup World Poll Methodology, 2015].

Перевагою такого формально-компаративного підходу є те, що безвідносно фундаментальних інституціональних характеристик або особливостей культурних програм, рівень життя (або інший показник якості чи благополуччя) може інтерпретуватися як універсальний індикатор розвиненості суспільства незалежно від його типу, національних особливостей і цивілізаційної приналежності. Відповідно, всі суспільства можна порівнювати без припущення існування сутнісних і єдиних для всіх механізмів і структур. Тобто, на перший погляд, за такого підходу протиріччя між універсалістськими концепціями і теоріями локальних цивілізацій знімається. Адже якість людського життя є універсальною характеристикою будь-де в світі. А питання, за рахунок чого і в який спосіб досягається ця якість, не акцентується.

Проте, це питання все одно залишається. Окрім власне методологічної проблеми побудови композитних індексів оцінки суспільного розвитку [Booysen, 2002], перевага формально-компаративних теорій розвитку та якості життя є водночас їхнім головним обмеженням: адже, як зазначалось, вони (формальні індикатори) нечутливі або малочутливі до структурних, інституціональних і культурних характеристик суспільств, що порівнюються.

Індикатори, які використовуються, можуть бути взагалі нерелевантними для оцінки рівня розвитку суспільства, як наприклад, географічне положення і клімат в Індексі якості життя, що розраховується "Economist Intelligence Unit" [The Economist, 2012]. Розмір ВВП на душу населення, який використовується в більшості композитних індексів якості життя, не відображає структуру економіки, в тому числі роль в ній сировинних галузей, а його високе значення може бути наслідком привласнення природної ренти. Екологічні показники і "відбиток суспільства на природі" [Thompson, 2006;

Abdallah, 2009] можуть свідчити як про високотехнологічне інноваційне суспільство з розвинутою екологічною свідомістю, так й про суспільство з аграрною малопродуктивною економікою, яке, тим не менш, може завдавати значну шкоду навколишньому середовищу, як це очевидно на прикладі екстенсивного освоєння ґрунтів або вирубки лісів в деяких країнах, що розвиваються.

Суб'єктивні оцінки респондентами свого задоволення життям теж можуть вводити в оману. Зрозуміло, що вищий рівень задоволення є кращим для кожної людини і, здавалось би, середнє національне значення задоволення певним чином характеризує суспільство, в якому людина живе. Однак, чи можна робити однозначний висновок про тип і якість соціальної організації на основі цієї оцінки?

Було продемонстровано, що відчуття благополуччя і задоволення напряму залежить від рівня релігійності суспільства і поширення почуття національної гордості [Inglehart, 2013]. (До того ж, рівень задоволення життям, звичайно, є похідним від матеріального добробуту, який може свідчити або про ефективність економічних і соціальних інститутів, або, як зазначалось вище, про наявність високої природної ренти.) Наприклад, релігійність, яка в останні десятиліття найбільш з усього світу підвищилася в Росії і деяких інших пострадянських суспільствах, заповнивши ідеологічний вакуум, сприяє відчуттю благополуччя в статистичних значеннях, що подібні до матеріального добробуту [Inglehart, 2013: р.3]. Ба більше, порівняльні міжнародні дослідження свідчать про те, що як релігійність, так й почуття національної гордості є вищими в менш розвинених країнах з низькими доходами, що пояснює відносно високий рівень суб'єктивного благополуччя в цих країнах [Inglehart, 2013: р.10]. Тому не дивно, що для багатьох авторитарних режимів сприяння підйому національної гордості є одним із пріоритетів політики і дешевим ресурсом (на відміну від матеріального добробуту) підвищення рівня задоволення населення.

Подібні суб'єктивні індикатори, що неоднозначні в інтерпретації, важко узгодити і приписати кожному певну вагу [Hagerty, 2007]. На відміну від них, функцію інтегрального і найбільш однозначного показника якості життя виконують об'єктивні дані про стан здоров'я населення, загальну і дитячу смертність й очікувану тривалість життя [Hall, Lamont, 2009]. Очікувана тривалість життя є посправжньому універсальним індикатором, в якому відбивається загальний стан суспільства. Можна оцінити рівень розвитку і успішність будь-яких суспільств і проранжувати їх за одним цим показником. І хоча це надзвичайно інформативна і важлива ознака і наявні дослідження переконливо показують, що соціальні інститути і культурні практики впливають на здоров'я населення [Hall, Lamont, 2009], для соціологічного аналізу процесу модернізації і повноцінного порівняння розвитку суспільств лише очікуваної тривалості життя недостатньо. Разом з тим, ці дослідження вказують на зв'язок таких універсальних компонентів якості життя людини як здоров'я з інституціональними і культурними механізмами, які повинні бути інваріантними для різних суспільств

Отже, формально-компаративний підхід пропонує для оцінки розвитку суспільств різноманітні виміри якості життя за об'єктивними і суб'єктивними критеріями, які опосередковано відображають ефективність суспільних інститутів і адекватність культурних практик. Це змистовно зближує його з універсалістським підходом. Проте постає питання про вдосконалення інструментів вимірювання у напрямку підвищення чутливості до структурних, інституціональних і культурних характеристик соціуму без втрати напрацьованих можливостей

для адекватного порівняння суспільств з різними цивілізаційними витоками і програмами модернізації.

Можна стверджувати, що розв'язання цього питання не стільки залежатиме від пошуку нових індикаторів і вимірів, а в більшій мірі від їхньої теоретичної інтерпретації. Крім того, для оцінки спільного і відмінного в розвитку сучасних суспільств і збільшення евристичних можливостей соціологічної моделі суспільного розвитку існує потреба в синтезі або, принаймні, наближенні всіх трьох груп теорій: інституціонально-універсалістських, локально-цивілізаційних і формально-компаративних.

Це можливо на підґрунті найбільш глибокої і продуктивної теоретичної інтерпретації оцінки розвитку, яка, на наш погляд, пов'язана з виміром розвитку суспільних відносин, інститутів, соціальної організації і типів порядку [Савельєв, 2015]. Засади для такої інтерпретації було закладено в роботах К.Маркса, М.Вебера, Т.Х.Маршалла, П.Бурдьє, Р.Дарендорфа, Ч.Тіллі, Д.Норта та багатьох інших [Савельєв, 2015]. Втім, обґрунтування і побудова цілісної системи індикаторів соціальної якості життя, що створило можливості для порівняння відносного рівня розвитку різних суспільств, було здійснено в межах підходу "збільшення спроможності" (the Capability Approach)¹ і спорідненої з ним концепції людського розвитку [Sen 1985; Nussbaum, Sen 1993; Anand 1994; Sen, 1999]. В межах цього підходу розвиток розуміється як "розширення свободи", яке є його метою й головним засобом на шляху подолання обмежень людського вибору [Sen, 1999: р.3, 10].

Першою спробою втілення цього підходу на практиці був Індекс людського розвитку, про недоліки якого згадувалось вище. За два десятиліття з того часу підхід "збільшення спроможності" було вдосконалено і він продемонстрував можливості виявлення різноманітних аспектів якості життя [Nussbaum, Sen 1993; Kuklys, 2005; Comim, 2008]. На його концептуальній основі були побудовані більш досконалі індекси, зокрема, Індекс соціального прогресу (Social Progress Index), який охоплює спроможності на трьох рівнях – від базових до ускладнених і соціально обумовлених, та інші індекси добробуту [Porter, 2015; Beyond GDP, 2015].

Використовуючи засади підходу "збільшення спроможності" була також побудована модель соціальної якості [Beck, 2001; van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2014]. Її перевагою є те, що ця модель враховує протиріччя і напруження суспільства модерну, що виникають при взаємодії самореалізації індивідумів і формування колективних ідентичностей [van der Maesen, Walker, 2005: р. 11], а також поєднує аспекти індивідуального добробуту і соціального контексту якості життя [Abbott, Wallace, 2014: р. 423].

Л. ван дер Месен і А.Волкер – одні з фундаторів моделі соціальної якості – визначають основні умови для розвитку суспільних відносин [van der Maesen, Walker, 2005: р. 11]. На наш погляд, це дозволяє напряму пов'язати вимірювання якості життя з оцінкою рівня розвитку суспільства. Ці умови передбачають, по-перше, спроможність людей для взаємодії; по-друге, доступність для них "інституціонального і структурного контексту"; по-третє, доступність матеріальних та інших ресурсів, які сприяють взаємодії людей; по-четверте, прийняття спільних норм і цінностей, а також взаємна довіра, що дозволяють зміцнити стосунки всередині громади [van der Maesen, Walker, 2005: р. 11]. Відповідно, соціальна якість розглядається у чотирьох вимірах людських спроможностей:

1) економічної безпеки (economic security), яка гарантує певний рівень життя;

2) соціального включення (social inclusion), що означає доступ до інституціонального та інфраструктурного контексту, а також "ступінь інтегрованості людей до різних інститутів і суспільних відносин";

3) соціальної згуртованості (social cohesion), яка ґрунтується на спільних ідентичностях, цінностях і нормах, що забезпечують узгодженість взаємодій;

4) набуття повноважень і можливостей (empowerment), що означає або "здатність людей контролювати своє життя і наявність відповідних знань, вмінь та умов" для цього, або міру, наскільки суспільні відносини сприяють спроможностям людини [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11; Abbott, Wallace, 2014: p. 423].

Така концептуальна схема використовувалась протягом 2000-х років для оцінки рівня життя і визначення соціальної якості в європейських країнах і, зокрема, в пострадянських [Böhnke, 2005; Abbott, Wallace, 2010].

І хоча з методологічної точки зору виникає проблема визначення і відбору ключових спроможностей, обмеження їхнього числа, впорядкування і вимірювання [Nussbaum, Sen, 1993; Robeyns, 2005], слід пам'ятати, що підхід збільшення спроможності фокусується не лише на реалізованих функціях (на тому, що "людина дійсно здатна робити"), а й на відкритому наборі спроможностей, що є потенціальними альтернативами (на тому, що для "людини було б реально зробити"): в першому випадку мова йде про існуючі людські вчинки, в іншому – про те, що людина по суті вільна робити [Sen, 1999: p.75].

Таким чином, всі критерії оцінки розвитку і порівняння суспільств повинні співвідноситися із стрижневою характеристикою соціальної організації – спроможністю вибору людини, тобто **мірою її свободи, що соціально зумовлена**. Саме людський вибір є універсальною категорією суспільства модерну, а збільшення спроможності вибору є інваріантом будь-якої локальної (національної) програми модернізації.

Втім, в який спосіб забезпечується спроможність вибору в суспільстві? Чому стає можливим його збільшення, що є термінальним критерієм модернізації [Савельєв, 2015]. Розширення вибору і свобод складає сутність процесу людського розвитку [Anand 1994; Sen, 1999]. Цей процес має емансипаційну спрямованість, що визначається інституціональними і культурними факторами [Распутывание связей между культурой и институтами, 2012]. Важливу роль в цьому процесі відіграють "інклюзивні інститути" [Acemoglu, 2012], а також можливості і мотивація соціальних агентів, які здатні створювати нові "поля" і правила [Fligstein, 2001].

Збільшення спроможності вибору передбачає як, з одного боку, активізацію соціальних агентів, так й з іншого – контекстуальні умови і можливості для такої активізації. Модель соціальної якості справедливо вказує на взаємопов'язані виміри соціального включення², згуртованості, що базується на соціальній інтеграції [Lockwood, 1964], і набуття повноважень, які віддзеркалюють обидві сторони процесу. Оскільки соціальну якість Л. ван дер Месен і А.Волкер визначають як "міру, відповідно до якої люди здатні брати участь в соціальному і економічному житті і розбудові їхніх громад в умовах, які сприяють їхньому добробуту та особистому потенціалу" [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11-12], то соціальна якість власне вказує на межі і перспективи активізації соціальних агентів, їхнього включення до різних сфер життя суспільства.

Таким чином, ступінь активності соціальних агентів або соціальне включення є важливим виміром для порівняння якості життя в суспільствах різного типу та з різними програмами модернізації, оскільки вказує на

наявні і потенційні спроможності вибору соціальних агентів, що є інваріантом суспільного розвитку.

Примітки:

¹ Ми надаємо перевагу такому перекладу терміну the Capability Approach перед варіантом "спроможнісний підхід".

² В межах моделі соціальної якості під цим виміром розуміється переважно доступ до інститутів та інфраструктури.

Список використаних джерел

1. Коммерсантъ / Минобороны подключается к борьбе с "цветными революциями". – 24.06.2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kommersant.ru/doc/2753508> [in Russian: Kommersant / Minoborony podklyuchaetsya k bor'be s "tsvetnymi revolyutsiyami"]
2. Магун В.С. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / Магун В.С., Руднев М.Г. // Вестник общественного мнения. – 2007. № 3. – С.21-34. [in Russian: Magun V.S. Zhiznennyye tsennosti naseleniya: sravnenie Ukrainy s drugimi evropeiskimi stranami / Magun V.S., Rudnev M.G. // Vestnik obshchestvennogo mneniya]
3. Магун В.С. Ценностный консенсус и факторы ценностной дифференциации населения России и других европейских стран / Магун В.С., Руднев М.Г. // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – Т. 110. – № 4. – С. 81-96. [in Russian: Magun V.S. Tsennostnyy konsensus i faktory tsennostnoy differentsiatsii naseleniya Rossii i drugikh evropeiskikh stran / Magun V.S., Rudnev M.G. // Vestnik obshchestvennogo mneniya: Dannye. Analiz. Diskussii]
4. Павленко Ю. Україна у світовому цивілізаційному процесі // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – №3. – С. 18-26. [in Ukrainian: Pavlenko Yu. Ukraina u svitovomu tsivilizatsiinomu protsesi // Visnik Natsional'noi akademii nauk Ukraini]
5. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества / [Вельцель К., Инглхарт Р., Александер Э., Понарин Э.] // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 15(4). – С. 12-43. [in Russian: Rasputyvanie svyazey mezhdu kul'turoi i institutami na primere emansipatsii chelovechestva / [Wezel C., Inglehart R., Aleksander E., Ponarin E.] // Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii]
6. Савельев Ю.Б. Социология в поисках сущности современности: систематизация теорий общества модерна и модернизации / Ю.Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №3. – С.45-67. [in Russian: Savelyev Yu. Sotsiologiya v poiskakh sushchnosti sovremenosti: sistematizatsiya teorii obshchestva moderna i modernizatsii / Yu.B. Savelyev // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing]
7. Савельев Ю.Б. Соціальне включення як вимір розвитку суспільства: постановка проблеми / Ю.Б. Савельєв // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Том 135: Соціологічні науки. Київ, Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2012. – С.25-33. [in Ukrainian: Savelyev Yu. Sotsial'ne vkluchennya yak vimir rozvitku suspilstva: postanovka problemi / Yu.B. Savelyev // Naukovi zapiski NaUKMA. – 2012. – Tom 135: Sotsiologichni nauki. Kiiv, Natsional'nyi universitet "Kievo-Mogilians'ka Akademiya"]
8. Савельев Ю.Б. Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації і соціальних змін / Ю.Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – №3. – С. 59-74. [in Ukrainian: Savelyev Yu. Superechnosti suchasnikh teoretichnikh interpretatsii suspil'nogo rozvitku, sotsial'noi evolyutsii, modernizatsii i sotsial'nikh zmin / Yu.B. Savelyev // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing]
9. Тихонова Н.Е. Особенности нормативно-ценностной системы российского общества через призму теории модернизации / Н.Е.Тихонова // TERRA ECONOMICUS. – 2011. – Т. 9. – № 2. – С. 60-85. [in Russian: Tikhonova N.E. Osobennosti normativno-tsennostnoi sistemy rossiiskogo obshchestva cherez prizmu teorii modernizatsii / N.E.Tikhonova // TERRA ECONOMICUS]
10. Тихонова Е.Н. Социокультурная модернизация в России (Опыт эмпирического анализа) Статья 1 / Н.Е.Тихонова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 2. – С. 5-23. [in Russian: Tikhonova E.N. Sotsiokul'turnaya modernizatsiya v Rossii (Opyt empiricheskogo analiza) Stat'ya 1 / N.E.Tikhonova // Obshchestvennyye nauki i sovremennost']
11. Хэ Чуаньци. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) / Пер. с англ. Под общей редакцией Н.И. Лапина / Предисл. Н.И. Лапина, Г.А. Тосунян. М.: Издательство "Весь Мир", 2011. – 256 с. [in Russian: Xhe Chuan'ci. Obzornyy doklad o modernizatsii v mire i Kitae (2001–2010) / Per. s angl. Pod obshchei redaktsiei N.I. Lapina / Predisl. N.I. Lapin, G.A. Tosunyan. M.: Izdatel'stvo "Ves' Mir"]
12. Abbott P., Wallace C. Explaining economic and social transformations in Post-Soviet Russia, Ukraine and Belarus / Abbott P., Wallace C // European Societies. – 2010. – Vol. 12. – P. 653-674.
13. Abbott P., Wallace C. Rising economic prosperity and social quality the case of New Member States of the European Union / Abbott P., Wallace C // Social indicators research. – 2014. – Vol. 115(1). – P. 419-439.
14. Abdallah S. The Happy Planet Index 2.0: Why good lives don't have to cost the Earth / [Saamah Abdallah, Sam Thompson, Juliet Michaelson, Nic Marks and Nicola Steuer]. – London: New Economics Foundation, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.happyplanetindex.org/learn/download-report.html>
15. Acemoglu D. A Simple Model of Inefficient Institutions / Daron Acemoglu // The Scandinavian Journal of Economics. – 2006. – Volume 108. – Issue 4. – P. 515–546.

16. Acemoglu D. Introduction to modern economic growth / Daron Acemoglu. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – 990 p.
17. Acemoglu D. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York: Crown Publishers, 2012. – 544 p.
18. Anand S. Human Development Index: Methodology and Measurement / S. Anand, A. Sen. – New York: Human Development Report Office, 1994. – 21 p.
19. Beck W. Social Quality: A Vision for Europe / Beck W., van der Maesen L. J., Thomese F., Walker A. – The Hague: Kluwer Law International, 2001. – 393 p.
20. Becker G. S. Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education / Gary S. Becker. – 3rd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 390 p.
21. Beyond GDP: Measuring progress, true wealth, and the well-being of nations. European Commission, 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/indicators_en.html
22. Böhnke P. First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 102 p.
23. Booyens F. An overview and evaluation of composite indices of development / F. Booyens // Social indicators research. – 2002. – Vol. 59(2). – P. 115-151.
24. Comim F. The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications / Edited by Flavio Comim, Mozaffar Qizilbash and Sabina Alkire. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 615 p.
25. Cracolici M. The Measurement of Economic, Social and Environmental Performance of Countries: A Novel Approach / Maria Francesca Cracolici, Miranda Cuffaro, Peter Nijkamp // Social Indicators Research, 2010, Vol. 95, pp. 339-356.
26. Deutsch K. W. Social Mobilization and Political Development / K. Deutsch // The American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55. – No. 3. – P. 493-514.
27. Eisenstadt S. N. Multiple Modernities / Shmuel N. Eisenstadt // Daedalus. – 2000. – Vol. 129. – No. 1. – Multiple Modernities (Winter, 2000). – P. 1 – 29.
28. Eisenstadt S. N. Modernity and Modernization [Електронний ресурс] / S. N. Eisenstadt // Sociopedia. International Sociological Association. – 2010. – P. 1 – 15. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sociopedia.isa/>
29. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth: Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. COM (2010). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
30. Ferrans C. E. Quality of life index: development and psychometric properties / Ferrans C. E., Powers M. J. // Advances in nursing science. – 1985. – Vol. 8 (1). – P. 15-24.
31. Fleurbaey M. Beyond GDP: The quest for a measure of social welfare / Marc Fleurbaey // Journal of Economic Literature. – 2009. – Vol. 47. – № 43. – P. 1029-1075.
32. Fligstein N. Social Skill and the Theory of Fields // Sociological Theory. – 2001. – Vol. 19. – No. 2 (July 2001). – P. 105-125.
33. Forbes / Интервью Forbes на Петербургском международном экономическом форуме: Приоритеты модернизации и инноваций нигде не делись. – 20 июня 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.forbes.ru/sobytiya-video/291935-viktor-vekselberg-prioritety-modernizatsii-i-innovatsii-nikuda-ne-delispeterburgskii-ekonomicheskii>
34. Hagerty M. R. Constructing summary indices of quality of life a model for the effect of heterogeneous importance weights / Hagerty M. R., Land, K. C. // Sociological Methods & Research. – 2007. – Vol. 35(4). – P. 455-496.
35. Hall P., Lamont M. Successful Societies: How Institutions and Culture Affect Health / Edited by Peter A. Hall, Michele Lamont. – Cambridge, Cambridge University Press, 2009. – 347p.
36. Helliwell J. World Happiness Report 2015 / Helliwell, John F., Richard Layard, and Jeffrey Sachs, eds. – New York: Sustainable Development Solutions Network, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldhappiness.report/download/>
37. Hsieh M. F. Similar opportunities, different responses: Explaining the divergent patterns of development between Taiwan and South Korea / M. Hsieh // International Sociology. – 2011. – Vol. 26(3). – P. 364-391.
38. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Електронний ресурс]: United Nations Development Program. – New York: UNDP, 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>
39. Huppert F. Measuring Well-being Across Europe: Description of the ESS Well-being Module and Preliminary Findings / [Felicia A. Huppert, Nic Marks, Andrew Clark, Johannes Siegrist, Alois Stutzer, Joar Vittersø, Morten Wahrendorf] // Social Indicators Research. – 2009. – Vol. 91. – P. 301-315.
40. Gallup World Poll Methodology 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gallup.com/poll/105226/world-poll-methodology.aspx>
41. GDP and beyond: Measuring progress in a changing world [Електронний ресурс] / COM(2009) 433. – Brussels: European Commission, 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:EN:PDF>
42. Gilleard C. The achieving society revisited: A further analysis of the relation between national economic growth and need achievement / Christopher J. Gilleard // Journal of Economic Psychology. – 1989. – Volume 10. – Issue 1. – P. 21-34.
43. Inglehart R. Measuring Culture and Cultural Change / R. Inglehart // Culture Matters in Russia and Everywhere: Backdrop for the Russia-Ukraine Conflict / edited by Lawrence Harrison, Evgeny Yasin. – Lanham, MD: Lexington Books, 2015. – P. 345-364.
44. Inglehart R. Understanding the Russian Malaise: The Collapse and Recovery of Subjective Well-Being in Post-Communist Russia (December 30, 2013) / [Inglehart Ronald, Foa Roberto, Ponarin Eduard, Welzel Christian]. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 32/SOC/2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ssrn.com/abstract=2373138>
45. Inglehart R. Modernization, cultural change and the persistence of traditional values // R. Inglehart, W. Baker // American Sociological Review. – 2000. – Vol. 65. – No. 1. – P. 19-51.
46. Inglehart R. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // Perspectives on Politics. – 2010. – Vol. 8. – No. 2. – P. 551-567.
47. Inglehart R. How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today / R. Inglehart, C. Welzel // Foreign Affairs. – 2009. – Vol. 8. – No. 2. – March/April. – P. 33-41.
48. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence / Ronald Inglehart and Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 333p.
49. Inkeles A. Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries / A. Inkeles // American Journal of Sociology. – Vol. 75. – No. 2 (Sep., 1969). – P. 208-225.
50. Inkeles A. Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries / Inkeles A., Smith D.H. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. – 437p.
51. Kapustin B. Modernity's failure/post-modernity's predicament: the case of Russia / B. Kapustin // Critical Horizons. – 2003. – Vol. 4(1). – P. 99-145.
52. Kaufmann D. The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues / Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. // Hague Journal on the Rule of Law. – 2011. – Vol. 3(02). – P. 220-246.
53. Kuklys W. Amartya Sen's capability approach: theoretical insights and empirical applications / Kuklys Wiebke. – Berlin: Springer, 2005. – 116 p.
54. Lipset S. M. Social mobility in industrial society // Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley: Institute of Industrial Relations Berkeley, University of California Press, 1959. – 309p.
55. Lockwood D. Social Integration and System Integration / David Lockwood // Explorations in Social Change / George K. Zollschan and Walter Hirsch editors. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 244-256.
56. Magun V. Within and Between-Country Value Diversity in Europe: Latent Class Analysis / Magun Vladimir, Rudnev Maksim, Schmidt Peter. – 2012. – Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP, 6 [Електронний ресурс] Series: Sociology, Moscow: NRU HSE, 02/2012. SSRN-id2011004. – Режим доступу до ресурсу: <http://ssrn.com/abstract=2011004>
57. Martinelli A. Global Modernization: Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. – London: SAGE Publications, 2005. – 159p.
58. McClelland D. C. The Achieving society / David McClelland. – Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1961. – 512 p.
59. Mouzelis N. Modernity: A Non-European Conceptualization // British Journal of Sociology. – Vol. 50. – Issue 1. – March 1999. – P. 141 – 159.
60. Mulkay M. Measuring the quality of life: a sociological invention concerning the application of economics to health care / Mulkay, M., Ashmore, M., & Pinch, T. // Sociology. – 1987. – Vol. 21(4). – P. 541-564.
61. North D. Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history / North, Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. Weingast. – Cambridge University Press, 2009. – 309 p.
62. Nussbaum M., The Quality of Life / M. Nussbaum, A. Sen / Edited by Martha C. Nussbaum and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 453 p.
63. OECD Better Life Index Edition 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BL>
64. Porter M. E. Social progress index 2015 / Michael E. Porter, Scott Stern, Michael Green. – Washington, DC: Social Progress Imperative, 2015. – 158 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу http://www.socialprogressimperative.org/system/resources/INDEX_FINAL.pdf
65. Reevaluating the modernization hypothesis / [Daron Acemoglu, Simon Johnson, James Robinson, Pierre Yared] // Journal of Monetary Economics. – 2009. – Vol. 56. – No. 8. – P. 1043 – 1058.
66. Robeyns I. Selecting capabilities for quality of life measurement / Ingrid Robeyns // Social indicators research. – 2005. – Vol. 74(1). – P. 191-215.
67. Savelyev Y. Multidimensional Modernity: Essential Features of Modern Society in Sociological Discourse / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2013. – Vol. 6. – No. 11. – P. 1673-1691.
68. Schmidt V.H. How unique is East Asian modernity? / Volker H. Schmidt // Asian Journal of Social Science. – 2011. – Vol. 39. – № 3. – P. 304-331.
69. Schmidt V.H. Modernity and diversity: Reflections on the controversy between modernization theory and multiple modernists / Volker H. Schmidt // Social Science Information. – 2010. – Vol. 49. – № 4. – P. 511 – 538.
70. Schultz T. W. The economic importance of human capital in modernization / Theodore Schultz // Education Economics. – 1993. – Vol. 1. – No. 1. – P. 13-19.
71. Schwartz S. National culture as value orientations: consequences of value differences and cultural distance / Shalom H. Schwartz // Handbook of the Economics of Art and Culture: Volume 2 / Edited by Victor A. Ginsburgh and David Throsby. – Burlington: Elsevier B.V., 2014. – P. 547-586.

72. Sen A. Commodities and capabilities / Amartya Sen. – Amsterdam: North-Holland, 1985. – 130 p.

73. Sen A. Development as freedom / Amartya Sen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 367 p.

74. Srinivasan T. N. Human development: A new paradigm or reinvention of the wheel? / Srinivasan, Thirukodikaval Nilakanta // The American Economic Review. – 1994. – Vol. 84. – No. 2. – P. 238-243.

75. Stiglitz J. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [Електронний ресурс] / Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

76. Sugden R. Welfare, resources, and capabilities: a review of inequality reexamined by Amartya Sen / Robert Sugden // Journal of Economic Literature. – 1993. – Vol. 31. – No. 4. – P. 1947-1962.

77. The Economist: The lottery of life // The Economist. – Nov 21st. – 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.economist.com/node/21566430/print>

78. The Global Competitiveness Index 2011–2012: Setting the Foundations for Strong Productivity / [Xavier Sala-i-Martin, Beñat Bilbao-Osorio, Jennifer Blanke et al.] // The Global Competitiveness Report 2011–2012 / [Schwab K., Sala-i-Martin X. editors]. – Geneva: World Economic Forum, 2011. – P. 3 – 49. – [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf

79. The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation / Soumitra Dutta, Bruno Lanvin, and Sacha Wunsch-Vincent editors. – Cornell University, INSEAD, WIPO, 2014. – 400 p.

80. The Worldwide Governance Indicators (WGI) / [Електронний ресурс]. – World Bank, 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.govindicators.org>

81. Thompson S. The happy planet index / [Sam Thompson, Saamah Abdallah, Nic Marks, Andrew Simms and Victoria Johnson]. – London: New Economics Foundation, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.happyplanetindex.org/learn/download-report.html>

82. Tiryakian E.A. Introduction: The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization / E.A.Tiryakian // International Sociology. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 277–292.

83. van der Maesen L. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network / van der Maesen, L., Walker A. // European Journal of Social Quality. – 2005. – Volume 5. – Numbers 1-2. – P. 8-24.

84. Wagner P. Multiple Trajectories of Modernity: Why Social Theory Needs Historical Sociology / P.Wagner // Thesis Eleven. – 2010. – Vol. 100. – P. 53–60

85. Welzel C. Freedom rising: Human empowerment and the contemporary quest for emancipation / Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 441p.

86. Welzel C. The theory of human development: A cross-cultural analysis / Welzel C., Inglehart R., Klingemann H-D. // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 341-379.

87. Wittrock B. Modernity: One, None, or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition / B. Wittrock // Daedalus – 2000. – Vol. 129. – No. 1: Multiple Modernities. – P. 31 – 60.

Надійшла до редколегії 03.09.15

Yu. Savelyev, PhD, Senior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COMPARATIVE ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY SOCIETIES: THE PROSPECT OF THEORETICAL SYNTHESIS

The article clarifies the existing approaches of comparative analysis and assessment of the level of development of different societies taking into account their civilizational characteristics. This specification allows solving the fundamental contradiction of theories of development of modern society and modernization which is due to the uncertainty over the common and different for various forms of modernity. Based on a critical review of three approaches (institutional & universalistic, local & civilizational, formal & comparative) the key dimensions of development of societies in the global world system are identified: economic performance and financial security, efficiency of institutions, values and motivation, human capital and cognitive mobilization, quality of life by objective and subjective criteria, health and life expectancy, social inclusion, cohesion and empowerment. The Capability Approach and related social quality model are used to improve the existing tools for adequate comparison of societies with different civilizations origin and programs of modernization.

Keywords: social development, modernization, modern society, social quality, comparative analysis, capabilities.

УДК 316.37

В. Шелухін, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПЦИЯ НОРМ ДЖ. С. КОУЛМАНА: МИКРО-МАКРО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАМКИ И ИХ КРИТИЧЕСКОЕ ПРОЧТЕНИЕ

Стаття пропонує реконструкцію концептуальних положень підходу Д. С. Колмена в дослідженні генези соціальних норм та мікро-макро підстави цієї генези. Автор аналізує Колменові твердження у зв'язку з їх критичним прочитанням у теоретиків, які спираються на теоретичні засновки відмінні від теорії раціонального вибору (Й. Ельстера, Ч. Тіллі). Особлива увага приділяється закиду критиків у психологічному редукціонізмі Колменової концепції норм. Генеза норм на мікросоціальному рівні обмовлена структурними, а не психологічними підставами. Автор стверджує, що структурний індивідуалізм Д. Колмена не має методологічним наслідком психологічного редукціонізму.

Ключові слова: мікро-макро перехід, концепція Д. Колмена, психологічний редукціонізм, структурний індивідуалізм.

В останні десятиліття розвиток соціологічного теоретизування здійснюється у напрямку побудови різних версій синтезу, одна з прикметних спроб якого була завершена на межі 1980-1990-х років американським соціологом Джеймсом С. Колменом, але тим не менше лишається мало артикульованою у вітчизняній соціологічній літературі. В Україні Д. Колмен є переважно цитованим у контексті досліджень соціального капіталу (О. Демків, Ю. Золотарьова, І. Терон), хоча це поняття носило для нього більш інструментальний характер [Демків, 2003: с. 162; Золотарева, 2003: с. 64; Терон, 2011: с. 200]. Підхід Д. Колмена передбачав опору на не надто поширену в соціальних науках стратегію пояснення соціальних феноменів виходячи з рівня міжіндивідуальних взаємодій, тобто перехід від мікрорівня соціальних відносин до макрорівня. Підхід Д. Колмена ставав об'єктом критики зі сторони як представників макро-, так і мікросоціологічного теоретизування, проте попередній розгляд аргументів опонентів дає підстави припустити, що вони містять логічні та епістемологічні прогалини. Тим не менше, розгляд підходу Д. Колмена у зв'язку з цими аргументами може стати підґрунтям для більш виваженої оцінки слабких та сильних місць його концепції, що зумовлює актуальність звернення до аналізу його теоретичного доробку.

Умовно, всю множину критичної рецепції концептуальних положень Д. Коулмана, можна виокремити в два типи: 1) це критика в межах власне теорії раціонального вибору на яку він сам спирався, 2) критика з позицій теорій, які спираються на принципово інші методологічні засновки. У даній статті зупинемося на зауваженнях двох авторів, які репрезентують ці два типи критики положень Д. Колмена – норвезького соціолога та філософа Й. Ельстера й американського соціолога, історика та економіста Ч. Тіллі. Метою даної статті є окреслити ключові положення підходу Д. Колмена до проблематики нормотворчості з врахуванням загальної архітекtonіки його концепції мікро-макро переходів через співвіднесення з критичними її прочитанням із альтернативних до теорії раціонального вибору позицій (Й. Ельстер, Ч. Тіллі). Яким чином мікро-макро та макро-мікро переходи конституують такі соціальні відносини, що генерують норми та умови їх слідуванню. Цей аспект його концепції є чи не найбільш проблемним.

Д. Колмен пропонує дуже розгалужену класифікацію соціальних норм у зв'язку із низкою критеріїв. "Норма існує лише, коли інші переймають право контролю за дією актора" [Coleman, 1994: p. 243]. Таким чином, норма не існує до тих пір, поки індивідуальний актор зберігає за собою право виключного контролю за власними діями. Водночас, він не виключає процесу інтерналізації норм як елементу вищого рівня, що засвоюється внутрішньо для актора й надалі санкціонує його дії. Ці два принципово різні твердження, які співіснують в одному поясненні, постулюють онтологічну амбівалентність соціальних

норм, які з одного боку будучи елементом макрорівня, можуть актуалізуватися в мережі взаємодій лише на мікрорівні. Умовно кажучи, про їхнє існування на макрорівні можна вести мову лише по проявам цих норм і утвердженнями ними санкціям на мікрорівні.

Але перш, ніж викласти його класифікацію норм, слід окреслити низку важливих понять – бенефіціари та об'єкти дії норм. Бенефіціари норми ("beneficiaries of norm") – ті, хто одержує переваги від їхньої дії й таким чином бере на себе право контролю за діями інших і хто є також потенційним санкціонером норм. Поточними бенефіціарами норми можуть бути, як ті, хто її ініціював, так і ті, хто продовжують її виконання. Бенефіціари та об'єкти дії норм можуть, як співпадати, так і не співпадати. У своє чергу об'єкт дії норм ("target", в іншому місці вживає термін "target actor") – це, відповідно, ті актори хто стає об'єктом дії норми. Бенефіціари мають інтерес до норми, а об'єкти дії норм – інтерес до дії, яка би не підлягала модифікації через норму. В одних випадках бенефіціари та об'єкти дії норм можуть співпадати, в інших – ні. У випадку, коли вони співпадають, то такі норми Д. Колмен називає "зв'язними нормами" ("conjoint norms"), у протилежному випадку, коли бенефіціари та об'єкти дії норм – це різні актори, такі норми він пропонує називати "роз'єднаними" ("disjoint norms") [Coleman, 1994: p. 247]. Д. Колмен запозичує в якості прикладу конкретну ілюстрації з "Історії манер" Н. Еліаса, який демонстрував розвиток норм поведінки за столом у французьких провінціях, використовуючи для аналізу етикетні писання XVI–XVIII ст.. Н. Еліас демонструє, як норми, що спершу забороняли лише найбільш образливі дії за столом, перетворилися на ускладнену систему приписів, поєднаних із соціальним статусом особи, що досягали вершини свого прояву при дворі короля [Coleman, 1994: p. 246]. Даний приклад актуалізує не лише конкретні питання як і чому норми стають дедалі більш ускладненими з часом, чому манери виявилися більш ускладненими в групах з вищим соціальним статусом, але й можуть бути прикладом як самоконтроль і слідування нормі здійснюються без чіткого зовнішнього примусу. Якщо інтерпретувати приклад Н. Еліаса в термінах Д. Колмена, то слідування нормі, що є вимогою статусу випливає із самоконтролю. Тобто, конкретна ситуація описана Н. Еліасом може тлумачитися як прояв "зв'язної норми", де бенефіціари та об'єкти дії норми співпадають.

Окрім того, він також виділяє проскриптивні ("proscriptive norms") та прескриптивні ("prescriptive norms") норми, де перші є нормами заборони, провідниками негативної реакції в системі, а другі – наказові, провідниками позитивної реакції на бажані форми дії. Конвенційні норми ("conventional norms") інтерпретують як такі, що виникають поза організованим примусом, за відсутності конфлікту між індивідуальним і колективним інтересом, коли всі учасники взаємодії очікують взаємної відповідності їм. Сутнісні норми ("essential norms") –

коли конфлікт наявний й їхнє існування виправдане аби полегшити колективну дію. У конвенційних нормах угода утверджує напрям дії норми і початкова точка її може бути виразно довільною (наприклад, право- чи ліво-сторонній рух в своїй суті є довільним вибором, але подальша санкціонованість дії спирається на цю визначену довільність як стандарт). Сутнісні норми спираються на певні наперед задані підстави, де вибір фокальної дії не є однозначно довільним. Норми, супроводжувані потенційними вигодами чи санкціями, на думку Д. Колмена, не є єдиним орієнтиром дії раціональних акторів, але вони впливають на оцінку витрат і вигод, які беруться ними до уваги при реалізації вибору. Саме тому Д. Колмен підводить норми під інструментально вживане поняття соціального капіталу, який розглядається у множині проявів (норми та зобов'язання можуть бути формами таких проявів), що властиві структурі зв'язків між акторами. Розглядаючи різні типи соціальних ресурсів, які здатні полегшувати як індивідуальні дії так і сприяти реалізації інтересів, Д. Колмен пропонує розглядати норми також як форму соціального капіталу.

Попри різноманіття типів норм про які веде мову Д. Колмен, в основі розрізнення лежить принцип означення в залежності від статусу актора та характеру дії. Тобто, Д. Колмен не намагається означувати норми через макрочинники, але розглядає їх як характеристики певних соціальних мереж. Д. Колмен намагається слідувати власній логіці, що передбачає відхід від аналізу норм "як даних" – так, як цим поняттям переважно оперують соціологи. "Поява норм до певної міри прототип мікро-макро переходу, оскільки процес має виникнути з індивідуальних дій, при тому, що сама собою норма є властивістю

системного рівня, котра впливає на майбутні дії індивідів, санкції..." [Coleman, 1994: p. 244]. Мікро-макро поруч із макро-мікро переходом ("micro-to-macro transition", "macro-to-micro transition") – це ті два типи базових соціо-структурних зв'язків, що опинилися в центрі теоретичної моделі Д. Колмена й, які графічно знайшли відображення у діаграмі Д. Колмена, що одержала в соціальних науках метафоричну назву "човен Колмена" ("Coleman's boat"), оскільки зовні нагадує човен [Demeulenaere, 2011: p. 6; 7]. Два типи переходів відображають 1) вплив макроструктур на мікроструктури (сам Д. Колмен ілюструє це прикладом запозиченим із М. Вебера – протестантської релігійної доктрини на індивідуальні цінності) та 2) вплив мікроструктур на макроструктури (у його прикладі, економічної поведінки на піднесення капіталізму). Таким чином, у цій ідеально-типологічній схемі тісний зв'язок на мікрорівні цінностей та індивідуальної економічної поведінки визнається як чинник, що в підсумку може впливати на макроструктури, які втілює собою капіталізм. В узагальненому вигляді цю схему подають П. Гедстрьом та Ш. Стерн, де А – дії інших чи інші релевантні зовнішні умови (ланка протестантської доктрини у прикладі-ілюстрації Д. Колмена), В – індивідуальні мотиви чи інші мотиви дії ("reasons" – цінності у прикладі), С – індивідуальні дії (економічна поведінка), D – соціальні результати ("social outcome" – капіталізм у прикладі). Дії інших впливають на індивідуальні мотиви, які провокують індивідуальні дії, що в сукупності з низкою додаткових чинників призводять до певних соціальних наслідків. Мікрорівень – це в першу чергу рівень індивідуальних мотивів та дій (В, С). Макрорівень – сукупність дій інших і соціальний результат (А, D) [Hedstrom, Stern, 2008: p. 9].

Рис. 1. Мікро-макро переходи: вплив релігійної доктрини на економічну організацію (ілюстрація Д. Колмена)

Джерело: [Coleman, 1994: p. 8].

Зв'язок макрофеноменів – протестантської доктрини та капіталізму опосередкований макро-мікро та мікро-макро переходами (1, 2, 3 – зв'язки), що не дає можливості застосовувати пряме макро-макро пояснення, уникаючи взаємодій конкретних акторів. Водночас, у прикладі Д. Колмена цінності трансформуються під впливом макроструктур – нової релігійної доктрини. Це дає підстави багатьом дослідникам спадщини Д. Колмена стверджувати, що все одно ключовим у його фокусі лишається рівень макро-мікро переходу. Макрорівень – базовий для Д. Колмена, але він "абстракція", хоч і важлива. Актори займають певні позиції й вступають у відносини залежні від цих позицій, що результують як структурні ефекти, а не просто ефекти взаємодій. На думку Д. Літтла, "човен Колмена" попри свою позірну простоту втілює конструктивну стратегію, оскільки макро-макро пояснення виглядає непереконалим. Макроекти мають "стабільні характеристики з поведінковими наслідками" ("behavioral consequences"). І значущість макроструктур, таким чином, може експлікуватися лише за подібними поведінковими наслідками. Якби на мікрорівні не було слідуванню таким зразкам, макрорівень був би чистою абстракцією, яка в дійсності нічого не пояснювала [Little: 2012].

Й. Ельстер, який починав із більш класичної версії теорії раціонального вибору, що оперувала в якості ядрової в поясненні – інструментальною раціональністю, за приблизно двадцятиліття з кінця 1980-х до 2000-х років, еволюціонував¹ у сторону визнання необхідності розширити концептуальні межі інтерпретації раціональності й вийти за рамка інструменталізму. Ч. Тіллі здобув визнання серед соціальних науковців як макросоціолог, відомий працями в галузі соціології історії та міждисциплінарними дослідженнями покликаними поєднати історичне, економічне, політологічне та соціологічне знання. Якщо Й. Ельстер прагне ревіталізувати теорію раціонального вибору за рахунок відходу від оперування поняттям інструментальної раціональності, то Ч. Тіллі взагалі висловлює сумнів у доцільності будувати загальну соціологічну теорію з опорою на такі сумніви, на його думку, методологічні засновки, які в принципі лишають за межами уваги широке коло проблем [Tilly, 1997: p. 82]. Цю другу установку як критику розглядати досить проблематично, оскільки закиди Ч. Тіллі Д. Колмену носять епістемологічний характер – обидва дослідники виходять із відмінних епістемологічних засновків, які не піддаються однозначній та несуперечливій емпіричній верифікації в обох випадках. Ч. Тіллі позиції, котра розглядає соціальні феномени як такі, що

обумовлені інтересами рішень індивідуальних акторів, протиставляє позицію, що існує такий рівень соціальних феноменів, які не лише не рефлексуються діючими суб'єктами, але й є автономними від них. Прагнення використати традиційне в соціологічній теорії об'єктивістсько-суб'єктивістське протиставлення, приводить Ч. Тіллі до виголошення іншого критичного зауваження на адресу концепції Д. Колмена – "психологічного редуccionізму". Тезу останнього про два типи зв'язків актора та ресурсів, де актори або контролюють ресурси, або ж зацікавлені в них, і єдиний принцип дії ("single principle of action") – максимізація реалізації інтересів, що призводить найчастіше до одного виду дій – обміну контролем над ресурсами чи явищами ("exchange of control... over resources or events"), він інтерпретує як таку, що втілює редуccionістську логіку. "Ці індивідуальні вибори – ментальні явища. Вони виникають всередині людської свідомості" [Tilly, 1997: p. 85; Coleman, 1994: p. 37].

Аби краще збагнути зміст критичних зауважень Ч. Тіллі на адресу концепції Д. Колмена, слід аналізувати їх у ширшому контексті його дослідницької діяльності. Подібно Д. Колмену, Ч. Тіллі також протягом власної наукової кар'єри звертався до проблематики колективної дії та значення спільнот і груп для досягнення цілей. Обговорюючи питання "чи діють спільноти?", Ч. Тіллі елімінує супровідне питання, яким чином організовані групи виникають і виходить з факту їхнього існування як даного. З опорою на такий засновок в принципі не постає проблема співвідношення індивідуальних та колективних дій. Методологічна деіндивідуалізація лише на руку Ч. Тіллі у захисті евристичності його підходу, котрий стверджує, що рівень колективної дії спільноти – це позитивна функція поточної її мобілізації, а одновимірна й соціально гомогенна спільнота мобілізується з меншими ресурсними затратами, логічно підводить до позиції, що потенційно знижує інтерес до індивідуальної дії. На думку Ч. Тіллі, більшість колективних дій спільнот/груп представляють собою претензії до інших груп і є об'єднанням ресурсів для досягнення спільних цілей. Індивідуальна спроможність розпоряджатися ресурсами, інституціоналізована в системі приватної власності, була на його думку революційною ідеєю XVII-XVIII ст.. Тож ринкову модель взаємодії він визнає вагомою, проте не виключним орієнтиром для різних типів соціальних взаємодій. Тривала та ефективна колективна дія призводить до посилення потужності групи ("power of the group"), яку він тлумачить як граничний дохід-віддачу ("return") від колективного використання ресурсів. Але згодом у своєму розгортанні вона стає причиною демобілізації групи, що знижує ефективність наступних колективних дій. Наприклад, менеджери успішної корпорації починають використовувати ефективні корпоративні зв'язки для власних цілей [Tilly, 1973: p. 213-214, 216-217, 219]. Як бачимо, Ч. Тіллі описує індивідуальні вигоди в термінах демобілізації та дезінтеграції спільноти, не намагаючись їх використати в якості мотиву для творення груп, як це робить Д. Колмен, оскільки він виносить питання про виникнення соціальних груп "за дужки" власної теоретичної рефлексії.

Група не може провадити колективного контролю за ресурсами без певного типу соціальних відносин і мінімальної спільної ідентичності ("minimum of common identity"). Мобілізація – процес надбання колективного контролю за ресурсами, де важливою передумовою є однорідність спільноти. Ч. Тіллі виразно історизує контексту розгляду проблеми, наприклад, пов'язуючи піднесення нових соціальних груп з певними макропроцесами (скажімо, пропонуючи розглядати урбанізацію як чинник зниження вагомості традиційної спільноти як основи колективної дії) [Tilly, 1973: p. 236]. На відміну від Д. Колмена, який прагне аналізувати мікро-макро та

макро-мікро переходи, Ч. Тіллі лишається більшою мірою в межах макро-макро пояснення, прагнучи тлумачити прояви великих соціальних феноменів через інші великі соціальні феномени.

На думку Й. Ельстера спроба теоретичного синтезу, запропонована Д. Колменом у "Підставах соціальної теорії" у відношенні до пояснення функціонування соціальних норм, є "надто догматичною". Питання функціонування норм є одним із ключових у фокусі критики, позаяк норвезький дослідник стверджує, що Д. Колмен приділяє забагато уваги питанню їх ефективності, попри це не пропонуючи конструктивного теоретичного пояснення їх як таких і їхньої генези. Це обумовлено тим, що Д. Колмен копіює економічну логіку, прикладаючи її до соціологічної проблематики, "запозичуючи" цю хибу в К. Ерроу. Нобелівський лауреат американський економіст і політолог К. Ерроу, прагнучи раціонально обґрунтувати функціонування "безкорисливих" морально-етичних норм, апелював до компенсаторної реакції соціальних груп на провал ринкових взаємодій [Elster, 2003: p. 297, 303]. Для людини корисно генерувати довіру одне до одного, оскільки за її браком, і при супровідному браку механізмів для оволодіння ресурсами, значно більше витрат покладається на механізми санкцій та альтернативних гарантій. Доповнюючи Д. Колмена, Й. Ельстер поряд із нормами, які приносять користь усім і декому, виділяє норми, які не приносять користь нікому. Існування подібних норм і зумовлених ними санкцій, на його думку, концепція Д. Колмена пояснити не може. Ілюструючи такий тип прикладом кровної помсти, Й. Ельстер вважає непереконалим пояснення за яким інститут кровної помсти виконує компенсаторну функцію в суспільстві із інституційно слабо розвиненою державою [Elster, 2003: p. 299-300]. Д. Колмен визнає можливість існування таких норм, але лише їх поза увагою. Оскільки справді пояснити їх функціонування спираючись на пояснення Д. Колмена про норми, як такі, що творяться й підтримуються раціонально самозацікавленими діями індивідів в мережі добровільного обміну між собою, складно.

Підсумовуючи свою критику, Й. Ельстер стверджує, що "догматизм" Д. Колмена обумовлений сприйняттям раціонального підґрунтя дії як самоочевидного. Перспективу розширення концептуального фокусу теорії раціонального вибору, вказаний автор вбачає в можливості включання в аналіз раціональності емотивних чинників. Цьому присвячені деякі його пізніші роботи 2000-х років, зокрема, на підставі курсу лекцій 2006-2007 р. р. у Collège de France, що був присвячений аналізу "безкорисливої дії" ("disinterested action"), що підважує дві ключові риси homo economicus у класичній формі: раціональність та корисливу мотивацію. Аналізуючи супровідні питання, кшталту чи є безкорислива дія в першу чергу індивідуальним або ж колективним феноменом, має вона в першу чергу психічну природу чи є продуктом обставин, розглядаючи різні кейси – від практики терористів-самогубців, міжгенераційної підтримки до прийняття консенсусних рішень у спільноті, стверджує, що безкорислива дія також раціональна, проте ця раціональність не є інструментальною, оскільки немає властивої інструментальній раціональності чіткої залежності між засобами та метою і сама мета, якщо й формулюється, то не в категоріях індивідуальної вигоди [праця доступна лише французькою, загальний огляд – Origgi: 2010]. Й. Ельстер пропонує тлумачити емоції в контексті індивідуальної дії як "гаранти угод та обіцянок", а саму ефективність соціальних норм "підкріплену емоціями ганьби та презирства" як додаткового чинника [Elster, 2003: p. 301].

Формування центрів влади й більш авторитетних акторів у мережі є наслідком не психічних схильностей,

а структурних передумов неможливості автоматично агрегувати індивідуальні інтереси в колективний. Формування індивідуальних цілей, як і перебіг формально нерегульованих дискусій гіпотетично може відбуватися під впливом певних психологічних чинників, але формування більш впливових центрів та акторів є структурною передумовою її функціонування задля необхідності досягати будь-які цілі, незалежно від того, яким контекстом вони обумовлені чи чого стосуються. Там, де Ч. Тіллі бачить психологізм мова йде про структурний феномен. Позиція Ч. Тіллі про наперед задане існування соціальних груп і спільнот, неминуче призводить його до передзаданості існування норм. Саме від такої позиції намагається відійти Д. Колмен [Coleman, 1994: р. 531]. Така ж позиція, але в більш софістичній формі властива й іншому критику – Й. Ельстеру, який стверджує, що будь-яка раціональна дія орієнтована на результат, на відміну від норми, яка існує автономно від спрямованості на ціль у часі, що дає підстави йому стверджувати, що нормативне регулювання та раціональний вибір – взаємно доповнюючі процеси у формуванні соціальної дії. Тож, і розглядатися вони мають окремо [Lebrun: 1995]. Цю автономність Й. Ельстер ілюструє нормами, що не приносять вигоди нікому про що говорилося вище. На противагу обом критикам, Д. Колмен, виходить із того, що функціонування ефективних норм пов'язано із реалізацією інтересів, самі ж норми є функцією їх агрегування в колективну дію.

Сприйняття методологічного індивідуалізму як засновку, що в підсумку веде до психологічного редукціонізму є досить поширеним методологічним непорозумінням у соціальних науках [Di Iorio, 2013: р. 1-2]. На думку низки методологів науки і методологічний холізм, і методологічний індивідуалізм є "системними" підходами, різниця між якими має онтологічні та епістемологічні підстави, що тим не менше, ніяким чином не пов'язані із редукціоністським розумінням соціальної реальності. На думку Ф. Ді Йоріо, який розвиває позиції ключових апологетів методологічного індивідуалізму в соціальних науках (Ф. А. фон Гайека, Л. фон Мізеса та К. Попера), психологічний редукціонізм передбачає зведення соціальних феноменів до ментальних індивідуальних властивостей, тоді як методологічний індивідуалізм не послуговується такою стратегією. Номіналістське розуміння соціальної онтології передбачає розуміння інститутів як "стабільних систем взаємодій" [Di Iorio, 2013: р. 13]. На думку Ф. Ді Йоріо така установка була властива методологічному індивідуалізму від часу виникнення його в межах просвітницької політичної та соціальної філософії. А. Сміт розглядав ринок через "правила взаємодій" ("rules of interactions"). Мова, право, гроші, етика, ринок можуть досліджуватися з позицій "структурної узгодженості" ("structural coherence" – термін Ф. А. фон Гайека) дій індивідуальних акторів, що не лише на думку прихильників цієї стратегії емпірично зручно, але й логічно. У 1990-2000-і роки як відповідь на критику з позицій холізму, в соціології набуло поширення компромісне формулювання – "структурний індивідуалізм", який відрізняється від класичного методологічного індивідуалізму тим, що не потребує зведення всіх проявів соціального процесу до індивідуальних дій, здійснюючи акцент на реляційних структурах, які виникають у процесі відносин індивідів. Сам Д. Колмен не вживав по відношенню до власної концепції терміну "структурний індивідуалізм", але *post factum* його зараховують до цієї пояснювальної стратегії, яка є своєрідною "парадигмою середньої основи" ("the middle ground paradigm"), що намагається розв'язати епістемологічні суперечності індивідуалізму та реалізму через синтез, який з одного боку визнає важливість індивідуальних поглядів і намірів, а з іншого виступає за посилення структурної епі-

стемологічної складової у поясненні². Психологічний редукціонізм був більшою мірою властивий не стільки Д. Колмену, скільки його попереднику Д. Хомансу [Scott, 2000: р. 3]. Проте, як вже зазначалося, інтелектуальні джерела концепції Д. Колмена ширші, ніж теорія обміну у версії Д. Хоманса.

Д. Колмен, що можливо не було очевидним для нього самого, фактично діє в напрямку поєднання рис холізму та індивідуалізму в методологічних засновках однієї концепції. Ранній період "дюркгаймівства" в 1950-60-х роках, до того, як він обрав теорію раціонального вибору в якості базової для себе теоретичної платформи, вочевидь також сприяв цьому [Udehn, 2002: р. 292]. Незважаючи на прагнення відштовхуватися від індивідуальних дій³, концепція виникнення норм через обмін правами контролю за ресурсами чи явищами, не стільки суто індивідуалістична, скільки реляціоністська, вона вкорінена не в індивідуальну дію саму по собі, але в дію орієнтовану на врахування дій інших. Таким чином, вписуючись в пояснювальну схему раціональної соціальної дії, як вона була описана ще М. Вебером⁴. Розрізняючи індивідів як природних осіб та корпоративних акторів, Д. Колмен виділяє три типи базових соціальних відносин за суб'єктністю: 1) відносини між індивідами, 2) відносини між індивідами та корпоративними акторами та 3) відносини між корпоративними акторами [Coleman, 1994: р. 546-548]. Не в усіх випадках стартові позиції акторів є рівноцінними, а норми конвенційними.

Реалізація відносин є наслідком домовленості чи готовності підкорятися в ситуації нерівного обміну, але принципова особливість Коулманової концепції в тому, що норми не стільки передують таким типам взаємодій, але стають їх наслідками. Принаймні, на рівні відносин індивідів. Особливість модерного суспільства в тому, що зростає міра юридичного регулювання різних сфер відносин, тож норми стають елементом системного рівня, але все одно в практиці конкретного цілепокладання і в контексті конкретних соціальних дій спрямованих на реалізацію певних інтересів, які передбачають обмін чи делегування прав контролю, виникають норми конкретні в своїй дієвості на мікрорівні. Що дає підстави говорити про "індивідуалістичний ухил", що його зберігає концепція норм Д. Колмена. Існує рівень, де корпоративні актори існують автономно від індивідуальних. При такому типі взаємодій неможливо вести мову про чисту конвенційність, тож варто говорити про структурні позиції, які обумовлюють характер взаємодій.

Виключати вплив Д. Хоманса не можна, проте це не єдине джерело концептуальної схеми Д. Колмена, що спирався також на досягнення економічної теорії, теорії ігор та класичну політичну й соціальну філософію, яка веде свій "родовід" від реляціоністських та індивідуалістичних просвітницьких моделей (від А. Сміта до Р. Нозіка). Інший аспект методологічного індивідуалізму – те, що усвідомлення певних інтересів та інші супровідні чинники індивідуальної соціальної дії далеко не завжди ведуть до передбачуваних результатів. Непередбачувані результати – це якраз те, що знижує вагу психологічно-редукціоністського пояснення, оскільки передбачає інтерес не тотожний наслідку, отож наслідок не може бути зведений до автономного індивідуального інтересу. Відсутність такої однозначної зумовленості призводить до посилення реляціоністської складової в поясненні.

Якщо спиратися на концепцію Д. Колмена, то можна погодитися в онтологічному аспекті з твердженням Й. Ельстера про нормативне регулювання та раціональний вибір як автономні чинники дії, але не зробити таких же висновків, які підсумовує він – норми справді чітко не орієнтовані на результат індивідуальної дії, бо вони не є наслідком довільного індивідуального вибору, вони є наслідком певної конвенції, або довільної, або

попередньо обумовленої додатковими чинниками. І, якщо норми варто справді, як наполягає Й. Ельстер, аналізувати інакше, ніж у контексті дії, тоді їх варто аналізувати в контексті взаємодії, що й робить Д. Колмен, але не виносити їх взагалі за межі дій і взаємодій.

Як не парадоксально, але до певної міри навіть у такій "індивідуалістичній" схемі, Д. Колмен лишається досить послідовним на рівні мікросоціології дюркгайм-анцем, оскільки прагне пояснювати соціальні явища через їхні власні прояви, а не шукати підстав пояснення за межами цих явищ.

Підсумовуючи, слід зазначити, що розглянута нами критика концепції Д. Колмена з двох взаємно протилежних теоретичних позицій робить принципово неможливою такий її варіант, який би давав можливість подолати цю критику в обох випадках: прийняття аргументів Й. Ельстера неодмінно призвело б до розмиття чи не всіх ключових концептуальних підстав у підході Д. Колмена, прийняття аргументів Ч. Тіллі призвело б до принципової неможливості враховувати афективний контекст дії, що його пропонує Й. Ельстер. Питання генези інтересу (не реалізації), первинності дії чи цінностей, якщо допустимим є таке формулювання, є субстанціоналістським, а не реляціоністським. Реляціоністська концепція Д. Колмена не дає можливості відповідати на питання сформульовані у субстанціоналістській площині. І це свідчить не стільки про її евристичну непродуктивність, скільки про іншу парадигмальну ідентичність. Слід зауважити, що концептуальна критика має враховувати, що будь-яка парадигма не лише щось пояснює, але й щось замовчує. Парадигми задають окрім засновків також і способи постановки питань. Критика, що спирається на інші способи постановки питань не може вичерпно свідчити про евристичний потенціал тої теорії, що стала її об'єктом. З іншого боку слабким місцем концепції Д. Колмена лишається залежність від традиційного поняття інструментальної раціональності, а також циклічна концепція норми, де норми що з одного боку генеруються на мікрорівні, все ж залежні від чинників макровідносин, лишає широкий простір для маніпуляцій і творить зручну мішень для критики.

Примітки:

¹На думку деяких дослідників, таких як П. Гедстрьом та Ш. Стерн, Й. Ельстер від початку проявляв таку двоїстість у власній концепції [Hedstrom, Stern, 2008: p. 4].

²Критики структурного індивідуалізму не торкатимемося. Деякі методологи соціально-наукового пізнання, стверджують, що він приймає невірні засновки від холізму щодо методологічного індивідуалізму, проте так чи інакше структурний індивідуалізм може розглядатися як варіант методологічного індивідуалізму.

³Значна частина його фундаментальної праці "Підстави соціальної теорії" написана з позицій дій індивідів як "природних осіб" ("natural persons") і лише в передостанній четвертій частині він ставить питання про функціонування "корпоративних акторів" ("corporate actors") – організацій як окремих суб'єктів соціальної дії.

⁴Слід згадати хрестоматійну веберівську тезу про те, що не кожна дія є соціальною, вона є такою лише за умови орієнтації на інших [Вебер [Weber], 2012 [1922]: с. 37-38]. М. Вебер ілюструє це релігійною поведінкою, що може проявлятися у вигляді споглядання чи молитви – не будучи соціальною дією, або ж проявлятися у вигляді протистояння з іншими. Керована однотипними чинниками, дія може мати різні прояви. Психологічний фон для обох проявів, без сумніву наявний, але це не

означає, що констеляція однотипних мотивів веде до наперед заданих наслідків. Тож, і психологічний фон не передбачає "автоматичного" пояснення певної дії чи явища.

Список використаних джерел

1. Демків О. Розвиток та основні напрямки мереженого аналізу / О. Демків // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 161-166 [Demkiv O. Rozvytok ta osnovni napriamky merezhevoho analizu/ O. Demkiv/ Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suspilstva. – Kharkiv: Vudavnychiy centr Kharkivskoho natsionalnoho universitetu im. Vasylia Karazina, 2003. – S. 161-166].
2. Золотарева Ю. Право и социальный капитал в структурировании социальной действительности / Ю. Золотарева // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 73-76 [Zolotareva Y. Pravo i sotsialnyi kapital v strukturirovanii sotsialnoi deistvitelnosti/ Y. Zolotareva/ Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suspilstva. – Kharkiv: Vudavnychiy centr Kharkivskoho natsionalnoho universitetu im. Vasylia Karazina, 2003. – S. 73-76].
3. Терон І. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І. Терон // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. – 2011. – №2 – С. 200-207 [Teron I. Metodychna schema rehionalnoho analizu sotsialnoho kapitalu/ I. Teron/ Stratehiia rozvutku Ukrainy: ekonomika, sotsiologia, pravo. – 2011. – 2. – S. 200-207].
4. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / J. S. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
5. Demeulenaere P. Introduction / P. Demeulenaere // Analytical Sociology and Social Mechanisms, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 1-30.
6. Hedstrom P., Stern C. Rational Choice and Sociology [Електронний ресурс] / P. Hedstrom, C. Stern // The New Palgrave Dictionary of Economics, edited by L. Blume and S. Durlauf. – Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 1-17. – Режим доступу: <http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/hedstrom/rct.pdf>
7. Little D. Causal pathways through Coleman's boat [Електронний ресурс] / D. Little // Little D. Varieties of Social Explanation. – 2012. – Режим доступу: <http://understandingsociety.blogspot.com/2012/02/causal-pathways-through-colemans-boat.html>
8. Tilly C. James S. Coleman as a Guide to Social Research/ C. Tilly // The American Sociologist. – 1997. – №28. – P. 82-87.
9. Tilly C. Do Community Acts? / C. Tilly // Sociological Inquiry. – 1973. – №43. – P. 209-240.
10. Elster J. Coleman on Social Norms / J. Elster // Revue française de sociologie. – 2003. – Vol. 44, №2. – P. 297-304.
11. Elster J. Indeterminacy of emotional mechanisms / J. Elster // Analytical Sociology and Social Mechanisms, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 50-63.
12. Origgi G. The Possibility of Disinterested Action [Електронний ресурс] / G. Origgi // The Berlin Review of Books. – 2010. – Режим доступу: <http://berlinbooks.org/brb/2010/01/origgi-desinteressement/>
13. Lebron C. J. Jon Elster "The Cement of Society" [Електронний ресурс] / C. J. Lebron // Open Course Ware. Massachusetts Institute of Technology. – 1995. – P. 1-4. – Режим доступу: http://ocw.mit.edu/courses/political-science/17-960-foundations-of-political-science-fall-2004/assignments/elster_paper.pdf
14. Di Iorio F. Is Methodological Individualism a Reductionist Approach? [Електронний ресурс] / F. Di Iorio // Department of Economics New York University. – 2013. – P. 1-31. – Режим доступу: <http://econ.as.nyu.edu/docs/IO/28044/Dilorio.pdf>
15. Scott J. Rational Choice Theory / J. Scott // Understanding Contemporary Society: Theories of the Present, edited by G. Browning, A. Halcli, F. Webster. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd., 2000. – P. 126-138.
16. Udehn L. Methodological Individualism: Background, History and Meaning / L. Udehn. – London, New York: Routledge, 2002. – 450 p. + XIII.
17. Вебер М. Поняття соціальної дії / М. Вебер [пер. з нім. М. Кушніра] // Вебер М. Господарство і суспільство. – К.: Всесвіт, 2012. – С. 37-64 [Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft, 1922].

Надійшла до редколегії 05.10.15

V. Shelukhin, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COLEMAN'S CONCEPTION OF NORMS:

MICRO-MACRO THEORETICAL FRAMEWORK AND ITS CRITICAL RE-READING

This article provides conceptual reconstruction of J. S. Coleman's approach in research of genesis of social norms and micro-macro foundations of the genesis. The author analyses J. S. Coleman's statements in connection with critical re-reading of these statements in theorists which are based on alternative conceptions to theory of rational choice (J. Elster, C. Tilly). The article also is focuses on critical statement on psychological reductionism as a key feature of J. S. Coleman's conception. Genesis of norms on a microsocial level is based on structural but not psychological foundations. The author argues that J. Coleman's structural individualism has no psychological reductionism as a methodological consequence.

Keywords: micro-to-macro transition, J. Coleman's conception, psychological reductionism, structural individualism.

УДК 316.37

А. Недзельський, канд. соціол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПТ ПОТОКОВИХ ВЗАЄМОДІЙ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Стаття присвячена аналізу можливостей застосування концепту поточкових взаємодій у соціальних мережах щодо соціологічного дослідження повсякденного життя. Автор спирається на теорію практик, культуральну соціологію Дж. Александера, актор-мережеву теорію Б. Латура, що мають евристичну цінність для соціологічного пояснення буденних соціальних зв'язків та взаємодій, зокрема зазначає, що в сучасному суспільстві поширюються практики формування тимчасових структур повсякденності. Перегляд концептуальних основ формування соціального порядку на користь мережевих і поточкових структур сприяє перегляду дослідницької позиції соціологів щодо тієї повсякденності, під якою традиційно розуміється звична рутинна.

Ключові слова: повсякденність, поточкова взаємодія, соціальна мережа, соціальні практики, рутинізація.

У сучасному суспільстві відбувається безліч змін. Часті ці зміни є раптовими та навіть значними. Розуміння можливої трансформації окремих функцій або самої сутності суспільних інститутів веде до перегляду соціальними суб'єктами власних ціннісних установок, які є підставами для здійснення практичної діяльності й чинять неабиякий вплив на весь порядок суспільних відносин. Осмислення такого стану навколишньої соціальної реальності індивідами на рівні їх повсякденного життя призводить до здійснення ними рефлексивних зусиль, які, в свою чергу, є наслідком і водночас причиною появи та узвичаєння нових соціальних практик та перетворення або відкидання застарілих практичних схем. При цьому можемо говорити не лише про зміни патернів поведінки, а й про перетворення так званих "фонових практик" і появу нових способів кодування наративів культури, а отже й про зміни в соціальному порядку. У поясненні того, як передаються та поширюються суспільні зміни, соціологія звертається також і до мережевого підходу. Втім, для подолання просторовості, яку передбачає метафора мережі, та для відображення гнучкості й спонтанності, що притаманні соціальним взаємодіям, деякі дослідники, наголошуючи на процесуальності мережевих соціальних зв'язків, також застосовують концепт потоку.

Набуття онтологічною соціальною реальністю все більшої гнучкості, мінливості вимог, що вона висуває до власних суб'єктів, вимагає постійної модернізації соціологічної теорії, уточнення дослідницьких методологічних позицій. "Плинна сучасність", користуючись виразом З. Баумана [1], або, за Е. Гіденсом, "радикалізована модернітність" [2], в якій ми живемо, характеризується невизначеністю та сприяє постійному продукуванню нових реакцій, ідей і форм поведінки соціальних суб'єктів. Розширення метафори плинності суспільних взаємодій дає можливість для аналітичного сприйняття їх як соціальних потоків. **Проблемою**, на якій фокусується дана стаття, є трактування концепту поточкових взаємодій як такого, що націлений на пояснення функціонування макрорівневих соціальних структур за можливості поширення пізнавального потенціалу концепту на проблематику повсякденного життя. **Метою** є виявлення можливості застосування концепту поточкових взаємодій в теоретико-методологічних підходах у вивченні повсякденного життя суспільства.

У процесі здійснення суспільних взаємодій постійно виникають альтернативні форми й моделі дії. Форми міжсуб'єктної комунікації відтворюються за загальноприйнятими зразками й спираються на габітуалізовані правила й рефлексивний моніторинг, але, втрачаючи свою всезагальність та статичність, набувають якостей, які притаманні мережевим способам організації взаємодії. Сама взаємодія всередині мережевих структур також зазнає змін.

Ситуація тривалої невпевненості й рефлексивної напруги, стаючи неминучою, має виходити на рівень повсякденного життя. Грунтуючись на теорії практик та сприймаючи роль культури як активної діючої сили, ми можемо припустити, що втрата актуальності стійких рутин та усталених форм суспільних інтеракцій спричи-

нятиме такі проблеми, які призводять до появи та поширення нових практичних схем або ж до переживання соціальними суб'єктами стану аномії.

Автори праці "Теорія Практик" В. Волков і О. Хархордин стверджують, що "соціальні зміни можуть бути зрозумілі як зміни фонових практик, які супроводжуються появою відповідних ідентичностей, формальних інститутів та ідеологій" [3, с.23]. Втім, низький рівень гнучкості рутинних структур та практичних схем повсякденності заважає інституційним змінам. Це з одного боку має сприяти збереженню цілісності соціальної системи як такої, але з іншого – викликає труднощі, коли відмінні ціннісно-нормативні установки та нові комунікативні практики неоднаково поширюються серед різних поколінь і соціальних груп.

Рутинізовані практики тісно пов'язані з відповідними об'єктами, що типізовані за їх денотативними ознаками й віднесені до певної сфери та порядку взаємодії. Однак, у повсякденному житті звичні речі сприймаються і як типові самі по собі, і як такі, що несуть у собі стереотипізовані смисли. Звертаючись до творчої спадщини фундатора культуральної соціології Дж. Александера, бачимо, що ці смисли як конотації знаку можуть бути зчитані носіями відповідного набору культурних кодів, який надає зв'язності простору повсякденного життя й пов'язує його із сакральним, символічним, надіндивідуальним. Жорстка опозиція між "сакральним" і "профаним", на думку Дж. Александера, не лише визначає, що цінують люди, але й встановлює важливий захист навколо загальноприйнятого нормативного "добра". Разом з тим вона створює потужні, часто агресивні, бар'єри на шляху всього, що вважається загрозою добру, суперечить загальноприйнятій, повсякденно відтворюваній культурній нормі [4, с.111]. Тут можемо провести паралель між сакральною культурною нормою і поняттям "фонових практик", що вказує на сукупність прийнятих у культурі традиційних способів діяльності, навичок користування різними предметами та ін. [3, с.19]. Відповідно, представники "практичного повороту" в соціології вважають, що сукупність практик сумісної діяльності, навичок і звичаїв утворює культурний фон, який навряд чи можливо повністю експлікувати.

Культурні коди формують наративи на рівні міфологічної свідомості, і таким чином не підлягають рефлексії, сприймаються рутинно, є очевидно зрозумілими та породжують відповідні фонові очікування, що виступають необхідною умовою безпосередньої міжсуб'єктної взаємодії. На тлі бурхливих соціальних зрушень саме культурні коди як спосіб зчитування нового знання направляють його інтерпретацію та визначають формування прийнятних адаптивних практичних схем, дозволяють ідентифікувати ситуацію як позитивну чи негативну.

Кодування тексту як наративу сакрального чи профанного відбувається через використання типізацій та перетворення тієї або іншої події чи образу на міфологічну конструкцію, яка, не усвідомлюючись, сама перетворюється на означник добра чи зла, бажаного і небажаного, звичного й незвичайного. У своїй статті "Два світи дії"

Ф. Хатчінсон стверджує, що "ідентичність дії релятивізується в конкретних культурах", а "соціолог чи соціальний теоретик має пояснювати, що люди реально роблять на протигагу тому, що вони як здається роблять" [5, с.77]. Таке пояснення часто є необхідним, адже слід зважати на те, що протиріччя між загальноприйнятими ідентичностями соціальних практик може призводити до соціальних конфліктів, у тому числі великих, наприклад, пов'язаних з національним самовизначенням.

Так, втрата установки на довіру в суспільстві радикалізованого модерну, про яке вів мову Е. Гіденс, може призводити до розладу структурованих міжсуб'єктних соціальних відносин. Під довірою він мав на увазі "впевненість у надійності людини чи системи, відносно деякої даної множини очікуваних результатів чи подій, де ця впевненість виражає віру в добре ім'я чи прихильність іншого або в правильність абстрактних принципів (технічного знання)" [6, с.150-151]. Установка на довіру робить можливим і функціонування експертних систем, і стійкість прийнятих правил міжсуб'єктних взаємодій. Натомість недовіра до соціальних інститутів як до таких, що не виконують свої функції на тлі загальної невизначеності майбутнього й неможливості окреслення повсякденних практик теперішнього, веде до суспільної кризи. Істотні культурні зрушення, загибель одних культурних форм і зародження нових надають суспільній кризі глибоко внутрішнього, особистісного характеру, породжуючи так звану "кризову свідомість" [7]. До неї зазвичай відносять свідомість, яка характеризується такими ознаками, як занепокоєння, тривожність, страх, аномія, невпевненість у завтрашньому дні, явно й неявно виражене песимістичне сприйняття дійсності. Такі характеристики свідомості вважаються ознаками демократизації суспільства, особливо небезпечної у вигляді симптому "далекодіючих" негативних ефектів [7].

В умовах відсутності загальної установки на довіру, нового значення набувають ті центри взаємодій, до яких довіра зберігається. Навколо них формуються сучасні соціальні мережі. Прийнято вважати, що соціальна мережа – це соціальна структура, створена об'єднаними за однією або кількома ознаками взаємозалежності вузлами, які здебільшого представлені індивідуальними членами або організаціями. [8]. Російський дослідник Д.В. Іванов у статті "До теорії потокових структур" стверджує, що спосіб координації об'єктів соціальних мереж традиційно відбувається через поділ їх на "свої" і "чужі", тоді як здійснення потокових взаємодій інтегрує структурні елементи через свою рухливість і "координація об'єктів у потоці забезпечується постійним рухом через межі нормативності" [9, с.15]. Іншими словами, визначною стає не ідентичність мережі, а сама гнучкість зв'язків між її потенційними елементами, а соціальні мережі та потоки є проявами пристосування повсякденної рутини до необхідності зважати на мінливість "правил гри".

Д.В. Іванов додає, що "...у полі культури градієнти різних ціннісних орієнтацій та ідентичностей призводять до виникнення потоків комунікацій, що йдуть до небагатьох дальніх, але "своїх", в обхід багатьох ближніх, але "чужих". Саме рух, направлений по градієнту, всупереч наявності в середовищі традиційних структур, створює ті вузли й зв'язки, якими характеризуються мережеві структури" [9, с.11]. Вимоги, що висуває сучасний світ до індивідів, а саме вимоги йти на ризик, виявляючи довіру до соціальних інститутів, та засвоюючи нові практичні схеми, стають такими, що можуть бути дотримані саме в повсякденних зв'язках із соціальними мережами та у включенні їх у соціальні потоки. Мережеві зв'язки дозволяють покластись на нексуси, що об'єднують "своїх" суб'єктів у полі більш-менш достовірної інформації, культурних патернів та практичних зразків, а поточкові структури пропонують можливість інтуїтивного налагодження правил кожної безпосередньої взаємодії. В умовах, коли ми щодня ризикуємо, просто складаючи плани на майбутнє,

а інституційні структури через усвідомлювану нами недостатню свою об'єктивованість не викликають відчуття довіри, рутинізація потокового рефлексивного відтворення індивідуальних та колективних практик дозволяє нам підтримувати індивідуальну, професійну, культурну та національну ідентичність.

На підтвердження цього професор Каліфорнійського університету Мануель Кастельс стверджує, що в історичний період, характерний розповсюдженням деструктуванням організацій, делегітимізацією інститутів, згасанням великих суспільних рухів і ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів. Люди все частіше організовують свої смисли не навколо того, що вони роблять, але на підставі того, ким вони є, або на підставі своїх уявлень про те, ким вони є [10]. Відповідно, більш значимими стають ситуації, пов'язані з особистісною ідентичністю. У той же час менш емоційно й більш звично починають сприйматись перетворення, які вимагають відмови чи трансформації рутинізованих практичних схем взаємодії. Вони вже не здійснюються кожного разу за встановленим зразком і, здавалося б, випадають зі сфери повсякденного життя, тим-не-менш визначають через свою інтенсивність мережеву структуру суспільства.

У сучасному суспільстві введення інновацій призводить до формування навколо породжуваних ними практик нових соціальних зв'язків та груп. Соціальне створюється у всій множині специфічних форм взаємодій, які постійно утворюються, зникають або зазнають змін. На це вказує і автор акторно-мережевої теорії Бруно Латур у своїй роботі "Перезбірка соціального", роблячи наголос на нестійкості актуальної реальності. Він стверджує, що в ситуаціях, коли у великій кількості виникають інновації, кордони між групами стають невизначеними, а ряд сутностей, які необхідно взяти до уваги, нестійким, і відповідно "соціології соціального" вже не під силу прослідкувати нові асоціації акторів [11, с.25]. Іншими словами, перестворення соціальних практик, які виникають внаслідок рефлексивних намагань індивідів впорядкувати соціальну реальність, стає постійним її елементом, не дозволяючи через свою процесуальність і дифузність схопити цю реальність цілком як певну окрему сферу.

Б. Латур стверджує, що "соціальне – не загальна міра всіх речей..., а рух, який можливо вловити коли виникає зсув у попередньому зв'язку" [11, с.5]. У цьому сенсі процес оповсякденювання – це смерть соціального. Будь-яка група, соціальний інститут чи соціальна практика в такій перспективі має розглядатись як потік, що прагне продовження та існує тільки в момент здійснення. "Актор-мережа" – не джерело дії, а рухливий ланцюг великої сукупності сутностей, що роїться в його напрямку" [11, с.68]. Іншими словами, актори, лише утворюючи мережеві зв'язки, отримують інформацію про діяльність інших соціальних суб'єктів і роблять висновки про поширені форми поведінки у тих чи інших умовах, але у своїй активності зберігають волю до створення "соціального" по-своєму. Так і в осередках міжсуб'єктних взаємодій постійно відбуваються зміни, а самі ці взаємодії є неповторними й можуть бути об'єднані скоріш за напрямком, ніж за сутнісними ознаками, а, отже, пояснюються через концепт потоку.

Концепт мережі тут фіксував би лише те, що Б. Латур називав слідами, тоді як метафора "потіку" звертає увагу саме на процеси. Мережа з вузлами та зв'язками, що її характеризують, скоріш є інфраструктурою досліджуваних процесів, а не власне процесами [9]. Концепт потоку, таким чином, дозволяє не просто "вклинитись у проблемний континуум "мікро-макро" між інтеракціями та нормативними системами" [9, с.9], а й вказувати на прямі зв'язки між ними. Аналізуючи соціальні потоки, Д.В. Іванов вказує на їхню здатність створювати структурність, альтернативну інституційній структурі суспільства, оскільки вона ґрунтується не на всезагальності

правил, а на відборі "своїх" у соціальних мережах. Такі структури з одного боку можуть бути дуже жорсткими, а з іншого – вони волатильні, оскільки створюються під впливом постійного оновлення цілей та орієнтирів діяльності соціальних агентів в середині мережі.

Слід звернути увагу на те, що К. Кнорр-Цетіна та А. Преда у статті "Темпоралізація фінансових ринків: від мережі до потоку" протиставляють соціальні потоки повсякденній реальності. Вони вказують на відношення потоків взаємодії до часового, плинного виміру реальності як на їхню визначальну характеристику [12]. Існування життєвого світу оточуючої повсякденності вчені відносять до фізичного, матеріального, просторового більше, ніж до часового виміру [12], адже час – це те, що проходить, плине у просторовому вимірі, хоча і є зовнішнім щодо нього. Кожен елемент потокової структури знаходиться в постійному русі, весь час формується і реагує на коливання активності суб'єктів у ній так само, як вони реагують на зміни середовища.

Соціологи, які роблять наголос на плинності, визначають особливу властивість сучасності, що позначена переходом від більш жорстких форм порядку та традицій до структур, які є рідкими або "талими". Але важливо, що проекція і реконструкція реальності як матеріальної та продовженої відбувається окремими частинами [12]. Так і ці "рідкі" структури утворюються в певних межах соціальних мереж та не демонструють нам наочно всю топологію суспільного порядку, вказуючи лише на способи його організації в тих чи інших умовах тими чи іншими акторами.

Отже, рутинні послідовності міжсуб'єктних взаємодій у суспільстві руйнуються й перебудовуються. Слід зазначити також, що множина діючих в суспільстві культурних кодів зазнає змін значно повільніше й сама чинить вплив на те, як визначатимуться й формуватимуться стратегії адаптації індивідів, груп та інститутів суспільства. Вкорінені на рівні міфологічного світогляду способи сприйняття знання, таким чином, підтримують повсякденність через культуру, яка, зазнаючи тиску радикалізованої рефлексії, водночас, може стримувати перетворення в структурі соціальних інститутів, ставати на заваді легітимації на практичному рівні нових інституційних норм.

Аналізуючи можливості застосування концепту потокових взаємодій в теоретико-методологічних підходах до розгляду світу повсякденного життя суспільства, можемо зробити **ВИСНОВКИ**.

По-перше, виникають альтернативні рутини, пов'язані не з відтворенням засвоєних практичних схем, а з повторенням звичних процедур структурування актуальних в даний момент і в даному контексті правил. Тепер, коли не достатньо відтворювати одні й ті самі зразки взаємодій, рутинізується процес їх створення заново в актуальній для безпосереднього моменту формі. Ідентичності дій формуються за відсутності типових зразків. Для опису таких особливостей соціальної взаємодії стає в нагоді концепт потоку, що фіксує їхню направленість, щільність та інтенсивність. Згідно думці, викладеній у статті К. Кнорр-Цетіни та А. Преда, потоковість визначається тим, що взаємодія між соціальними суб'єктами перетікає в безпосередній дійсності, яка сама є темпоралізованою і плинною [12]. На нашу думку, будь-яка соціальна адаптація, а також звичка до включення у фрагментарні потоки соціальних інтеракцій, як, наприклад, у

діяльності сучасних біржових брокерів, яких розглядали автори статті, є певним актом рутинізації, а, отже, – і включення тих чи інших практик до повсякденного світу. Хоча мова йде швидше про сам процес оповсякденювання, ніж про стійкість його результату.

По-друге, перегляд концептуальних основ формування соціального порядку на користь мережових і потокових структур сприяє перегляду дослідницької позиції соціологів щодо тієї повсякденності, під якою традиційно розуміється звична рутинна повторюваних типових практик, що можуть бути легко відтворені в будь-який відповідний момент на тлі таких же типових взаємодій, і є проявом структури та культури того чи іншого суспільства. Посилення спонтанності й гнучкості міжсуб'єктних відносин призводить до формування соціальних мереж, які утворюють власні культурні наративи, формують нові зразки сприйняття досвіду, що співіснують і перетинаються із звичною повсякденною активністю соціальних суб'єктів у їхньому спільному життєвому світі.

По-третє, для кращого розуміння сучасної нестійкої повсякденної реальності стає бажаною дослідницька позиція, що дозволяє сприймати потоковість буденних соціальних взаємодій, які є мінливими, інтенціональними та обмеженими в часі, а соціальних суб'єктів сприймати як таких, що діють в континуумах різноманітних соціальних структур, створюваних соціальними мережами. Адже зв'язки між вузлами мережі найкраще простежуються в русі й доки вони не виявляють себе, вони буквально не існують в потоці соціального. Концепт потоку, який дозволяє акцентувати увагу на просторовому й темпоральному характері взаємодій всередині соціальних мереж, фіксує інтенцію останніх до установаження тимчасової структурності для здійснення інтеракцій. Оскільки встановлені таким чином правила досить нестійкі, склалася думка про їхнє протиставлення повсякденності, проте пізнавальний потенціал концепту "потоків" також дає можливість враховувати аналогічний характер структурування і самої буденної соціальної реальності.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Текущая современность – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 240 с.
2. Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на западе. Антология // Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. С.101-122.
3. Волков В. Теория Практик / В. Волков, О. Хархордин. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
4. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: Культуросоциология / Дж. Александер. – М.: Праксис, 2013. – 640 с.
5. Хатчинсон Ф. Два мира действия: социальная наука, социальная теория и системы социологической рефракции // Социологическое обозрение. – 2012. – Т. 11. – № 2. – С. 75–99.
6. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс. – М.: Праксис, 2011. – 352 с.
7. Попова И. Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №1. – С. 5-21.
8. Найштетік Є.В. Соціальна мережа як система множинних рефлексій. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://skabber.nir.com.ua>
9. Иванов Д. К теории потоковых структур / Д.В. Иванов // Социологические исследования. – 2012. – № 4. – С. 8-16.
10. Кагель М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Под научн. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ-ВШЭ., 2000.
11. Латур Бруно. Пересборка социального. Введение в акторно-сетевую теорию. Пер. с англ. И. Полонской; под ред. С. Гавриленко. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 382 с.
12. Knorr Cetina K. The Temporalization of Financial Markets: From Network to Flow / K. Knorr Cetina, A. Preda // Theory, Culture and Society. – SAGE, 2007. – Vol. 24(7–8). – P. 116–138.

Надійшла до редколегії 24.11.15

A. Nedzelskyi, PhD, Assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF FLOW INTERACTIONS IN THE SOCIOLOGICAL EVERYDAY-LIFE STUDIES

The article is devoted to analysis of the ways of using the "flow interaction" concept in sociological everyday-life studies and to development a definition of the concept. In particular for achievement the theoretical research aim, the author applies a set of fundamental sociological theories such as: the social practices theory, J. Alexander's cultural sociology, B. Latour's actor-network theory which have significant heuristic value for everyday-life sociology. The article argues that in modern society spread practices of temporal daily life structures development. Upgrading the theories of social order constitution on a basis of concepts of network and flow structures allows to develop the sociological knowledge about every-day life and routine practices.

Keywords: everyday-life, flow interaction, social network, social practices, routine.

УДК 316.334.56

М. Грищенко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР МІСТА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Автор статті звертається до аналізу поняття "публічного простору міста" з соціологічної точки зору. В статті представлений огляд існуючих підходів до тлумачення поняття, та окреслено специфіку саме соціологічного розуміння публічного простору міста. З метою визначення меж поняття автор проводить аналіз співвідношення таких понять як: "публічний простір", "соціальний простір" та "громадянський простір". Відповідно до соціологічного розуміння публічного простору в статті розкриті основні характеристики та функції публічного простору міста на сучасному етапі розвитку. На основі визначення публічного простору, автор, також, окреслює пізнавальних можливостей дослідження публічного простору міста як джерела інформації про соціальну реальність.

Ключові слова: публічний простір, місто, соціологія простору

Сучасне суспільство переживає складні процеси постійних соціальних змін, ці зміни породжують нові виклики як для суспільства, так і для дослідників, що прагнуть зафіксувати цей драматичний процес. Особливого загострення та прояву ці процес набувають саме в умовах сучасного міста. Адже, як зазначає Анрі Лефевр, розвиток суспільства можна зрозуміти тільки в міському житті через реалізацію міської спільноти. Так, "соціальні відносини залишаються абстрактними та нереалізованими, поки вони не отримують конкретного вираження і не вписуються матеріально і символічно в життєвому просторі міста" [Лефевр, 2002]. Таким чином, дослідження міста стають дедалі популярними серед дослідників викликів сучасного суспільства. Особливої популярності набувають дослідження саме публічного простору міста, як відкритого простору, де громадяни перетинаються та взаємодіють одне з одним, де відбуваються безліч незапланованих контактів "незнайомих", простору, де власне і реалізується соціальність міста. Проте не дивлячись на популярність звернення до аналізу даного феномену, в науковій літературі існує деяка розрізненість використання поняття "публічного простору" – починаючи від конкретного території, що передбачена для проведення вільного часу та рекреації (в містобудуванні), простору забезпечення контексту соціальної взаємодії (Е. Гідденса), аж до метафоричного комунікаційного простору (Ю. Габермас). Додаткової складності застосування поняття набуває у вітчизняному контексті, оскільки відповідно в українській науковій традиції зустрічається одночасне використання ряду споріднених понять (наприклад, "соціальний простір", "суспільний простір", "громадський простір" та "публічний простір") для позначення одного і того ж феномену. Така ситуація може бути пояснена складністю категорії "простору" в соціальному контексті розгляду. Існування такої "поліфонії тлумачень", та неузгодженості використання термінології стає найбільш проблематичним в умовах проведення соціологічного дослідження, що передбачає процес операціоналізації поняття. Таким чином, постає необхідність уточнення тлумачення поняття "публічного простору міста" саме в контексті соціологічного дослідження.

Соціологічна традиція аналізу просторової обумовленості соціального життя бере свій початок з кінця XIX ст. Так, до аналізу простору в соціологічній традиції звертались Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, Е. Гідденс, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Соджа, А. Алєн та ін. До розгляду просторових відносин звертались П. Бергер, Т. Лукман, П. Ансарі, А. Турєн, М. Фуко, П. Ансарі, та ін. До аналізу окремих елементів просторової обумовленості соціального життя в місті, наприклад, прояву соціальної дистанції в просторі в своїх дослідженнях звертались Г. Зіммель, Е. Берджес, Р. Парк, саме вони заклали основи "просторово зорієнтованої" галузі соціології – соціології міста. До аналізу саме публічного простору

міста з точки зору особливостей розвитку міста та міського способу життя звертались такі дослідники, як: А. Лефевр, Л. Лофланд, Р. Сеннет, Дж. Джейкобс, К. Холанд, Дж. Гейл, М. Льоф, С. Ніссен, Д. Ло та ін.; в свою чергу, Х. Арєндт, Д. Харвей, Д. Мітчел, Ю. Габермас та ін. звертаються до розгляду політичної обумовленості функціонування публічного простору міста, як провідного засобу здійснення демократії. У сучасній російській соціології даною проблематикою в різні роки займалися О. Філіппов, Г. Зборовський, В. Вагін, В. Глазичев, А. Желніна, О. Пачєнков, та ін.. Серед українських дослідників до розгляду даної проблематики звертались Л. Малєс, М. Соболевською, А. Петренко-Лисак, В. Серєда, О. Злобіна, І. Тищенко та ін.

В даній статті представлено аналіз основних підходів до тлумачення поняття "публічний простір міста" з метою синтезу визначення поняття з соціологічної точки зору. Відповідно до мети передбачено розв'язання таких задач: огляд підходів до визначення поняття публічного простору в різних галузях науки, виокремлення соціологічної специфіки тлумачення поняття; розгляд тлумачення дотичних понять ("громадського простору" та "соціального простору") для окреслення меж поняття; розкриття змісту поняття "публічного простору"; окреслення визначальних характеристик та функцій публічного простору міста; окреслення пізнавального потенціалу поняття.

В міському просторі умовно можна розрізнити персональний (тілесний) вимір; приватний простір; публічний простір; транзитний простір; "пустий" простір. Найбільш цікавим з соціологічної точки зору є публічний простір, як простір що відображає прояв соціальності в місті.

Поняття "Публічного простору" набуло широкого використання в різних галузях знання, особливо в міських дослідженнях – архітектурі, соціальній географії, філософії та звісно соціології. Відповідно до предмету кожної із галузей науки, дослідники пропонують різне тлумачення цього поняття. Так, серед "поліфонії" тлумачень можна зустріти досить різноманітні визначення, часом навіть досить протилежні: починаючи від застосування поняття для позначення фізично окресленого місця перебування індивідів; закінчуючи, абстрактним полем формування громадської думки, що носить досить віддалений зв'язок із фізичним простором.

Застосування поняття "публічного простору міста" має свої витоки із європейської традиції міських досліджень, для позначення феномену прийнято використовувати термін "public space". Відповідно, "public space" розглядається в трьох основних аспектах: 1) як відкритий простір для відпочинку, рекреації, охорони здоров'я; 2) як простір дебатів; 3) як доступний, відкритий простір – місця, доступні для всіх, або для різноманітних груп осіб, що базуються на основі соціальної свободи пересування та анонімності [Жульєвська, 2012:64]. Так, перший підхід до розуміння публічного простору, як

місця рекреації характерний більшою мірою для архітекторів та спеціалістів з планування та управління містом. Виходячи із формального архітектурного визначення, "публічний простір" розглядається як простір, незайнятий житловою або виробничою забудовою. Публічний простір передбачений в першу чергу для забезпечення повсякденної активності громадян – різного роду прогулянок, фланерства, зібрань, відпочинку, тощо. Основний акцент у визначенні публічного простору робиться на забезпеченні потенційної можливості, захоплення громадян для зібрання та проведення часу в даному місці, що спирається, в першу на забезпечення саме фізичної організації простору – просторова відкритість, наявність зручних місць для сидіння, озеленення території, тощо. Для соціальних наук, в свою чергу, ключовою є увага до тих взаємовідносин, що складаються в просторі, а також осмисленні соціальної обумовленості просторової організації міста.

Другий підхід передбачає тлумачення публічного простору, як простору для дебатів. В даному контексті "простір" розглядається, як в прямому, так і метафоричному значенні – по-перше, публічний простір розглядається в значенні місця для зібрання міської спільноти з метою обміну думками, реалізації можливості взяти участь в соціальному та політичному житті громади. Аналізуючи публічний простір, дослідники звертаються до аналогії з давньогрецькою агорою, чи римським форумом. Відповідно до другого підходу, провідне значення надається саме політичній функції публічного простору. Розглядаючи публічний простір, як простір дебатів, дослідники чисто використовують це поняття в метафоричному значенні – як простору функціонування громадянського суспільства (до такого простору, зокрема належать і ЗМІ, проте він може отримати і досить фізичне опредмечення, наприклад місце проведення мітингу, чи кав'ярні в XIX столітті, де громадяни обговорювали політичне життя суспільства). Таке розуміння публічного простору часто використовують як тотожне поняттю "політичної сфери" Ю. Габермаса. Розгляд поняття "публічного простору", як такого, що позначає простір розгортання політичного дискурсу є характерний більшою мірою для соціальних філософів та політологів. В соціології для позначення публічного простору як простору дебатів теж відіграє важливу роль, оскільки соціологія звертається до аналізу саме соціальних відносин, що наповнюють міський простір, а публічні дебати є одним із проявів соціального життя міста. Проте слід підкреслити, що політична сфера є лише однією із сфер інтересу соціологів, саме тому в соціології домінує визначення публічного простору, як загальнодоступні місця взаємодії різних груп міщан, на основі анонімних контактів.

Отже, для соціології найбільш характерним є розгляд публічного простору, як доступного, відкритого міського простору – місця, доступного для всіх, або широких, різноманітних соціальних груп, що базуються на основі соціальної свободи пересування та анонімності контактів. Для соціологів предметом уваги в першу чергу виступають ті соціальні відносини які складаються в публічному просторі; також важливими є аспекти просторового обумовлення цієї взаємодії; особливості процесу надання символічних значень та сенсів простору; вплив особливостей відносин в просторі його структурування, розбудови та трансформації; соціальні практики споживання та конструювання простору; особливості реалізації владних відносин в публічному просторі міста; прояв соціальної структури в просторі, та ін.

Для позначення "відкритого, доступного для різноманітних, широких груп, міського простору, що обумовлює можливість соціальної взаємодії "незнайомих" у вітчизняній традиції використовують декілька близьких, проте нетотожних понять: "публічний простір", "громадський простір", "соціальний простір". Тому для більш точного окреслення значення саме "публічного простору", розглянемо значення дотичних понять.

Говорячи про "соціальний простір" дослідники в першу чергу звертаються до концепції П'єра Бурдьє, що викладена в його роботах "Соціологія політики", "Соціологія соціального простору". Під соціальним простором автор, в першу чергу, розуміє простір ролей, статусів та позицій, що займають індивіди в соціальній структурі суспільства, відповідно до їх релятивній позиції, що формується на основі обсягу різних видів капіталів, якими вони володіють [Чернявская, 2008: 332, Бурдьє, 2007]. Виходячи із такого тлумачення, поняття "соціального простору" цілковито не дотичний до міського простору, а особливо феномену, що позначається як "public space", оскільки носить абстрактний характер та стосується розгляду соціальної структури суспільства. Більш близьке розуміння до терміну "public space" в рамках нашого дослідження подає британський філософ і соціолог Е. Гідденс, говорячи про "соціальний простір" в своїй роботі "Розбудова суспільства: Нарис теорії структурації". Під соціальним простором Ентоні Гідденс розглядає простір розгортання взаємодії, що обумовлює, стимулює чи перешкоджає, комунікації. Соціальний простір, як простір, що задає контекстуальність взаємодії соціальних акторів, залежить від суб'єктивних значень, що йому надають учасники взаємодії, відповідно схильний до регіоналізації – виділення центру та периферії. Для аналізу простору, як середовища протікання взаємодії та визначення його контекстуальності, Гідденс вводить поняття "локала" [Гидденс, 2003]. Таким чином, розуміння соціального простору як простору, що обумовлює комунікацію є дуже важливим для нас, проте недостатнім для розгляду саме особливостей "публічного" прояву життя міста, оскільки такий простір може нести і приватний характер. Отже, термін "соціальний простір", в розумінні Е. Гідденса, є значно ширшим за поняття "публічного простору", та відображає просторову обумовленість соціальної взаємодії, що, в свою чергу, конструюється під впливом цієї взаємодії.

В свою чергу, термін "громадський простір" позначає простір громадського використання, вказуючи на приналежність простору громаді або ж можливість використання, відображаючи, в першу чергу, форму власності простору – громадську або державну. Термін "громадський простір" акцентує на можливості масового зібрання людей, пересування, використання з різною метою. В даному контексті слід відмітити два ключових моменти. По-перше не всі "громадські простори" (місця) є публічними. В свою чергу поняття "публічний простір" відображає існування можливості взаємодії та презентації індивіда серед широкого загалу, передбачає надання індивідам можливості контакту та взаємодії "незнайомих", здійснення соціальної репрезентації та розрізнення (шляхом співставлення власної соціальної позиції та позиції "іншого"). Більш того публічний простір передбачає також і політичний аспект взаємодії – можливість публічної презентації власних поглядів та відстоювання прав та інтересів. З іншого боку, публічний простір є простором "боротьби" груп інтересів (міської влади, дивелоперів, підприємців, політичних сил, представників громадянського суспільства) за владу, контроль та домінування (політичне, економічне та

культурне) над іншими акторами. По-друге, "громадський простір" передбачає, переважно, власність громади або державну власність, тоді як не дивлячись на форму власності в громадському просторі може здійснюватись виключно приватна взаємодія. Одночасно, "публічна взаємодія", взаємодія "незнайомих" може здійснюватись в місцях із приватною формою власності. Яскравим прикладом такої взаємодії є роль кав'ярень в політичному житті Відня на початку XIX століття – саме в приватних кав'ярнях відбувалися обговорення політичної ситуації країни. Більш того, в сучасних містах існує тенденція до "комерціалізації" міського простору та перенесення соціальної взаємодії міщан в комерційні простори торгівельно-розважальних центрів. Таким чином, найбільш відповідним терміном, що позначає відкритий, доступний для всіх (або широкої групи) громадян простір анонімною соціальною взаємодією, зустрічі "незнайомих", простору самопрезентації, ідентифікації та розрізнення різних груп міських жителів, є саме "публічний простір міста".

Для визначення поняття "публічного простору" в першу чергу слід звернутись до розгляду трьох дихотомій, що закладені в основу розуміння поняття – приватне vs публічне; територія vs простір; соціальне vs фізичне.

В основу традиції розуміння публічного простору покладена дихотомія публічний/приватний. Спираючись на загальноприйняте розуміння приватного ми, в першу чергу, звертаємось до чогось "інтимного", "особистого". До приватного в соціології прийнято відносити "первинні соціальні відносини", що пов'язані, в першу чергу із інститутами спорідненості, дружби, залицяння, ворожнечі, тобто відносини "близьких", добре знайомих людей. Передбачається, що соціальні ролі, правила та норми поведінки, сформовані в процесі первинної соціалізації, майже не відокремлюються від поведінки та взаємодії. Публічне, в свою чергу, розглядається як дещо загальнодоступне, як "простір громадянської свободи" [Левинсон, 2009]. Більш того, як зазначає українська дослідниця Олена Ходус, "з одного боку, приватне протиставляється публічному, як щось приховане, невидиме, на відміну від видимого, явного, доступного. З іншого боку, приватне життя розуміється як щось особисте, індивідуальне на противагу груповому, колективному, соціальному початку" [Ходус, 2008]. Таким чином, приватне розглядається як область особистісних ("горизонтальних") зв'язків, що обумовлені неформальними, неофіційними зв'язками та правилами поведінки, та ґрунтуються на особистих симпатіях, сімейних традиціях, індивідуальних практиках. Отже, під час розгляду саме приватного простору, дослідники в першу чергу наголошують на неформальному характері взаємодії, індивідуалізації, інтимізації. Важливою рисою приватного, що відрізняє його від публічного, є прихованість та обмеженість доступу до приватного простору. Розуміння приватного також передбачає звернення до форми власності, оскільки доступ до такого простору обмежується, в першу чергу, правом власності та контролюється його власником. Напротивагу, коли ми звертаємось до розуміння "публічного", то в першу чергу маємо на увазі щось відкрите, доступне для широкого кола осіб, в тому числі і зовсім незнайомих. Розуміння "публічного" передбачає вихід за межі неформальної взаємодії та зв'язків. Розуміння публічного простору передбачає осмислення його, як "спільного", колективного. Аналізуючи феномен публічного, дослідники в першу чергу звертаються до політичної сфери, вбачаючи витoki публічності сфери, а особливо публічного простору, від давньогрецької агори – відкритого місця в центрі міста (полісу), що слугувало для зібрання, об'єднання грома-

дян з метою політичної, релігійної, соціальної діяльності. Визначальним для Агори були відкритість та доступність для всіх громадян, а також забезпечення активності (проведення заходів) [Mitchell, 1995:116]. Таким чином, попередньо слід наголосити на тому, що публічний простір як явище виникає саме в міських умовах, з метою забезпечення міського способу життя та реалізації права громадян на відстоювання інтересів громади, принциповими є і відкритість доступу (брати участь в зібранні мали право всі громадяни міста-полісу).

Витоки значення публічного простору розглядає дослідниця Ханна Арендт, вона наголошує, що визначальними рисами публічного простору є наявність "іншого", так публічний простір виступає "ареною", де діяльність індивідів відбувається під наглядом інших, на очах одне одного. Так, основними рисами публічного простору для Арендт є слова (мова) та дії. Тим самим публічність для неї пов'язана з прямою взаємодією індивідів, які поділяють ту чи іншу систему цінностей, що слугує запорукою правильної інтерпретації дій один одного [Арендт, 2000]. Саме публічний простір дає можливість висловити свою точку зору та вислухати інших, бути на публіці та бачити інших. Для Арендт саме перебування в публічному просторі забезпечує соціальність особистості. "Поліс, а отже і сам публічний простір, був місцем найсильнішої і запеклої суперечки, в якій кожен повинен був переконливо виділити себе поміж іншими видатним діянням, словом і досягненням, довівши, що саме він живе найкраще за всіх. Іншими словами, відкритий, публічний простір передбачений саме для індивідуальності; це було єдине місце, де кожен повинен був вміти показати, чим він відрізняється від посередності" [Арендт, 2000]. Таким чином, Арендт розглядає публічний простір, як середовище, що обумовлює соціальний та особистісний розвиток. Ведення виключно приватного життя означає "жити в стані, коли людина позбавлена певних сутнісно людських речей – позбавлена дійсності, що виникає від того, що тебе бачать і чують, позбавлена "об'єктивного" [Арендт, 2000]. В свою чергу, приватний простір визначається "відсутністю іншого". В даному контексті важливо підкреслити два феномени публічності, на яких акцентує Ханна Арендт, саме завдяки публічності відбувається "створення загальної реальності" через надання "видимості" та "гласності". Більш того, перебування на публіці означає існувати – бути "дійсним", для спільноти [Арендт, 2000]. Отже, саме публічний простір міста забезпечує можливість включення до міської спільноти, соціалізацію індивідів, через можливість вільного спостереження за "іншими".

Таким чином, публічний простір відображає колективне життя міста, його соціальності. Він, на думку багатьох дослідників (серед них У. Уайт, Д. Джейкобс і Р. Сеннетт), є найважливішою складовою міського життя. Як пише американська дослідниця публічних просторів Лін Лофланд, "міське життя стало можливим завдяки впорядкуванню міського населення в просторі таким чином, що люди в місті можуть дізнатися про оточуючих, просто дивлячись один на одного" [Желнина; Lofland, 1973]. І відбуватись така взаємодія, в першу чергу в публічному просторі міста.

Аналізуючи погляди, що склались, на природу публічності, та зокрема публічного, дослідники виокремлюють декілька підходів у відповідності до виділення основної характеристики, що визначає розуміння феномену. Відповідно до першого підходу, публічний простір розглядається як місце зустрічі "вільних громадян", що в результаті взаємодії – "вільної і певним чином організованої комунікації", утворюють спільну точку зору на деякі "пи-

тання життя суспільства". Таким чином, даний підхід акцентує, в першу чергу, на політичній функції публічного [Паченков, 2012]. Представниками даного підходу є в першу чергу, Ханна Арендт, Юнген Габермас, Дон Мітчел. Розуміння публічного простору, як відкритого простору "зустрічі вільних громадян" та простір обміну думками, інформацією є найбільш близькою, на думку Ханни Арендт, до античної грецької агори та римського форуму – місця збору громадян для обговорення суспільних питань, філософствування та дискусій.

Іншим підходом до розуміння публічного є розгляд публічності, як здатності здійснення соціальної взаємодії – "соціабельності". Так, публічний простір розглядається, як місце "множинної, незапланованої взаємодії", місця зустрічі незнайомих людей [Паченков, 2012]. Представником цього підходу є Річард Сеннет, Лін Лофланд.

Зокрема Річард Сеннетт, спираючись на концепцію соціальної драматургії Ірвінга Гофмана, розглядаючи феномен публічного простору, відводить йому основну суспільно творчу роль. Так, він виходить із того, що публічний простір, в першу чергу, є простором "зустрічі" та "зіткнення" численних "незнайомих" – різних людей, що часом належать до різних прошарків, культур та етносів. При чому під "незнайомцями" Сеннетт розуміє не лише людей, що незнайомі одне з одним, більш того, "незнайомці" – це люди із "незнайомими" і "невластивими" зовнішнім виглядом, реакціями, поведінкою [Куслий, 2003]. Перетин таких "незнайомих" в публічному просторі є передумовою для "публічності" і пов'язаної з нею "комунікабельності". Саме ці чинники, на думку дослідника, обумовлюють існування публічної сфери соціального життя. Більш того, Сеннетт зазначає, що публічна сфера, на відміну від приватної, і є тим третім світом, в якому може здійснюватися комунікація між різними несхожими один на одного людьми. Саме існування публічної сфери обумовлюється можливістю існування демократії та свободи в суспільстві, переконаний дослідник. Окремо слід підкреслити, що виключну роль зародження публічності Сеннетт відводить саме становленню міського способу життя [Сеннетт, 2002]. Говорячи про публічні простори в першу чергу дослідники мають на увазі, парки, вулиці, сквери, площі. Проте, розгляд саме просторової складової є дещо вторинним, в центрі уваги лежить саме та взаємодія, що відбувається в цьому просторі.

Дійсно, зародження публічного простору міста у більшості дослідників асоціюється із давньогрецькою агорою. Так, з розвитком міста публічний простір історично складався навколо ринків, соборів, судів, театрів, трактирів, пивних, ресторанів, кафе. Проте сьогоденний публічний простір міста зазнає значної трансформації, сьогоденний публічний простір вже не є майданчиком для спілкування, а для "спостереження" (Р. Сеннетт), що говорить про трансформацію публічної культури, яка перетворюється з вербальної у візуальну [Желнина, 2011: 50]. Наприклад, Лефевр зауважує, що нові міські ансамблі знищили вулицю. В сучасних містах вулиці більш не є основою "соціабельності", проте вони зберігають власну реальність, специфічне і самотутнє життя. "Вулиця вириває людей із стану ізоляції і дефіциту спілкування. Спонтанний театр, місце ігор без чітких правил і тим більш цікавих, місце зустрічей і багато численних спонукань – матеріальних, культурних, духовних – вулиця виявляється необхідною" [Лефевр, 2002: 27]. Так, дослідники звертають увагу на те, що з розвитком міст "індивід у місті онімів". Публічні простори міста перетворились на місця "спостереження", а не "спілкування". Так, саме візуальне середовище, анонімні зу-

стрічі "німих" городян створюють сьгодні загальний комунікативний простір, "почуття міста". Таким чином публічний простір міста продовжує виконувати свою роль в творенні "соціабельності", проте в дещо трансформований спосіб.

Публічний простір міста виступає середовищем взаємодії "незнайомих". Причому можна говорити про два виміри середовища – територіальний та просторовий. Територія розглядається, в першу чергу, як сукупність об'єктивних аспектів міського життєвого середовища. Поняття "територія", в широкому розумінні характеризує об'єктивну, чітко окреслену площу поверхні Землі, у вузькому розумінні – міста, що об'єднує об'єкти, розміщені в рамках цієї площі, територія характеризується протяжністю, особливостями географічного та фізичного положення (розміщення), визначеним типом ландшафту – як сукупності об'єктів. Територія виступає базою для просторового окреслення діяльності суспільства. В свою чергу, поняття "простору" відображає сукупність суб'єктивних аспектів міського життєвого середовища – "це місце життя, існування людини як особистості та індивідуальності в її інформаційному, соціально-нормативному, диспозиційному, комунікативному, ментальному вимірах (просторах)" [Гидденс, 2003:41]. Поняття "простору" відображає протяжність, "вмістилище" предметів, що характеризується, в першу чергу існуванням зв'язку та порядку розміщення в ньому елементів. Проте, визначальними рисами просторового аспекту є те, що простір передбачає діяльність, а також нерозривно пов'язаний із матеріальними та темпоральними аспектами функціонування. Простір передбачає існування суб'єкта, що і задає особливості сприйняття порядку та зв'язків розміщених об'єктів. Таким чином, при розгляді публічного простору міста нам важливо зафіксувати саме просторовий аспект тлумачення поняття, для відображення саме суб'єктивного аспекту міського життя, нерозривно пов'язаного з діяльністю та взаємодією індивідів, що визначає його існування та осмислення. Більш того, розгляд публічного простору міста нерозривно пов'язаний із темпоральністю його існування. Публічний простір міста не є нейтральним – він передбачає осмислення, шляхом надання індивідуальним точкам простору смислів та символічного значення (утворюючи "сміслові точки", що слугують "точками відліку" для міщан). Таким чином, "у смислових точках простору, що локалізуються на територіях, проходить духовне життя міських спільнот, тут розгортаються драми, трагедії і комедії. Поступово смислові точки середовища обростають щільним тілом різноманітної забудови та діяльності, навколо них складається життя міста" [Карпов, 2001]. Таким чином саме осмислення, означуваність, смислове навантаження та безпосередня діяльність характеризує просторовий аспект визначення публічного простору міста.

Нарешті останнім, проте не менш важливим аспектом окреслення поняття "публічного простору міста" є розгляд дихотомії фізичного та соціального. Фізично публічний простір поєднує між собою точки в просторі міста. Так вулиці, площі, парки в даному контексті є свого роду канвою, що з'єднує між собою розрізнені будинки, заводи, різного роду споруди. Публічний простір – це фізичний простір, який, за словами П. Бурдьє, "визначається за взаємними зовнішніми сторонами, що його утворюють" [Бурдьє, 2007:52]. Фізично публічний простір складається із вулиць, парків, скверів, площ, а також всіх елементів, що його оточують – тобто всі об'єкти, що виступають зовнішніми елементами, що задають контекст соціальної взаємодії. З іншого боку, це і

соціальний простір (в широкому значенні), що складається з взаємовиключних чи різних соціальних позицій. Публічний простір складається з позицій пішоходів, відпочивальників, громадян, водіїв, працівників, а на більш високому рівні – з соціальних інститутів. Публічний простір утворюється в результаті взаємодії його складових – ресурсів, локалізованих фізично агентів, що взаємодіють між собою, присвоюючи ці блага; публічний простір обумовлює комунікацію соціальних агентів, що утворюють власне цей простір. Таким чином публічний простір утворюється на перетині фізичного та соціального і не існує поза взаємодією цих складових. Так, фізична територія міста не може бути публічним простором, його роблять таким діючі агенти.

Отже, публічний простір має два виміри – фізичний та соціальний. Соціальний аспект публічного простору полягає в тому, що він обумовлює взаємодію між соціальними агентами, публічний простір неможливий без суб'єктів взаємодії. Соціальна реальність, що проявляється в такого роду взаємодії відображається і в публічному просторі. В свою чергу, соціальне є об'єктивованим, вписаним у просторове: "фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, соціальною структурою в об'єктивному стані (як, наприклад, план міста), об'єктивацією і натуралізацією минулих і нинішніх соціальних відносин" [Вахштайн, 2001]. З іншого боку, публічний простір міста реалізується через фізичний простір. Під фізичними елементами публічного простору ми будемо розуміти набір територіально обмежених матеріальних одиниць (споруд, рослин, майданчиків, тротуарів, лавок для сидіння, тощо), що розміщені в даному просторі. Виходячи з штучності походження публічного простору, він формується в результаті спланованої та не спланованої діяльності соціальних акторів. Так, простір міста створюється за адміністративним рішенням владних структур, планувальників, архітекторів, девелоперів, зацікавлених осіб та пересічних громадян. Процес "творення" публічного простору є складним та багатограним. При чому, процес планування та конструювання публічного простору залежить з одного боку, від потреб та інтересів владних структур, забудовників, з іншого боку потреб та практик споживання простору його користувачами. Таким чином можна говорити про соціальну обумовленість формування публічного простору міста.

Спираючись на аналіз просторових вимірів соціальної взаємодії Георга Зіммера, відображений в його роботах "Соціологія простору", "Соціологія відчуттів", "Чужий", можна говорити про такі основні просторові форми, що виникають з соціальних, як-от: 1) структурування простору на основі політичної та економічної соціальної організації; 2) просторові локальні структури, що виникають під впливом відносин домінування; 3) локалізація відповідно до соціальних зв'язків та ролей; 4) ненаповнений, порожній простір, що відображає нейтральність або відсутність взаємодії чи структур інтересів та влади відносно даної території [Ярская, 2003: 88-89]. Окрім того, важливим в рамках нашого дослідження, є зафіксувати те, що соціальна реальність конструює простір через процеси соціального структурування та розподілу владних відносин. Таким чином, простір (у фізичному сенсі), до якого належить і публічний простір виступає об'єктивацією соціального простору. Публічний простір, в свою чергу, відображає системи взаємодії і боротьби за доступ до ресурсів. Так, спираючись на теоретичні розробки Зіммера, Бурдьє наголошує, що простір, в якому ми живемо, є соціально сконструйованим, він виступає проекцією соціального простору, об'

ективацією соціальної структури [Чернявская, 2008: 332, Бурдьє, 2007]. Більш того, слідуючи логіці теорії структурації Е. Гідденса, соціальна структура суспільства конструюється, відтворюється і трансформується в повсякденній, рутинній діяльності людей, відповідно до встановлених правил розподілу ресурсів [Гидденс, 2003:42,43]. Одним із провідних місць розгортання таких процесів соціальної структурації є публічний простір міста: вулиці, парки, двори, площі та ін.

Отже, узагальнюючи основні підходи до визначення поняття "публічного простору", попередньо виділимо його основні характеристики. Так, Шарон Зукін виділяє три основні критерії публічного простору: 1) громадське управління, 2) вільний доступ для всіх, 3) перебування в публічному просторі передбачає спрямування переважної його більшості учасників на досягнення соціальних (не приватних) цілей. Додатково дослідники міських просторів виділяють принципове визначення публічного через протиставлення приватному (виходячи з рівня представленості інтересів, володіння і управління простором тощо) [Паченков, 2012]. Іншою значущою рисою публічного простору є забезпечення умов для створення комунікації між її учасниками – вербальної чи візуальної. Зупинимось більш детально на цих визначальних характеристиках публічного простору.

Виходячи із розуміння публічного простору міста, як простору, що зумовлює соціальну взаємодію, комунікацію "незнайомих" в місті, а також враховуючи поєднання соціального та фізичного аспекту, для окреслення публічного простору міста слід враховувати дві визначальні характеристики: по-перше, те, що публічний простір конструюється соціальною реальністю і, навпаки, конструює її. Таким чином в даному контексті слід наголосити на двох основних моментах – по-перше, штучності створення публічного простору, і, по-друге, він є елементом відтворення та творення соціальної реальності. Зокрема, Анрі Лефевр підкреслює, що "соціальні відносини виробництва мають соціальне існування лише тоді, коли вони існують в просторі, вони проектується в простір і в той же час виробляють його" [Лефевр, 2003:27]. Більш того, французький дослідник П'єр Бурдьє наголошує на тому, що простір також є конструктом – "Той простір, у якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально позначеним і сконструйованим" [Вахштайн 2003]. Так, міський публічний простір створює умови для соціальної взаємодії, контактів та комунікації соціальних акторів, одночасно, в свою чергу, в результаті взаємодії, під впливом норм та практик використання та поведінки в публічному просторі відбувається його формування та трансформація.

Другою важливою характеристикою публічного простору є його відкритість та наявність вільного доступу для широких (різноманітних) груп. Розуміння публічного простору як відкритого та загальнодоступного для всіх є визначальним при описі основних рис публічного простору дослідниками міських просторів (Х. Арентс, Д. Мітчелла, Л. Лофланд, Р. Сеннетт). Проте слід підкреслити, що "публічний простір" як загальнодоступний та відкритий для всіх міщан є теоретичним конструктом – "ідеальним типом", адже дійсно реалізувати загальнодоступність та включеність всіх є майже неможливо в умовах існування соціальної нерівності. На шляху реалізації загальнодоступності можуть виникнути, як просторові (фізичні обмеження доступу, пересування, знаходження), так і соціальні обмеження. Основними чинниками соціального виключення із публічного простору можуть бути встановлені правила та норми поведінки, що диктуються групою більшості, присутньою в просторі. Так,

наприклад, в публічному парку, де в вихідний день любляють проводити час батьки з дітьми, соціально незабезпечені категорії населення, наприклад безхатченки будуть витіснені із простору. Іншим фактором обмеження доступу до публічного простору на сучасному етапі розвитку міста виступає комерціалізація та розповсюдження практик споживання товарів та послуг в публічних просторах міста. Таким чином, фактором обмеження доступу до простору буде купівельна спроможність. Отже, відкритість та доступність як характеристику публічного простору міста слід розглядати як теоретичну можливість доступу та відсутність формалізованих правил та структурно-просторових обмежень доступу до простору.

Третьою важливою рисою публічного простору є наявність контролю. "Наявність контролю" в публічному просторі є дотичною до характеристики "відкритості" та "доступності", а також соціальної обумовленості "творення" публічного простору. Так, Анрі Лефевр наголошує на принциповій "твореності", виробництва простору: "Простір є продуктом (соціальним)". Більш того, публічний простір є одночасно, як засобом виробництва, так і засобом контролю [Лефевр, 2002]. Публічний простір не лише зумовлює створення комунікації, а й обмежує її. Існуючі соціальні норми поведінки зумовлюють і контроль над їх дотриманням, вони контролюють та обумовлюють рівень доступу та основні стратегії поведінки. Більш того, сам простір власне і виробляє та задає ці норми поведінки та існування самого простору, на основі розповсюджених практик прийнятих більшістю учасників цього простору. За Лайманом і Скоттом, саме існування соціальних норм, керуючих поведінкою в натовпі, демонструє соціальний характер публічного простору [Карпов, 2001]. При чому, зовсім не обов'язкова наявність певного контролюючого органу, як наприклад охоронець, контроль за дотриманням норм поведінки в просторі здійснюється безпосередньо учасниками цього простору.

Наступна характеристика пов'язана із формою власності простору. Так, виходячи із територіальної обумовленості публічного простору, постає питання, то хто ж є власником цієї території – власником самого публічного простору?

Класичним визначенням публічного простору, прийняте зокрема в міському плануванні, є простір, що знаходиться в державній власності. Проте із розвитком міст, зокрема розповсюдженням процесів комерціалізації та перенесення функцій публічного простору до просторів, що мають власника, проте гарантують можливість відкритого доступу, наприклад, сучасні фестивальні простори, розміщені в покинутих спорудах, слід дещо уточнити цю характеристику визначення власне публічного простору. Так, Пітер Маркузе, підкреслює, що публічний простір не може бути адекватно кваліфікований на основі співставлення приватної та державної власності, через складність категорії "власності" самої по собі. Так, людина може публічно та вільно використовувати і те, що не знаходиться в державній власності. Маркузе визначає публічний простір як такий, що знаходиться в загальному користуванні, такі як безпосередньо вулиці, площі, відкриті для широкого загалу для необмеженого використання, та доступ до яких не вимагає спеціального дозволу. Так, ключовим у розрізненні приватного та публічного, визначає Ніл Сміт, є наявність правил доступу, джерела і характер контролю за простором, індивідуальної та колективної поведінки, що санкціонується його учасниками. До визначення публічного простору, Рональд Аткинсон, додає існування потенціалу необмеженого доступу і права пересу-

вання. Юнген Хабермас додає до визначення публічного простору важливу рису – право саме безкоштовного використання [Nissen, 2008]. Тобто відсутності плати за вхід до простору.

Таким чином, процес приватизації простору обмежує доступ до цього простору. Так, публічний простір в свою чергу може мати конкретного власника (наприклад, кафе, торговельно-розважальні комплекси), або ж перебувати у власності громади (наприклад, вулиці), може бути і напівприватним (внутрішній двір будинку); він може бути відкритим (наприклад, площі). Отже, визначальним для характеристики публічного простору є не форма власності на простір, а форма "управління" – тобто контролю за простором. Так, визначальною рисою публічного простору є громадська форма "управління" простором – правила та норми перебування, а також можливість включеності чи виключеності з простору є безпосередніми учасниками цього простору.

Та чи досить визначення форми "управління" та рівня відкритості для окреслення меж публічного простору? Чи буде публічний простір зберігати свій статус "публічності" за умови, якщо там буде відбуватись виключно приватні контакти, або ж взагалі буде тимчасово "окупований" групою осіб, що давно знають одне одного? Чи можемо ми говорити саме про "публічний простір міста" в ситуації, коли простір не відповідає хоча б одній визначальній рисі "публічного простору"? Чи можуть публічні простори змінювати свою сутність, навіть тимчасово? В такому контексті постає питання визначальної характеристики, що обумовлює можливість віднести той чи інший міський простір до "публічного простору"? Такими визначальними характеристиками, що обумовлюють визначення міського простору як публічного простору є відкритість для доступу для різних груп (включно, безкоштовний), а також забезпечення можливості незапланованих контактів "незнайомих", тоді як форма власності та контролю виступають вторинними, проте також мають бути враховані при визначенні "публічного простору міста".

Для найбільш повного розкриття поняття "Публічного простору міста" слід розкрити основні його функції. Тож, які функції виконує публічний простір? Історично склалося, що публічний простір виконував три важливі функції в житті міста: місце зустрічі, ринку і зв'язок / трафік простору [Harvey, 1989]. В свою чергу простір, як місце зустрічі відіграв політичну (забезпечення виявлення демократичних прав громадян), ринку (торгівельна функція) та забезпечення активності (проведення суддів, театральні вистави, публічні покарання). Одночасно простір відіграє функцію контролю, інтеграції та розрізнення людей, функцію розділення приватного та публічного. Проте, ключовою функцією публічного простору є саме соціалізаційна та суспільнотворча. Ключовими функціями публічного простору також є забезпечення безпеки та одночасно різноманітності досвіду та можливості діяльності. При чому, функція безпеки та контролю забезпечуються шляхом безпосереднього контролю (споглядаючи та слідкуючи за поведінкою "інших") власне самими учасниками за дотриманням правил та норм поведінки в просторі.

Однією із ключових функцій публічного простору міста є його інтегративна роль. Забезпечення інтеграції міського населення здійснюється завдяки тому, що "в умовах роз'єднаності жителів міста і відсутності сталих каналів інформації про інших жителів міста інформаційним і комунікативним простором стають саме публічні міські простори, де всі зустрічаються з усіма" [Чернявська, 2008]. Американська дослідниця Дж. Джейкобс го-

ворить про те, що ці простори виступають свого роду майданчиком для вивчення одне одного та набуття досвіду про зразки публічної поведінки, взаємодії різних соціальних груп, та ін. шляхом безпосереднього спостереження за публічним простором [Чернявская, 2008]. Таким чином публічний простір відіграє важливу роль в процесі соціалізації особистості.

Таким чином, публічне уявлення про різних людей будується на основі досвіду перебування в публічному просторі, розуміння людьми їх спільності ґрунтується на цьому досвіді. Спостереження Кароліни Холланд за соціальною взаємодією в публічному просторі міста показують, що багато людей використовують громадські місця, як можливість для "санкціонованого спостереження за іншими". Гості та жителі різних районів міста, включаючи представників різних етнічностей, соціальних груп та прошарків, людей різного віку та можливостей, можуть знаходитись одночасно в одному просторі, що дозволяє оцінювати особливості соціальних взаємовідносин. Причому, дослідження показали, що жителі міста намагаються відвідувати цікаві, виняткові події в центрі міста, що свідчить про важливість організації простору для підтримки комунікативних практик в місті [Holland, 2007]. Так було виявлено, що ефективність публічного простору залежить від: рівня відкритості, міри автономності (свободи від примусу), рівності участі (заперечення ієрархії), влада закону (підпорядкування правилам функціонування простору), якості участі всіх акторів.

Важливою є і політична складова функціонування публічного простору міста, особливо з огляду на його першочергове призначення (як давньогрецької агори). Так Д. Мітчел підкреслює, що саме публічні місця тим простором де можливі політичні рухи, тут вони можуть організовуватись та поширюватись. Саме в публічному просторі політичні організації можуть представити себе для широкого загалу, створюючи простір соціальні групи стають публічними. Лише в публічному просторі такі групи можуть легітимізувати своє існування як частини публіки – частини суспільства [Mitchell, 1995: 116,117].

Публічний простір також відіграє важливу рекреаційну роль. Публічні місця – є відкритим простором для відпочинку та розваг. Такий простір є спеціально організованим, комфортним для проведення значного проміжку часу. Важливою рисою такого простору є те, що він передбачає безпечність перебування в ньому, відгородженням від доступу деструктивних елементів.

Отже, публічний простір відіграє провідну роль в функціонуванні міста. Визначений фізично, він пов'язує між собою розрізнені міські осередки (забезпечуючи логістичну функцію); в соціальному вимірі, він відіграє соціально значущу роль інтеграції міського населення, забезпечуючи умови для створення незапланованої анонімної взаємодії "незнайомців". Саме тому публічний простір міста слугує об'єднуючою ланкою міста, саме він забезпечує його цілісність в фізичному та соціальному плані, забезпечуючи створення міської спільноти, відображаючи соціальний прояв міста.

Таким чином, "публічний простір міста" – це теоретичний конструкт, що відображає відкритий для різноманітних соціальних груп (в ідеалізованому тлумаченні для всіх) заснований на свободі доступу та пересування, передбачений для перебування людей, що забезпечує "комунікацію незнайомців" на основі забезпечення анонімності зустрічі. Окрім того, публічний простір забезпечує створення комунікаційного простору, де громадянин може реалізувати своє право на участь в політичному, соціальному, релігійному житті громади. Таким чином, до публічного простору належать: вулиці,

площі, парки, сквери, та інші громадські місця, передбачені для спільного перебування різних груп населення, також до публічного простору ми відносимо і квазі-публічні місця (тобто місця, що перебувають в приватній власності, зберігаючи можливість відкритого доступу та забезпечують "комунікацію незнайомців", основною функцією таких місць є забезпечення проведення вільного часу та споживання товарів та послуг) – торгівельно-розважальні центри, кафе, тощо.

Саме, публічний простір постає унікальну інформацію для соціологів про соціальні відносини, притаманні конкретному міському осередку, в конкретній ситуації міської взаємодії, більш того, на суспільному рівні загалом. Саме тут актуалізується та загострюються соціальні суперечності, конфлікти, владні відносини, проявляються соціальні цінності спільноти, її пріоритети та орієнтації, рівень інтегрованості, демократичності, відкритості, толерантності та розвитку спільноти, а також особливості ефектів соціалізації, соціальної ідентифікації та "сприйняття інших", що проявляються саме в умовах публічного простору міста. Більш того, в публічному просторі фіксується "відбиток сьогодення", а й закладено віддзеркалення минулого – соціальної пам'яті суспільства. Отже, міський публічний простір є важливою точкою перетину економічних, політичних і соціальних відносин. Тому дослідження простору міста дає можливість дослідження соціальної трансформації сучасного суспільства та соціальних змін, що відображені в просторі.

Продовження розробки представлених в статті ідей автор вбачає в розкритті евристичного потенціалу дослідження публічного простору міста для виявлення соціальних суперечностей, відображених в публічному просторі; а також розробку конкретного інструментарію для виявлення відображення соціальних протиріч в публічному просторі міста Києва.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. VITA ACTIVA, Или о деятельной жизни [Електронний ресурс] /Ханна Арендт – СПб., 2000. – Режим доступу до ресурсу: http://onrevolution.narod.ru/arendt/vita_activa2.htm. [Arendt H. The Human Condition]
2. Бурдьє П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьє – СПб: Алетейя, 2007 – 288 с. [Bourdieu P. Sociologie de l'espace social]
3. Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации [Електронний ресурс] /Виктор Вахштайн //Социологическое образование. – 2003 – т. 3. №3 – Режим доступу до ресурсу: <http://sociologica.hse.ru/Articles.html> [Vakhshain V. Probleme temporal'nykh mekhanizmov cotsial'noi organizatsii proctranctva. Analiz rezidental'noi differentsiatsii]
4. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории и структуризации/ Энтони Гидденс – М.: Академический Проект, 2003 – 528 с. [Giddens A. The constitution of society. Outline of the theory of structuration]
5. Желнина А. "Здесь как музей": торговый центр как общественное пространство/Анна Жельнина//Laboratorium.Журнал социальных исследований. – 2011 – №2 – С.48-60 [Zhelnina A. "Zdec' kak muzei": torgovyĭ tsentr kak obshchestvennoe proctranctvo]
6. Желнина А. Публичное пространство в социологии города. Проблемы публичного пространства в Петербурге. Лекция. [Електронний ресурс] /Анна Жельнина – Режим доступу до ресурсу: <http://www.urban-club.ru/?p=89> [Zhelnina A. Publichnoe proctranctvo v cotsiologii goroda. Problemy publichno proctranctva v Peterburge. Lekttsiia]
7. Жулькевська О. Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін /О. Жулькевська, М. Грищенко// Соціологічні студії – 2012 – №1 – С. 61-66 [Zhulkevcka O., Grishchenko M. Cucpilnyĭ prostir mitta iak ob'yekt cozialnogo vivchennia ta empirychnii referent cotsialnyh zmin]
8. Карпов А. Различение. Пространство в городе [Електронний ресурс]/Антон Карпов // Социологическое обозрение – 2001 – т.1. № 2. – Режим доступу до ресурсу:<http://www.sociologica.ru/Journal/02sta1.pdf>. [Karpov A.Razlichenie. Proctranctvo v gorode]
9. Куслий П. Триумф частного человека. [Електронний ресурс]/Петр Куслий// "Отечественные записки" – 2003 – №6 – Режим доступу до ресурсу: http://magazines.russ.ru/oz/2003/6/2004_1_32.html [Kuclyĭ P. Triumf privatnogo cheloveka]

10. Левинсон А. Предварительные замечания к рассуждениям о приватном. [Електронний ресурс]/Алексей Левинсон// "НЛО" – 2009 – №100 – Режим доступу до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2009/100/in42-pr.html> [Levinson A. Predvaritel'nye zamechaniia k rassuzhdeniiam o privatnom]
11. Лефевр А. Идея для концепции нового урбанизма[Електронний ресурс]/Анри Лефевр // Социологическое обозрение – 2002 – т.2 № 3 – Режим доступу до ресурсу: <http://club.fom.ru/books/doc1607071034.pdf> [Lefebvre H. Du rural a l'urban. Propositions pour un nouvel urbanisme]
12. Лефевр А. Производство пространства/Анри Лефевр //Социологическое обозрение – 2002 – т.2. № 3. – С. 27-29 [Lefebvre H. La production de l'espace]
13. Наумов С. Публичность и публичное пространство. Ханна Арендт [Електронний ресурс]/ Станислав Наумов – Режим доступу до ресурсу: <http://stanislavnaumov.ru/ch2/p2> [Naumov S. Publichnoct' i publichnoe proctranctvo. KHanna Arendt]
14. Паченков О.Публичное пространство города перед лицом вызовов современности: мобильность и "злоупотребление публичностью" [Електронний ресурс] /Олег Паченков// "НЛО" – 2012 – №117 – Режим доступу до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/p33-pr.html>
15. Пространство и время социальных изменений [Електронний ресурс] / В. Ярская, О.Ежов, В.Печенкин, Л.Яковлев// Саратов, 2003 – Режим доступу до ресурсу: <http://ecsocman.hse.ru/text/19196158/> [Iarckaia V. Proctranctvo i vremia cotsial'nykh izmenenii] [Pachenkov O. Publichnoe proctranctvo goroda pered litsom vizovov covremennosti: mobil'noct' i "zloupotreblenie publichnoct'iu"]
16. Сеннетт Р. Падение публичного человека [Електронний ресурс] /Ричард Сеннетт – М.: Логос, 2002 – 424 с. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.strana-oz.ru/2003/6> [Sennett R. The full of public man]
17. Ходус Е. Современное социокультурное пространство в приватно-публичной перспективе:модусы конфигурации [Електронний ре-

сурс] / Елена Ходус // Збірка наукових праць учасників Харківських соціологічних читань – 2008 – Режим доступу до ресурсу: http://www.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=65 [Khoduc E. Covremennoe cotsiokul'turnoe proctranctvo v privatno-publichnoii perspektive:modusy konfiguratsii]

18. Чернявская О. Социальное пространство:Обзор теоретических интерпретаций[Електронний ресурс] /Ольга Чернявская // Вестник ННГУ – 2008 – №5 – С. 329-335 [Cherniavckaia O. Cotsial'noe proctranctvo:Obzor Teoriticheckih interpretatsii]

19. Чернявская О. Теории социального пространства[Електронний ресурс] /Ольга Чернявская // Вестник ННГУ – 2008 – № 2 (10) – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hse.ru/org/persons/439603> [Cherniavckaia O. Teorii cotsial'nogo proctranctva]

20. Harvey D. The Urban Experience. [Електронний ресурс] /David Harvey//Oxford: Blackwell,1989 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.urban-club.ru/?p=105>

21. Holland C. Social interactions in urban public places/C. Holland, A. Clark, J. Katz, S. Peace – Uk: The Policy Press, 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jrf.org.uk/sites/files/jrf/2017-interactions-public-places.pdf>

22. Mitchell D. The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy[Електронний ресурс] / Don Mitchell//Annals of the Association of American Geographers – 1995 – Vol. 85. С. 108-133 – Режим доступу до ресурсу: <http://iesyppat.files.wordpress.com/2008/05/the-end-of-public-space-mitchell.pdf>

23. Nissen S. Urban Transformation From Public and Private Space to Spaces of Hybrid Character. [Електронний ресурс]/ Sylke Nissen// Czech Sociological Review – 2008 – № 6 – Р. 1128 – 1150– Режим доступу до ресурсу: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/c9746e9966b954ab930ae831fc2c30634828f3f6_516_Nissensoccas2008-6.pdf

Надійшла до редколегії 07.04.15

M. Gryshchenko, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

URBAN PUBLIC SPACE AS AN OBJECT OF SOCIOLOGICAL STUDY

The author of the paper is analyzing the "urban public space" concept from the sociological point of view. The review of existing approaches for interpretation of the concept is presented in the paper. In particular author also concern with the sociological specifics of the urban public space understanding and analyzing. In order to determine the concept the author conduct an analysis the relations between the such concepts as: "public space", "social space" and "civic space". In the paper it is presented the basic features and functions of the urban public space at the present stage of development according to sociological understanding of the public space. Moreover, based on the definition of the concept, the author emphasize on the heuristic potential of the urban public space as a source of information about social reality.

Keywords: public space, urban public space, city, sociology of space

УДК 316.334.22

М. Озимко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПЦІЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В ЗАХІДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

В статті аналізуються змістовні характеристики концепції працевлаштування в сучасній західній науці. На основі робіт Р. Дірінга, Л. Дакре Поол, Л. Зельс, М. Йорк, Р. Маккуейд, Р. Найт, Е. Поллард, А. Форрієр, Дж. Хілладж, Л. Харві та інших обґрунтовується концепція працевлаштування у європейському соціально-економічному дискурсі. Виділяється існуюча модель працевлаштування "USEM" та модель працевлаштування ВНЗ "CareerEDGE", та висвітлюється їх евристичний потенціал. Також аналізується зв'язок концепту "професійний успіх", за С. Павлиним, з концепцією працевлаштування.

Ключові слова: працевлаштування, концепція працевлаштування, модель працевлаштування "USEM", модель працевлаштування ВНЗ "CareerEDGE", професійний успіх

Протягом останніх десятиліть концепт працевлаштування становить об'єктом дослідження різних галузей наукового знання та часто розглядається у західній літературі. Це зумовлено тим, що ключовими інструментами функціонування будь-якого суспільства є праця та зайнятість населення, які виступають фундаментом, завдяки якому змінюється соціальне становище людини в суспільстві, формується її соціально-професійний портрет як особистості. У сучасних західних суспільствах явище "по життєвого найму", "єдиної зайнятості" або безперервної зайнятості в одній спеціалізованій сфері роботи є скоріше винятком, ніж нормою. Відповідно довічна зайнятість в тій же організації опинилася під тиском. Постійна зміна роботодавця та професії в даний час вже не вважається рідкістю. Коли середовище роботи значно покращилося з точки зору оплати праці та умов роботи, то і зросла неспроможність забезпечити працездатне населення роботою, а також відбулися зміни в трудових відносинах на ринку праці. Дані процеси повинні надавати співробітникам можливість реагувати на зміни. Реформування економік, перехід до ринкових відносин призводить до трансформації всіх соціально-економічних відносин, які потребують як теоретичного дослідження, так і науково-прикладної розробки.

Виходячи з цього, головною метою статті є соціологічна концептуалізація працевлаштування як ключового інструменту функціонування сучасного суспільства, що істотно впливають на розвиток понятійно-категоріального апарату соціальних наук, а також на динаміку та глибину суспільних трансформацій.

Об'єктивна наукова потреба концептуалізації поняття "працевлаштування" зумовлює важливе завдання – з'ясування сутності і пізнавальних можливостей цієї концепції у сучасному соціологічному дискурсі, а також визначення ролі концепції працевлаштування в інформуванні про сучасні процеси, котрі відбуваються на ринку праці та в соціальній політиці держави.

Працевлаштування як соціальний та економічний процес з другої половини XX століття посіло центральне місце в соціальній політиці держав та ринку праці у Великобританії, США та багатьох інших європейських державах та за їх межами. Проблематика працевлаштування вивчається багатьма дослідниками, де концепцію працевлаштування розглядають в сфері соціології, економіки, психології та педагогіки, де аналізують поняття працевлаштування, визначають індикатори працевлаштування, розглядають категорію працевлаштування, окреслюють процес працевлаштування, концепцію працевлаштування та проводять дослідження процесу працевлаштування, такі як французькі дослідники Б. Гайзер, британські дослідники: С. Блок, Т. Бейтс, Р. Маккуейд, К. Ліндсей, М. Йорк, Р. Найт, Р. Дірінг, Дж. Хілладж, Е. Поллард, М. Фугейт, А. Кінікі, Б. Ашфорт, Л. Харві, Л. Дакре Поол та П. Севелл бельгійські дослід-

ники: А. Форрієр та Л. Зельс та шведський дослідник Е. Бернтссон та інші.

В останні роки були запропоновані ряд концепцій працевлаштування, які були або занадто складні, щоб бути практично корисними, або занадто прості, щоб розкрити багатогранність проблеми зайнятості населення, про це свідчать оперативні підходи до працевлаштуванням за Б. Гайзером [Gazier, 2001: p.3-12]. Для багатьох людей працевлаштування проявляється просто в пошуку та отриманні роботи.

Почнемо з розгляду змісту поняття "працевлаштування". Огляд літератури демонструє, що не існує єдиного визначення працевлаштування, але загально відомо, що працевлаштування це про працю і здатність бути працевлаштованим. Концепція працевлаштування відноситься до тих: хто працює і прагне поліпшити або зберегти свою позицію на ринку праці, в освітньому процесі і поза межами роботи. Оскільки пожиттєва зайнятість в рамках однієї організації не може бути гарантована, гарантії зайнятості повинні бути захищені порізному. У такому контексті, "пожиттєве працевлаштування" замість "довічного найму" висувається як нова стратегія захисту на ринку праці [Bloch, 1995: p.5]. Успішна кар'єра, має та надає відповідних навиків, що дає можливість бути постійно працездатним на ринку праці під час свого трудового життя.

Р. Дірінг пов'язує працевлаштування з набуттям навичок для життя. Він рекомендував ВНЗ зосереджувати увагу на базових навичках, які будуть "ключовими для майбутнього успіху випускників незалежно від того, чим планували займатися в житті" [Dearing, 1997: p.133]. Р. Дірінг визначив такі базові навички: комунікативні навички, вміння рахувати, володіння інформаційними технологіями, вміння вчитися і планувати, вирішувати проблеми і вміння працювати в команді.

Беручи до уваги думку Дірінга, Дж. Хілладж, Е. Поллард припустили, що працевлаштування слід розглядати з точки зору знань і відносин, тобто як здатність отримати і зберегти повноцінну роботу. Більш різносторонньо працевлаштування розглядається, як можливість рухатися автономно на ринку праці задля того, щоб опанувати власний потенціал через стійку зайнятість [Hillage, 1998: p.2]. Вчені висунули чотири елементи працевлаштування:

- "employability assets" – перспектива працевлаштування (знання, навички та відносини);
- "deployment" – розгортання, відкриття (управлінські навички та навички пошуку роботи);
- "presentation" – презентація (навички (досвід) отримувати роботу, наприклад, написання мотиваційного листа та резюме, проходження співбесід);
- "personal circumstances" – особисті обставини (сімейні обов'язки та вплив зовнішніх факторів на перспективу працевлаштування, наприклад нинішні можливості на ринку праці) [Hillage, 1998: p.4].

Дж. Хілладж, Е.Поллард відносять працевлаштування до здатності людини отримувати і підтримувати зайнятість. Для особистості працевлаштування залежить від знань, навичок і здібностей, якими вона володіє, як вона їх презентує роботодавцю. Таке працевлаштування залежить від факторів попиту та пропозицій, які часто знаходяться поза контролем людини. На думку Дж. Хілладж, Е.Поллард, працевлаштування – це можливість рухатися автономно на ринку праці й розуміти власний потенціал, що забезпечує стабільну зайнятість [Hillage, 1998: p.4].

Л. Харві розглядає працевлаштування як здатність випускника отримати роботу, котра задовольняє його. Працевлаштування – це процес навчання [Harvey, 2001: p.98]. Він концептуалізує працевлаштування на предмет працевлаштування випускника ВНЗ. Харві погоджується, що прагнення отримати роботу не повинно бути пріоритетом у готовності до зайнятості, аби уникнути псевдопрацевлаштування індивіда. Працевлаштування – це діапазон досвіду й атрибутів, розроблених у ході більш високого рівня навчання. Можливість працевлаштування – це не "продукт", а процес навчання. Працевлаштування продовжує розвиватися, тому що випускник, влаштувавшись на роботу, не припиняє навчатися. Бачення Л. Харві важливе тим, що підкреслює аспект працевлаштування випускників та розглядає відмінності між випускниками ВНЗ і досвідченими людьми на ринку праці.

Найбільш вдале визначення працевлаштування та його розуміння ввели науковці Мантц Йорке та Пітер Найт при Академії Вищої Освіти Великої Британії на початку XX століття, де працевлаштування – це набір досягнень, а саме навичок, розуміння та особистих якостей, що надають випускнику більшу ймовірність отримати роботу і бути успішним в обраній ним професії, яка вигідна йому, робочій силі, спільнотам та економіці [Yorke, 2004: p.32]. Це визначення найбільш цитоване західними науковцями, які також установлюють підґрунтя для впровадження його в навчальний план. Англійські дослідники стверджують, що існує тісний взаємозв'язок між працевлаштуванням та успішним навчанням і підкреслюють, що результати працевлаштування складаються з суміші досягнень в чотирьох сферах. Така модель працевлаштування "USEM" вважається однією з найбільш відомих і шанованих у галузі зайнятості населення, яка передбачає чотири взаємопов'язані компоненти працевлаштування:

- "Understanding" – розуміння (розуміння дисциплінарного предмета і функціонування організації);
- "Skilful practices" – практичні навички (навички академічні, навички в зайнятості і життєво важливі навички в цілому, тобто ті ж "deployment"-навички);
- "Efficacy beliefs" – ефективність переконання (відображає переконання щодо себе, впевненість у собі, а також можливість для самовдосконалення та розвитку);
- "Metacognition" – мета пізнання (доповнює ефективність переконання, охоплює самосвідомість, процес навчання і саморефлексії. Включає в себе знання про стратегії навчання, мислення та вирішення проблем, а також підтримує і спонукає продовження навчання або безперервне навчання протягом усього життя).

П.Найт і М.Йорке, розробляючи цю модель, намагалися вивести концепцію працевлаштування на більш науковий рівень [Yorke, 2004: p. 37].

Бельгійські дослідники А. Форрієр та Л.Зельс при Вищому Інституті Дослідження Ринку розглядають мозаїчність концепції працевлаштування і виводять власну класифікацію поняття працевлаштування, пропонують модель процесу працевлаштування та розглядають, яким чином відбуваються транзити між освітою та

зайнятістю, безробіттям і зайнятістю, зайнятістю і приватним життям, домогосподарством, зайнятістю і виходом на пенсію. Для них працевлаштування – це шанс індивіда на отримання роботи на внутрішньому або зовнішньому ринку праці [Forrier, 2003: p.106]. Оскільки з одної сторони шанси індивіда знайти роботу залежать від його навичок, здібностей та бажання, а з іншої сторони реальні шанси індивіда знайти роботу можуть бути визначені, коли враховані всі фактори (зовнішні та внутрішні), та яким чином вони взаємодіють.

М.Фугейт, А. Кінікі та Б. Ашфорт визначають працевлаштування як форму роботи зі специфічною активною адаптивністю, що надає працівнику професійну ідентичність та можливість реалізувати кар'єру. Працевлаштування полегшує рух між роботою, всередині організації і поміж ними. Вчені стверджують, що можливість працевлаштування підвищує ймовірність індивіда отримати роботу, хоча це не гарантує фактичного працевлаштування. Тобто працевлаштування складається з трьох вимірів: 1) кар'єрної ідентичності (усвідомлення власних цілей, бажань, особистісних характеристик індивіда, цінностей, вірувань та норм, шляхів взаємодії); 2) адаптивності особистості (бажання індивіда змінювати та накопичувати знання, вміння та навички відповідати потребам конкретної ситуації); 3) соціальний та культурний капітал (існування соціальної мережі, набутого досвіду у вигляді стажування (тренінги) та отримання додаткових навичок) [Fugate, 2004: p.18-25].

Пізніше М. Фугейт переглянув поняття і презентував працевлаштування з диспозиційної перспективи, тобто диспозиційне працевлаштування, що відображається як констеляцію індивідуальних відмінностей, які привертають людей до (про)активної адаптивності спеціальної [Fugate, 2004: p.15].

Британські дослідники Л.Дакре Поол та П. Севелл, що працюють в Університеті Центрального Ланканшайра у відділі центру працевлаштування, пропонують детальну модель основних аспектів працевлаштування та виділяють важливі складові працевлаштування, які можна застосувати до студентів та випускників, котрі прагнуть успішної трудової зайнятості. Тому працевлаштування, за Л.Дакре Поолом та П. Севеллом – це "володіння певним набором навичок, знань, розуміння та особистих якостей, які надають людині можливість вибрати і забезпечувати себе професією, якою вона може бути задоволена, а значить, успішна" [Dacre Pool, 2007: p.278].

Визначивши актуальність і силу моделі працевлаштування "USEM", Л.Дакре Поол та П. Севелл розглядають модель працевлаштування ВНЗ "CareerEDGE", котра більш доступна та зрозуміла у поясненні перспектив працевлаштування випускників студентам та їх батькам (рис. 1).

Career Development learning – Кар'єра розвиваючого навчання

- Experience (work & life) – Досвід (робочий і життєвий);
- Degree subject knowledge, understanding and skills – Ступінь знання предмету, розуміння і навички;
- Generic skills – Загальні навички (навички комунікативні, самопрезентаційні, координаційні, організаційні, вирішення проблем, планування, та робота в команді);
- Emotional intelligence – Емоційний інтелект.

Модель "CareerEDGE" цінна тим, що вона може бути використана для пояснення концепції працевлаштування новачкам у цій сфері та студентам і їх батькам, а також бути привабливою для науковців та тих, хто бере участь у діяльності та підтримці працевлаштування. Така модель може бути використана і для розробки способу оцінки працевлаштування, а також адаптована для використання на різних стадіях та із різними групами людей. Вона успішно використовується багатьма ВНЗ, щоб підтримати процес та стратегії працевлаштування.

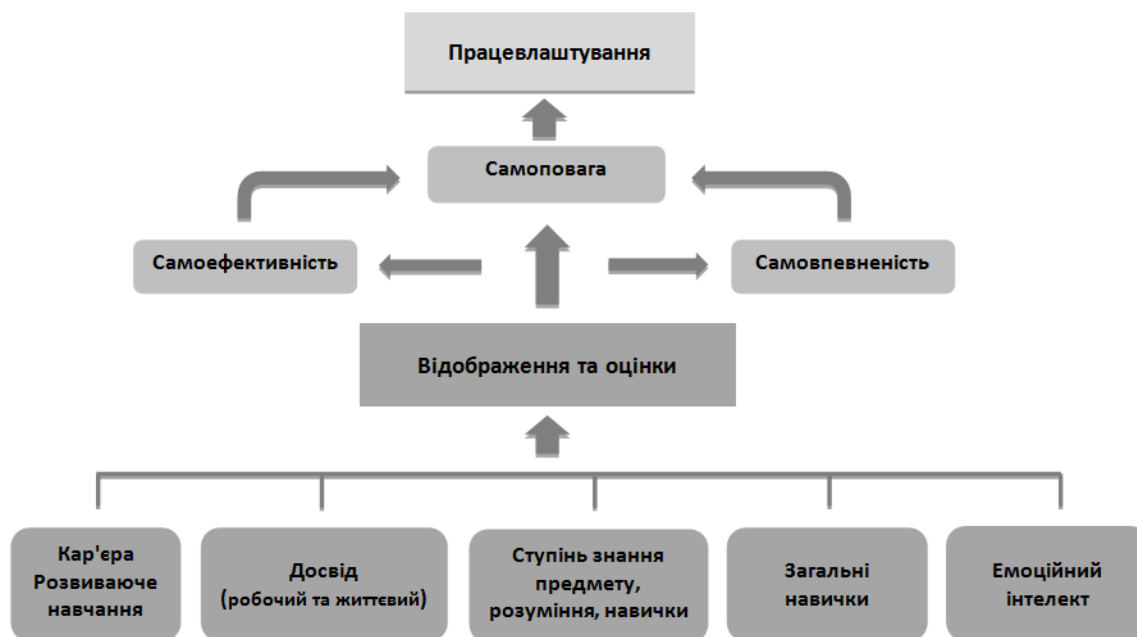

Рис. 1. Модель працевлаштування "CareerEDGE"

Джерело: [Dacre Pool, Sewell, 2007]

Концепцію працевлаштування, структуру працевлаштування та роль концепції у формуванні соціальної політики та ринку праці активно розглядають британські дослідники Рональд Маквейд та Колін Ліндсей при Інституті досліджень працевлаштування в Единбурзі. Застосовуючи більш широкий підхід до визначення концепції працевлаштування, вони беруть до уваги більш широкий спектр факторів, котрі впливають на індивіда та демонструють імовірність індивіда отримати нову роботу, змінювати одну роботу на іншу [McQuaid, 2005: p.208].

Шведський дослідник університету Стокгольму Е. Бернтссон стверджує, що до працевлаштування можна віднести сприйняття індивіда його можливості отримати нову, відповідну або вищу посаду існуючій роботі. Дослідження Бернтссона диференціюють працевлаштування на дві основні категорії – фактичне працевлаштування (об'єктивне працевлаштування) і усвідомлене (сприйняте) працевлаштування (суб'єктивне працевлаштування) [Berntsson, 2008: p.7-8].

Деякі дослідники концепт працевлаштування ототожнюють "професійним успіхом", наприклад С. Павлін. Працевлаштування він пов'язує з "професійним успіхом", який визначається рядом суб'єктивних і об'єктивних показників, таких як: "а) гладкість переходу від вищої освіти до ринку праці (тривалість пошуку роботи); б) доходи і соціально-економічний статус; в) відповідність робочої посади області навчання та рівню освіти; г) бажані умови зайнятості (незалежна, вибаглива і відповідальна робота); і е) висока ступінь задоволеності роботою" [Pavlin, 2010: p. 5].

Висновки

Отже, розглянувши концепції працевлаштування, сучасні поняття працевлаштування та їх сутність, можна вирізнити такі виміри працевлаштування:

1) Індивідуальні характеристики (Individual characteristics), де науковці визначають працевлаштування через особисті характеристики працівників, а саме через можливість індивіда знаходити та зберігати обрану роботу. Дослідники часто ще враховують ставлення працівників до праці.

2) Зміст працевлаштування (Context): в контексті якого звертаються не тільки до індивідуальних характеристик працевлаштування потенційних працівників, а й вра-

ховують вимоги потенційних роботодавців, які формують попит на ринку праці. Вони зазначають, що існує потреба роботодавців бути мобільними щодо можливостей працівників здійснювати робочі завдання чи бути мобільними між посадами в певній організації. Boom and Metselaar беруть до уваги відсутність умов та можливостей роботи для працівника як основний обмежувальний фактор, що заважає кар'єрному зростанню.

3) Значення працевлаштування (employability effect) розглядають з огляду на зайняту позицію працівником на ринку праці задля пояснення працевлаштування. Дослідники не тільки враховують наявність у індивіда роботи, але й якість роботи, наскільки вона відповідає фаховій освіті та надає працівнику можливість професійно зростати.

4) Діяльнісний аспект (activities) працевлаштування полягає в тому, наскільки діяльність індивіда сприяє працевлаштуванню. Вивчають індивід, котрі брали активну участь у тренінгах, стажуваннях, накопиченню додаткових навичок (капіталу) тощо. Тобто вивчається ставлення та трудова поведінка випускників-працівників щодо підвищення шансів власного працевлаштування.

Працевлаштування стає все більш важливим питанням у сфері вищої освіти, задля підвищення академічного, особистого і професійного розвитку випускника та для задоволення постійно мінливих потреб роботодавців, економіки і суспільства.

Розглянувши концепт працевлаштування зіштовхуємося з тим, що існує потреба у дослідниках та аналітиках державної соціальної політики, які б досліджували весь спектр факторів, що впливають на можливість окремих осіб досягати певний характер або якість працевлаштування.

Соціологічна інтерпретація концепту "працевлаштування" дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Працевлаштування як динамічний процес включає широкий комплекс факторів, котрі впливають на індивіда та демонструють ймовірність індивіда отримати нову роботу, змінювати одну роботу на іншу. Узагальнивши поняття отримали наступне визначення: це володіння навичками та здібностями, задля отримання, удержання і (за необхідності) пошуку нового повноцінного /задовільного /винагороджуючого робочого місця. Таким

чином, сам факт працевлаштування є лише одним з компонентів працевлаштування разом з відповідними навичками і задоволеністю роботою та ринком праці.

2. За своєю суттю працевлаштування є сукупністю суспільних відносин з приводу участі населення у трудовій діяльності, що виражає ступінь його включення в працю, рівень задоволення потреб та інтересів самих працівників в оплачуваних робочих місцях, отриманні відповідного доходу. З цих позицій працевлаштування є найважливішою соціальною характеристикою ринку праці, а ефективність працевлаштування – ключовий мікросоціальний показник, який залежить від соціально-демографічних процесів, а також є динамічною частиною державної соціальної політики в сучасних постіндустріальних суспільних системах.

3. Сучасна державна політика працевлаштування має бути спрямована на забезпечення зайнятості всього економічно активного населення. Ця мета досягається ефективними практиками працевлаштування, та використанням концепту працевлаштування. Концепцію працевлаштування важливо розглядати та аналізувати для регіональних, національних та міжнародних ринків праці та соціальної політик держав. Оскільки ринок праці в переважній більшості ринкових економіках на сучасному етапі розвитку суспільства характеризується підвищеним рівнем безробіття всіх категорій населення.

Список використаних джерел

1. Berntsson E. Employability perceptions: nature, determinants, and implications for health and well-being// Doctoral thesis. Stockholm: Psykologiska institutionen, Stockholms universitet. – 2008.
2. Bloch, S., Bates, T. Employability. Your Way to Career Success. – London, Kogan. - 1995.
3. Brown, P. and Scase, R. Higher education and corporate realities: class, culture and the decline of graduate careers. London: UCL Press. - 1994.
4. Dacre Pool, L. and Sewell, P. The key to employability: developing a practical model of graduate employability// Education Training.- 2007.- Volume 49.- №. 4, p. 277-89.
5. Dearing, R. Higher Education in the Learning Society. Report of the National Committee of Enquiry into Higher Education, London: HMSO. – 1997.
6. Forrier A, Sels L. The concept employability: a complex mosaic// International Journal of Human Resources Development and Management.- 2003.- Volume 3, № 2, p. 102–124.
7. Fugate, M., Kinicki A., Ashforth B. Employability: A Psycho-social Construct, Its Dimensions, and Applications// Journal of Vocational Behaviour.- 2004.- Volume 65.- p.14– 38.
8. Gazier B. Employability: the complexity of a policy notion. Employability: From Theory to Practice. Edited by Patricia Wienatrt.- New Brunswick, NJ: Transaction Books.- 2001.- p. 3–23.
9. Harvey, L. Defining and measuring employability// Quality in Higher Education.- 2001.- Volume 7.- No. 2, p.97–109.
10. Hillage, J., Pollard, E. Employability: developing a framework for policy analysis// Department for Education and Employment(DfEE).- Research Report.- 1998.- №. RR85.
11. McQuaid R. W., Lindsay C. The Concept of Employability// Urban Studies.- 2005.- Volume 42.- №. 2.- p.197–219.
12. Pavlin, S. Higher Education and Employability Issues. DECOWE Working Papers Series. – 2010.
13. Yorke, M. and Knight, P.T. Embedding Employability into the Curriculum.-Higher Education Academy, York.-2004.

Надійшла до редколегії 19.05.14

M. Ozymko, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF EMPLOYMENT IN WESTERN SOCIOLOGY

This article analyzes the characteristics of the concept of meaningful employment in the modern Western science. Based on work by R. Dearing, L.Dacre Pool, L.Zels, M. Yorke, R. McQuaide, R. Knight, E.Pollard, A. Forrier, J. Hilladge, L. Harvey and others substantiates the concept of employment in the European socio-economic discourse. Provided the current pattern of employment "USEM" and HEI's employment model "CareerEDGE", and highlights their heuristic potential. And also considered how the concept of employment may be associated with "professional success" by S. Pavlin.

Keywords: employment, employment concept, "USEM" employment model, HEI / "CareerEDGE" employment model, professional success

УДК 303.1

М. Кравчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОНЯТТЯ ДОСТОВІРНОСТІ ЗНАННЯ ТА ПРОБЛЕМА НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В ЕМПІРИЧНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Стаття присвячена розгляду проблеми достовірності знання в емпіричному соціологічному дослідженні. Автор здійснює уточнення поняття достовірності, аналізуючи його в якості показника істинності знання, що вказує на його відповідність об'єктові дослідження. Спираючись на досягнення таких дослідників, як Е. Борель, П.Копнін, В.Волович визначає співвідношення ймовірності та достовірності як характеристик доказовості знання. Особливу увагу приділяється співвідношенню понять невизначеності та достовірності знання. Також здійснюється уточнення змісту та обсягу понять помилки й невизначеності. На основі теоретичних здобутків А. Зайделя, Ю.Кемниці, Л. Брілюєна аналізуються причини помилок, а також здійснюється їх класифікація. Автор аналізує поняття елементарної та складної помилки, вказує на адитивну природу помилки. В публікації відзначається, що поняття помилки позначає неповноту знання, що стосується одичного даного. В той же час невизначеність охоплює весь обсяг неповноти нового знання як результату дослідження загалом і не зводиться до суми складних помилок. Поняття невизначеності розглядається як показник, що має стосунок до ймовірності як характеристики доказовості знання. Методологічним фоном дослідження є концепція постнекласичної науки білорусько-російського філософа В.С. Стьопіна.

Ключові слова: достовірність, ймовірність, помилка, невизначеність

Поняття достовірності знання в епістемологічному дискурсі є центральним. До його аналізу звертаються науковці, які займаються методологічними проблемами як природничих, так і гуманітарних наук. Так, безпосередньо чи в межах вирішення більш загальних питань проблему забезпечення достовірності знання в контексті реалізації наукового дослідження розглядали такі відомі дослідники, як Е. Борель, Л. Брілюєн, Л. Вітгенштейн, П. Копнін, А. Івін, В. Свириденко, перелік авторів можна було б продовжувати. Не втрачає актуальності дане питання і в царині вирішення методологічних проблем соціологічного дослідження. До цієї теми звертаються такі відомі дослідники, як В.І. Волович, В.І. Паніотто, Г.І. Саганенко, В.Е. Шляпентох, В.А. Ядов, Ю.І. Яковенко та ціла низка інших відомих соціологів.

Варто зауважити, що не зважаючи на високий інтерес означених вище авторів до проблеми забезпечення достовірності висновку в емпіричному соціологічному дослідженні, поняття достовірності знання в методологічній літературі все ще не має однозначного трактування. Так, наприклад, В.Е. Шляпентох під достовірністю розуміє "властивість, що характеризує ступінь адекватного відображення особливостей соціальних явищ та процесів, що вивчаються" [Шляпентох, 2006: с. 80], наголошуючи при цьому, що достовірність є однією з характеристик якості соціологічної інформації. Тут шанований соціолог фактично потрактовує поняття достовірності знання в термінах його надійності. Інший вітчизняний соціолог В.І. Паніотто вважає, що достовірність варто розглядати як "ступінь відповідності отриманого знання дійсності" [Паніотто, 1986: с. 17], зауважуючи, що саме якість соціологічної інформації уможливорює формування достовірного висновку. Водночас, відомий соціолог В.І. Волович наголошує на тому, що достовірність є показником істинності знання і пропонує розглядати її в парі з протилежною їй категорією ймовірності, влучно зауважуючи, що ймовірність та достовірність є характеристиками доказовості знання [Волович, 2010: № 1-2, с. 37]. Відсутність однозначного вживання поняття достовірності знання в методологічній літературі унеможливорює формування строгого словника науки як фундаментальної вимоги методологічного забезпечення соціологічного дослідження. Це означає, що уточнення поняття достовірності знання становить наукову проблему. Мета даної публікації полягає у здійсненні уточнення поняття достовірності знання. Зауважимо, що методологічним фоном нашого дослідження є концепція постнекласичної науки відомого білорусько-російського філософа та методолога науки В.С. Стьопіна [Степин, 2000].

Огляд концептуальних підходів щодо розуміння достовірності знання, на нашу думку, слід розпочати з

аналізу потрактування даного поняття, що має місце у філософській літературі. Тут особливу увагу привертає позиція російського філософа А.А. Івіна. Він стверджує, що під достовірністю слід розуміти "обґрунтованість, доказовість, беззаперечність знання" [Івін, 2006: с. 251]. Визначення, яке пропонує означений дослідник вказує на те, що про достовірність знання йдеться тоді, коли ми маємо достатньо підстав бути переконаними у прийнятності його застосування в науковому вжитку без здійснення додаткових процедур, які покликані підкріплювати це переконання. Власне, процедура обґрунтування знання, і стає тією необхідною та достатньою умовою, яка забезпечує довіру до нього. Навіть сама етимологія терміну "достовірність" вказує на те, що він застосовується на позначення знання, що достойне віри. Воно не є дзеркальним відображенням певного феномену, а являє собою лише його істиннісну модель. Достовірне знання – це "істина для нас". Вона не здатна забезпечити відображення досліджуваного явища у всій його складності та багатоманітності, а забезпечує отримання знання лише про певну його спрощену модель, яку вдається сконструювати відповідно до цілей дослідження та певних умов пізнання (останні ми розуміємо в тому значенні, в якому застосовував поняття умов пізнання П.С. Дишлевий [Дишлевий, 1966: с. 7]). Достовірне знання забезпечує процес наближення до "істини в собі", дозволяючи схопити лише певний її аспект. Вже в цьому відношенні маємо наголосити на винятковій ролі програми дослідження у справі забезпечення обґрунтування достовірного знання. Тут йдеться, перш за все, про побудову за допомогою програми моделі досліджуваного явища, через виокремлення проблеми дослідження, об'єкту, предмету, визначення його цілей та завдань, уточнення основних понять. Саме обґрунтування цієї моделі і слугує відправним пунктом забезпечення достовірності нового знання як майбутнього результату дослідження. Цілі дослідження визначають параметри моделі, тобто вимоги щодо якості дослідження та надійності первинної інформації, отримання яких цілком достатньо для "зняття" проблеми дослідження. Можна погодитись з думкою В.І. Паніотто про те, що достовірність результату дослідження визначається "якістю первинної емпіричної інформації та якістю методів її аналізу" [Паніотто, 1986: с. 17]. В цьому відношенні достовірність знання є результатом показником, який вказує на обґрунтованість кожного етапу дослідження та кроків, що здійснюються в його межах. Наразі ми не загострюємо свою увагу на аналізі понять якості та надійності знання, адже ця тема складна та багатогранна і потребує більш детального розгляду, який ми плануємо здійснити в межах окремої публікації. В даній же роботі лише підкреслимо, що до-

стовірність висновку в емпіричному соціологічному дослідженні є результируючим показником, який вказує на відповідність нового знання об'єкту дослідження. Тому аналіз поняття достовірності здійснювати ізольовано від інших важливих понять, які забезпечують реалізацію наукового дослідження, неможливо.

Загалом, у логіко-методологічній традиції поняття достовірності прийнято розглядати в парі з протилежним йому поняттям ймовірності. І це цілком виправдано, адже вони постають як категорії гносеології. Варто погодитись з думкою П.В. Копніна про те, що "достовірність та ймовірність – полярні категорії, їх розрізнення водночас є абсолютним та відносним" [Копнин, 1965: с.180]. Ймовірність позначає міру можливості реалізації певної події чи явища, стосовно яких ми не маємо достатніх підстав однозначно стверджувати про необхідність їх здійснення. Висновки ймовірнісних висловлювань завжди набувають логічного значення, говорячи мовою багатозначної логіки, "невизначено". В той же час, достовірність означає необхідність реалізації певної події. Тобто засновки достовірних висловлювань дозволяють отримати висновки, чие логічне значення дорівнює 1. В процесі підкріплення ймовірнісного знання даними, що збільшують шанси на однозначність висновків, ступінь ймовірності може змінюватись. Загалом, варто говорити, що міра ймовірності лежить на шкалі від 0 до 1, де нуль означає неймовірність події, а 1 – її достовірність. Це означає, що ймовірність може перейти в достовірність. І чим вищими є обґрунтованість, точність та повнота знань про досліджуваний предмет, тим більше наблизитиметься ступінь ймовірності до 1. Іншими словами, із зменшенням частки невизначеності в знанні його ймовірність наближається до 1. Загалом, нівеляція невизначеності означає отримання достовірного знання.

Варто зауважити, що в методологічній літературі тривалий час серйозно обговорювалась проблема здобуття у підсумку наукового дослідження такого знання, яке принципово виключає невизначеність. Тобто йдеться про те, що зусилля фахівців-методологів були спрямовані на забезпечення умов отримання нового знання, достовірність якого дорівнює 1. Такі пошуки здійснювались в межах класичної науки і, перш за все, мали місце у фізиці, як галузі знання, що задавала методологічний ідеал не лише для природничих, але й гуманітарних наук. Марність таких пошуків стала очевидною після відкриття принципу доповняльності у фізиці, за допомогою якого вдалося виявити взаємозв'язок між інструментом та результатом вимірювання. Сьогодні принцип доповняльності, як справедливо відзначає Б.Г. Кузнецов, набув статусу загальнонаукового і застосовується далеко за межами фізики [Кузнецов, 1968: с. 79]. Соціологія як особлива галузь наукового знання тут зовсім не є винятком. Принцип доповняльності, а також специфіка об'єкту соціально-наукового дослідження, розгляд якої було здійснено в нашій окремій публікації [Кравчук, 2013], вказують на те, що ідея про принципову нівеляцію невизначеності у висновку емпіричного соціологічного дослідження залишається лише наївною методологічною мрією. В цьому сенсі можна погодитись з позицією Г.І. Саганенко, яка стверджує, про "принциповий характер невизначеності" [Саганенко, 1983: с. 12], маючи на увазі, що цілковито її уникнути в процесі реалізації соціологічного дослідження науковцю не вдасться. Власне, це зовсім не вказує на неможливість здобуття достовірного знання, а лише означає, що необхідно більш глибоко проаналізувати саме поняття невизначеності. Цей аналіз дозволить повернутися на якісно новому рівні до розгляду проблеми достовірності знання.

Варто зауважити, що у вітчизняній методологічній літературі досі немає однозначної позиції щодо засто-

сування терміну "невизначеність". Деякі автори використовують його в якості синоніму помилки чи похибки, а інші взагалі ігнорують, віддаючи перевагу застосуванню лише поняття помилки. Так, скажімо, В.І. Волович та Г.І. Саганенко поруч з поняттям невизначеності послугуються поняттям помилки. Водночас, в роботах таких авторів, як В.І. Паніотто [Паніотто, 1986] та Б.З. Докторов [Докторов, 1979], ми взагалі не зустрічаємо терміну "невизначеність". Вони залишають поза увагою це поняття, ведучи мову лише про помилки.

В той же час, в сучасній метрологічній літературі давно піддано критиці ідею отождествлення понять невизначеності та помилки. Відтак, легітимовано не лише їх застосування, але й визначено відмінності між ними. Тому аналізу співвідношення невизначеності та помилки в даній публікації хотілося б приділити особливу увагу. Власне, в спеціальній літературі відзначається, що "невизначеність – це загальне поняття..., яке використовують при необхідності прийняття обґрунтованих рішень в різних галузях практичної діяльності та теоретичних досліджень" [Неопределенность измерения, 2012, с. V]. Тобто невизначеність вказує на той обсяг інформації про об'єкт дослідження, який ми не можемо отримати внаслідок проведення серії вимірювань. Тут вона фіксує неповноту нашого знання. Водночас, достатньо цікавим в цьому відношенні є визначення помилки, яке пропонує В.І. Волович, наголошуючи на тому, що це "вид інформації, неадекватної об'єктові відображення, відхилення у передачі його змісту" [Волович, 1998: с. 401]. В цьому сенсі зміст поняття невизначеності та помилки співпадає і означає інформацію, яка заважає отримати повне знання про об'єкт дослідження. В той же час, невизначеність та помилка як характеристики неповноти знання відрізняються за своїм обсягом та природою. Помилка виникає внаслідок одиничного акту вимірювання певної величини. Вчений в підсумку його реалізації ніколи не матиме результату, який був би цілком позбавлений помилок. Можна погодитись в цьому сенсі з А.Н. Зайделем, який наголошує на тому, що "в результаті вимірювань ми завжди отримуємо потрібну величину з певною похибкою" [Зайдель, 1974: с. 5]. Різні автори називають різноманітні причини помилок. Так, скажімо, Л. Брілюєн, вбачає їх джерело в активності самого дослідника та ролі його інструменту в процесі збору даних, які неминуче чинять збурювання об'єкту дослідження, призводячи до зміни змісту останнього [Брілюєн, 2006: с. 40]. Така ситуація має місце, коли ми здійснюємо вимірювання динамічних нестабільних об'єктів, особливим випадком яких є і суспільство. Це означає, що похибка іманентно запрограмована вже в самому акті вимірювання і не може бути цілком нейтралізована шляхом удосконалення інструменту та мінімізації ролі дослідника в процесі його реалізації. Виходить, що єдиним способом уникнення помилки за умов неминучого збурювання об'єкту під час його вимірювання є взагалі відмова від проведення будь-яких замірів, в інших випадках зміна об'єкту неминуча. Ми лише можемо вести мову про ступінь зворотного впливу на об'єкт вимірювання як показник прийнятності отриманої інформації. Якщо такий зворотний вплив перевищує максимально прийнятну межу, то дані вимірювання не мають жодного евристичного потенціалу. Результати навіть найточніших вимірювань втрачають свою цінність, якщо внаслідок їх реалізації об'єкт вимірювання зазнає значних змін, оскільки в такому разі отримана інформація більше не відповідає змісту об'єкта.

Інші вчені, такі, скажімо, як російський дослідник Ю.В. Кемниць, наводять значно ширший перелік причин помилок. Так, науковець виокремлює помилки об'єкту, особистісні помилки, інструментальні помилки, похибки методу вимірювання, зовнішні помилки [Кемниць, 1970: с. 10]. Помилки об'єкту пов'язані з неправильним конс-

труванням моделі досліджуваного явища на етапі програмування дослідження, що виливається у неможливість виокремити всі його сутнісні ознаки, встановити зв'язки між ними тощо. Це означає, що в процесі вимірювання помилка об'єкту заважає отримати ту інформацію, на здобуття якої спрямоване дослідження. Особистісні помилки мають суб'єктивну природу і пов'язані з професійними та психологічними особливостями дослідника, які в тій чи іншій мірі мають вплив на результат вимірювання в ході збору даних. Інструментальні помилки стосуються, з одного боку, тих похибок, які впливають на здатність інструменту вимірювати необхідні для дослідження параметри, а з іншого – його чутливості, тобто здатності точно фіксувати ці показники. Помилки методу вказують на нерелевантність методу збору даних цілям дослідження. Весь комплекс факторів, який призводить до отримання викривленої інформації про об'єкт, Ю.В. Кемниця називає елементарними помилками [Кемниця, 1970: с. 9]. Як бачимо, вони виходять далеко за межі самого акту вимірювання, виникаючи в тому числі, і на рівні розробки програми дослідження. На нашу думку, запропонована Ю.Кемницею типологія помилок є недостатньою. В її основу автор кладе простий перелік причин похибок, не здійснюючи їх подальшої класифікації на основі виокремлення спільних ознак. Наведені вище типи елементарних помилок доцільніше було б розділити на дві групи: теоретичні помилки та помилки вимірювання. До перших ми відносимо помилки об'єкта, інструментальні помилки та помилки методу, тобто ті типи похибок, які виникають на підготовчому етапі вимірювання, коли розробляється модель об'єкту, а також інструменти збору даних про нього. Помилки вимірювання мають місце в процесі збору даних, тож сюди віднесемо особистісні помилки та зовнішні похибки. Вони виникають в процесі безпосередньої взаємодії з об'єктом, а їх джерелом виявляються деякі нередуковні зовнішні чинники чи індивідуальні особливості дослідника. Такі помилки неможливо виявити та нейтралізувати на рівні теоретичної підготовки дослідження. Водночас, як теоретичні, так і помилки вимірювання, впливають на обсяг сумарної похибки вимірювань об'єкта. Помилка, з якою має справу дослідник у підсумку вимірювання, є результуючою величиною від усієї сукупності елементарних помилок. Це складна помилка, яка має аддитивну природу. Ми можемо зменшити складну помилку, повністю чи частково усуваючи причини елементарних помилок, однак цілковито редукувати її не вдасться, адже ті елементарні помилки, які не були усунені, і складатимуть обсяг складної помилки. Тобто у кінцевому підсумку ми маємо справу з ситуацією принципової неможливості уникнення помилок, мова може йти лише про зменшення її обсягу. При чому, зменшення складної помилки лежить у площині не лише особливостей реалізації безпосереднього вимірювання, але й стосується розробки програми дослідження та уникнення помилок під час виконання кожного з її пунктів.

Аналіз підходів Л. Брілюєна та Ю.Кемниці щодо розуміння причини помилок для нас є цікавим, оскільки позиції вищезгаданих авторів є взаємодоповняльними. Л.Брілюєн вказує на помилку як неадекватне відображення змісту об'єкта, наголошуючи на тому, що остання породжена неминучим зворотним впливом на об'єкт вимірювання. Тобто причина неадекватності інформації полягає в динамічній природі самого об'єкту, який зазнає незворотного впливу в процесі здійснення вимірювання. Водночас, Ю. Кемниця вважає, що причина неадекватності інформації стосується все ж недосконалості теоретичного підґрунтя вимірювання, інструментальних недоліків та суб'єктивних чинників, які в тій чи іншій мірі чинять значущий вплив в процесі отримання інформації про об'єкт. В цьому сенсі він займає класич-

ну позицію, коли сам об'єкт є стабільним та незмінним, а помилки виявляються наслідком активності суб'єкта та недосконалості інструментів вимірювання, які він застосовує. В світлі такої позиції джерелом помилки прямо (внаслідок індивідуальних особливостей дослідника) чи опосередковано (через використання недосконалих теоретичних моделей, а також інструментів вимірювання) є все ж суб'єкт дослідження, якому не вдається отримати адекватну інформацію про об'єкт вимірювання. Кожен з наведених вище підходів, на нашу думку, заслуговує уваги в контексті вирішення методологічних проблем емпіричного соціологічного дослідження. Тож у здійсненні власної типології помилок ми ґрунтуватимемось на позиціях Л. Брілюєна та Ю. Кемниці. Відтак, на нашу думку, слід виокремити три типи помилок: помилки об'єкта, помилки інструменту та помилки суб'єкта.

Помилки об'єкта стосуються динамічної та нестабільної природи об'єкта вивчення соціології. Про специфіку об'єкта соціально-наукового дослідження ми більш предметно говорили в наших окремих публікаціях, тому не загострюватимемо наразі на цьому питанні особливої уваги. Лише відзначимо, що соціальне перебуває в процесі динамічних змін, а його вимірювання неминуче призводить до зворотного, збурюючого впливу. В цьому відношенні будь-яка інформація як результат вимірювання не може цілком відображати стан об'єкта, його зміст зазнає змін під час взаємодії з інструментом та дослідником. Це означає, що інформація, отримана внаслідок вимірювання, завжди "відстає" від реального змісту об'єкта. Тож помилка об'єкта принципово нередуковна, може змінюватись лише її обсяг залежно від рівня "зворотного впливу", який було здійснено в процесі збору даних.

Водночас, джерелом отримання інформації про досліджуване суспільне явище є суб'єктивні думки, оцінки самих респондентів. Вони, в силу різних обставин, не завжди можуть давати відповіді на питання, які цікавлять дослідника. В цьому сенсі відповіді можуть мати тенденційний характер, будучи зумовленими пануючими в суспільстві передсудами чи суб'єктивними упередженнями самого респондента. Таке небажання респондентів надавати щирі відповіді також перешкоджає отриманню повної інформації про об'єкт, що вимірюється. Ці помилки також складно передбачити, вони можуть носити не постійний, випадковий характер. На нашу думку, такі похибки також слід віднести до помилок об'єкту.

Помилка інструменту пов'язана із різницею інформації, яку він здатен надати про об'єкт у результаті вимірювання, та реальним станом об'єкту. Зміст об'єкту завжди ширший за пізнавальні здатності інструменту, за допомогою якого здійснюється вимірювання першого. В цьому відношенні інструмент співвідносний не з емпіричним об'єктом, а його теоретичною моделлю як особливого роду спрощенням першого відповідно до цілей дослідження. Відтак, можна говорити про чутливість інструменту, точність тощо як характеристики його якості, які конструюються вченим відповідно до потреб дослідження, дозволяючи отримати запрограмовану ним якість емпіричних даних. Оскільки об'єкт вимірювання містить в собі значно більший обсяг інформації, ніж той, що здатен зафіксувати інструмент вимірювання, його точність принципово не може дорівнювати 1. Тобто, похибка вже іманентно присутня в змісті самого інструменту, адже він націлений на фіксацію не всіх ознак об'єкту, а лише тих, які було виокремлено в якості значущих та покладено в основу побудованої науковцем моделі. Саме здатність інструменту фіксувати ці ознаки і визначає його придатність до застосування в контексті соціологічного вимірювання. Водночас, відображення заданих ознак з абсолютною точністю, тобто такою, яка рівна 1, також принципово неможливе. Для

цього дослідник має передбачити під час конструювання інструменту вплив абсолютно всіх факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, випадкових та постійних, які мають значення в процесі вимірювання об'єкта. Зазвичай в такому разі говорять про систематичні та випадкові похибки вимірювань. Під систематичною помилкою в даному разі розуміють ті помилки, які викликані одними і тим же факторами і мають місце в ряді вимірювань однієї і тієї ж величини заданого об'єкта. Тобто джерело систематичної помилки дослідник здатен виявити і тим самим нейтралізувати її вплив. Водночас, впоратись з випадковими помилками виявляється значно складніше, адже вони викликані випадковими факторами, і виявити їх дослідник може лише *post factum*, оскільки при повторних вимірюваннях вони відрізняються, а можуть і взагалі себе не проявляти. Тож передбачити появу випадкових помилок практично неможливо. Поняття випадкової та систематичної помилки більш детально ми розглянемо в межах окремої публікації, яку присвяtimo питанню надійності соціологічних даних. Наразі ми застосовуємо ці поняття лише для того, аби підкреслити, що домогтися точності даних рівних 1 по ряду окремих ознак, на отримання інформації про які націлено дослідження, принципово неможливо. Тож навіть в цьому випадку доводиться терпіти наявність різниці між змістом ознак та отриманою за допомогою інструменту інформацією про них. В цьому відношенні інструмент вимірювання завжди даватиме інформацію з певною похибкою. Питання лише в тому, наскільки неточність, породжена нею, може задовольняти вченого відповідно до цілей його дослідження.

Нарешті, третій тип помилок пов'язаний безпосередньо із суб'єктом вимірювання, а його причиною є психологічні, тілесні та фахові особливості дослідника чи інтерв'юера як своєрідного оператора зі збору первинних даних. Суб'єктивні помилки пов'язані з неуважністю дослідника, халатністю, його невмінням здійснювати правильну фіксацію даних, що у підсумку ускладнює їх подальшу обробку, а також може суттєво викривити зміст останніх. Відомий російський дослідник А.Н. Зайдель вважає, що помилки, зумовлені суб'єктом вимірювання, слід характеризувати, як "грубі помилки або промахи" [Зайдель, 1974: с. 10]. Зазвичай виявити та уникнути таких помилок значно простіше, у порівнянні з двома вище розглянутими типами похибок. На підготовчому етапі дослідження частково таку небезпеку можна нейтралізувати шляхом підбору персоналу вимірювання, що має відповідну фахову підготовку. Це дозволить вирішити проблему правильної фіксації даних. Водночас, проведення вимірювань одного і того ж об'єкта незалежними один від одного інтерв'юерами, для яких результати вимірювань, отримані іншими колегами, невідомі, дозволяє виявити та ліквідувати помилки, спричинені неуважністю фахівця, що здійснює опитування. Важливим способом нейтралізації похибок, що спричинені неуважністю інтерв'юера, може бути також застосування різного роду технічних засобів запису інформації (диктофони, відеореєстратори тощо), які дозволяють б дублювати інформацію, зібрану інтерв'юером, і в разі необхідності здійснювати її уточнення за допомогою звернення до даних, зафіксованих цими технічними пристроями.

Загалом, всі три типи помилок, про які йшлося вище, ми називатимемо елементарними, оскільки вони мають місце в процесі здійснення будь-якого одиничного вимірювання, зумовлені різними причинами, однак у кінцевому підсумку призводять до отримання неадекватної об'єктивної інформації. В цьому сенсі сума елементарних помилок утворює складну помилку. Враховуючи специфіку означених вище похибок, припустити ситуацію, коли всі три типи помилок дорівнюють нулю, неможливо. Якщо суб'єктивні помилки можуть бути нівельовані, скажімо, через застосування технічних засобів, які здійснюють

паралельну інтерв'юеру фіксацію інформації, що дозволяє у подальшому виявити та ліквідувати допущені ним помилки, то помилки об'єкта та інструментальні помилки принципово нездоланні в процесі збору даних. Це означає, що значення складної помилки як резюме елементарних помилок завжди буде більшим за 0.

Таким чином, помилка має аддитивну природу і складається із суми різних за походженням елементарних помилок. Водночас, як ми вже говорили вище, вона стосується здобуття одиничного даного. Власне, саме в цьому і полягає фундаментальна відмінність між поняттями помилки та невизначеності. Остання постає, як інтегральний показник, який вказує на сумарну неповноту знання, яке вдалося здобути в підсумку дослідження. Самі по собі дані одиничних вимірювань є лише первинною соціологічною інформацією, яка без подальшої їх обробки та узагальнення не здатна дати жодного значущого знання про об'єкт дослідження. Первинна соціологічна інформація є лише своєрідним "сирим" матеріалом, який потребує подальшої обробки задля того, аби бути придатним до наукового вжитку. Способом такої обробки є застосування статистичних методів, що дозволяють отримати вторинну соціологічну інформацію. Її якісну відмінність від первинних даних влучно підмічає В.І. Волович, наголошуючи на тому, що тут вдається нівелювати "різні випадкові та суб'єктивні елементи, неодмінні в первинній інформації" [Волович, 1973: № 3, с. 27]. Статистичне резюме даних шляхом отримання середніх значень величин вимірювань дозволяє настільки знизити суб'єктивні похибки, а також випадкові інструментальні помилки, що їх наявність дослідник може ігнорувати, оскільки вони більше не мають значущого впливу на кінцевий результат. Власне, таке узагальнення первинних даних призводить до конструювання факту науки, який, як зазначає відомий російський методолог Ракитов, має статистичну природу [Ракитов, 1964]. Однак це зовсім не означає, що неповноти знання в межах факту вдалося уникнути. Перш, за все, слід відмітити, що засобами математичної обробки даних неможливо позбутись систематичних інструментальних помилок, а також похибок об'єкта, що спричинені збурюючим впливом процедури вимірювання. Тобто, неповнота знання про об'єкт, обумовлена цими помилками, зберігається. Свого часу відомий київський методолог В.В. Косолапов відзначив й іншу причину неповноти знання в контексті факту науки, наголошуючи на тому, що "жодний факт неспроможний вичерпати повністю інформацію про будь-який об'єкт, бо властивості цього об'єкта невичерпні" [Косолапов, 1964: с. 80]. В цьому сенсі факт є всього лише спрощеною моделлю об'єкта, а значить обсяг інформації, що зафіксована у його змісті, завжди неповний. Таким чином, факт науки має два джерела неповноти знання: систематичні помилки та похибки об'єкта, які не вдалося нівелювати шляхом застосування математичних методів обробки інформації, а також принципова обмеженість самого пізнавального потенціалу факту як спрощеної моделі об'єкта. В цьому відношенні неповноту інформації, яка відображена в межах факту, можна було б подолати лише шляхом конструювання нескінченної кількості фактів, що описуватимуть різноманітні аспекти об'єкта дослідження. Таким чином, неповнота знання зберігає свій принциповий характер і на рівні факту науки. Більше того, теорія як форма достовірного знання також не позбавлена частки невизначеності у своєму змісті. В цьому сенсі сама природа наукового дослідження як побудови моделі досліджуваного явища вже іманентно передбачає наявність невизначеності, а неповнота знання, спричинена помилками, є лише одним з її показників. В метрологічній літературі пропонується розглядати невизначеність як "невід'ємний параметр, що характеризує розсіювання значень величини...на

основі інформації, що застосовується" [Международный словарь по метрологии, 2010: с. 32]. Однак таке розуміння невизначеності все ж редукує це поняття до суми складних помилок, які визначають ступінь неповноти первинних даних. На нашу думку, такий шлях розуміння невизначеності дещо звужує дане поняття. Хоча сума складних помилок є важливим аспектом невизначеності, однак остання не зводиться до цього показника. Вона позначає весь обсяг неповноти нового знання як результату дослідження загалом. Невизначеність як сума складних помилок вказує лише на неповноту інформації, що міститься в первинних даних. Загалом, на нашу думку, поняття невизначеності співвідносне з поняттям якості дослідження. Тобто, науковець задає той обсяг невизначеності знання, який дозволяє говорити про прийнятність результатів дослідження. В цьому відношенні прийнятні параметри невизначеності задаються як для сумарного обсягу неповноти інформації, що міститься в первинних соціологічних даних, так і для результуючих висновків дослідження в цілому.

Результати, яких ми отримали внаслідок аналізу понять помилки та невизначеності, а також співвідношення між ними, дозволяють повернутися до теми достовірності знання та внести остаточні уточнення щодо нього. Розглядаючи поняття достовірності, відомий французький вчений Е. Борель зауважує, що така характеристика знання має місце тоді, коли вдається встановити "крайній мінімум ймовірності протилежного твердження" [Борель, 1969: с. 94]. Погодимось з цією тезою. Власне, рівність достовірності одиниці є ідеальним випадком, це формальна достовірність, якої на практиці досягнути принципово неможливо. Вона виконує швидше регулятивну функцію в дослідженні. Гносеологічна ж достовірність означає настільки високий рівень наближення знання до одиниці, що його ймовірність можна знехтувати, тобто невизначеність цього знання настільки незначна чи наближається до запрограмованих вченим показників, що не чинить значущого впливу на істинність результатів дослідження. Достовірне знання іманентно містить певну невизначеність. Однак вона передбачена програмою дослідження, а її обсяг узгоджений з цілями останнього. Таким чином, поняття достовірності є показником істинності знання, однак його відповідність об'єкту дослідження залежить від припустимих параметрів невизначеності, що конструюються вченим відповідно до цілей дослідження.

В даній публікації було розглянуто поняття достовірності як апроксимацію ймовірності до одиниці. Подібний погляд на гносеологічну природу достовірності знання в різний час обстоювали такі відомі дослідники, як Е. Борель, П.Копнін та В.Волович. Нам вдалося доповнити позицію означених авторів через звернення до теми невизначеності знання, вказавши на те, що невизначеність іманентно властива достовірному знанню і принципово не може бути редукованою з нього. Отримані результати дозволили уточнити поняття достовір-

ності знання, яке є одним з фундаментальних у контексті вирішення методологічних проблем емпіричного соціологічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Борель Э. Вероятность и достоверность / Э. Борель; пер. с фр. И. Б. Погребысского. – М.: Наука, 1969. – 110 с. [Borel E. Probabilite et certitude]
2. Бриллюэн Л. Научная неопределенность и информация / Л. Бриллюэн; пер. с англ. И. В. Кузнецова. – М.: КомКнига, 2006. – 272 с. [Brillouin L. Scientific uncertainty and information]
3. Волович В. И. Оценочные критерии качества социологической информации / В. И. Волович // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. – 2010. – № 1-2. – С. 34-39. [Volovich V. I. Otsenochnyie kriteriyi kachestva sotsiologicheskoy informatsiy]
4. Волович В. И. Помилки / В. И. Волович // Соціологія: короткий енциклопедичний словник; під ред. В. И. Воловича. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – С. 401-404. [Volovich V. I. Pomylky]
5. Волович В. И. Про надійність емпіричного базису соціологічної теорії / В. И. Волович // Філософська думка. – 1973. – № 3. – С. 22-30. [Volovich V. I. Pro nadiynist' empirichnoho bazysu sotsiologichnoyi teorii]
6. Дышлевый П. С. Объект, субъект и условия познания в физике / П. С. Дышлевый // Методологические аспекты теории измерений. / П. С. Дышлевый, 1966. – С. 3-12. [Dyshleviy P. S. Ob'ekt, sub'ekt i usloviya poznaniya v fizike]
7. Докторов Б. З. О надежности измерения в социологическом исследовании / Б. З. Докторов. – Л.: Наука, 1979. – 127 с. [Doktorov B. Z. O nadezhnosti izmereniya v sotsiologicheskoy issledovanii / B. Z. Doktorov]
8. Зайдель А. Н. Ошибки измерений физических величин / А. Н. Зайдель. – Л.: Наука, 1974. – 108 с. [Zaydel A. N. Oshibki izmereniy fizicheskikh velichin]
9. Ивин А. А. Достоверность / А. А. Ивин // Философия. Энциклопедический словарь; под. ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2006. – С. 251. [Ivin A. A. Dostovernost]
10. Кемниц Ю. В. Математическая обработка зависимых результатов измерений / Ю. В. Кемниц. – М.: Недра, 1970. – 192с. [Kemnitz Yu. V. Matematicheskaya obrabotka zavisimyykh rezultatov izmereniy]
11. Копнин П. В. Переход от вероятного знания к достоверному / П. В. Копнин // Логика научного исследования. – М.: Наука, 1965. – С. 177-197. [Kopnin P. V. Perehod ot veroyatnogo znaniya k dostovernomu]
12. Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту / В. В. Косолапов. – К.: Наукова думка, 1964. – 154 с. [Kosolapov V. V. Gnoseolohichna pryroda naukovoho faktu]
13. Кравчук М. О. До питання про специфіку соціологічного емпіричного дослідження / М. О. Кравчук // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2013. – № 3. – С. 202-206. [Kravchuk M. O. Do pytannya pro spetsyfyku sotsiologichnoho empirichnoho doslidzhennya]
14. Кузнецов Б. Г. Принцип дополнителности / Б. Г. Кузнецов. – М.: Наука, 1968. – 88 с. [Kuznetsov B. G. Printsip dopolnitelnosti]
15. Международный словарь по метрологии: основные и общие понятия и соответствующие термины / пер. с англ. и фр. – СПб.: НПО "Профессионал", 2010. – 82 с. [Mezhdunarodnyy slovar po metrologii: osnovnye i obshchie ponyatiya i sootvetstvuyushchie terminy]
16. Неопределенность измерения. Часть 1: введения в руководства по неопределенности измерения / под. ред. А. Д. Стулова. – М.: Стандартинформ, 2012. – 18 с. [Neopredelennost izmereniya. Chast 1: vvedeniya v rukovodstva po neopredelennosti izmereniya]
17. Ракитов А. И. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания / А. И. Ракитов // Проблемы логики научного познания. – М.: Наука, 1964. – С. 375-406. [Rakitov A. I. Statisticheskaya interpretatsiya fakta i rol statisticheskikh metodov v postroenii empiricheskogo znaniya]
18. Сараненко Г. И. Надежность результатов социологического исследования / Г. И. Сараненко. – Л.: Наука, 1983. – 188 с. [Saganenko G. I. Nadezhnost rezultatov sotsiologicheskogo issledovaniya]
19. Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с. [Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie. Struktura, istoricheskaya evolyutsiya]

Надійшла до редколегії 01.04.15

M. Kravchuk, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF KNOWLEDGE CREDIBILITY AND PROBLEM OF UNCERTAINTY IN EMPIRICAL SOCIOLOGICAL STUDY

The article considers the problem of the credibility of knowledge in empirical sociological research. The author makes a refinement of the concept of credibility, analyzing it as an indicator of true knowledge. Building on the achievements of the researchers, as E. Borel, P. Kopnin, V. Volovich determines the ratio of the probability and reliability characteristics as evidence of knowledge. Particular attention is paid to the relation of concepts of uncertainty and certainty of knowledge. Also performed clarifying the content and scope of the notion of error and uncertainty. On the basis of theoretical achievements A. Seidel, Y. Kemnitz, L. Brillouin analyzes the causes of errors and perform their classification. The author analyzes the concept of elementary and complex error indicates the additive nature of the error. The publication notes that the notion of error refers to the incompleteness of knowledge related to the data. At the same time uncertainty covers the entire scope of the incompleteness of new knowledge as a result of the study as a whole and can not be reduced to the sum of complex errors. The concept of uncertainty is considered as indicators relevant to the probability characteristics as evidence of knowledge. Methodological background of the research is the concept of postnonclassical science of V. Stepin.

Keywords: credibility, probability, error, uncertainty.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В СВІТІ

УДК 316.33

E. Nwaoduh, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEMINIZATION OF POVERTY: THE NIGERIAN ACCOUNT

The paper is an attempt at contributing to the on-going debate on feminization of poverty by discussing the concept of feminization poverty in Nigeria. Women in Nigeria cannot be seen as a minority group and anything (as poverty is the case here) that is a challenge to them as a group should not be neglected as it has and will continue to have tremendous negative effects on the development of the country. Prior to this time, many poverty alleviation programs which are highlighted in the work have been initiated by several governments and they achieved some successes although to a larger extent due to poor implementation and corruption they failed as is evident in the level of poverty in Nigeria. The research elucidates the causes, effects and consequences of women's poverty in Nigeria. Some of the causes discussed include limited access to resources that help women escape from poverty; low income and work discrimination; lack of access to good health care services and socio-cultural exclusions. While some of the effects include poor health and health care access; inadequate food and poor nutrition; lack or poor quality of education; limited access to information and technological development. Several remedies such as increasing the productive capacity of women through access to Economic resources, information and technical assistance, which will increase their income and improve nutrition, education, health care and status within the household were also brought into perspective. Recommendations were made to all concerned groups- the women, men and government agencies and apparatuses, one of which includes: the availability of skill acquisition programs, which should be free and accessible for women especially those in the rural area should be organised, by the government, non-governmental agencies, and well-meaning philanthropists. It was concluded that the structure of the Nigeria society gives room for female poverty.

Keywords: Feminization, poverty, Feminization of poverty, gender, patriarchy, discrimination.

INTRODUCTION

It is ironical that despite the huge human and natural resources of Nigeria, majority of her women population have continued to languish in poverty. The structure of the Nigeria state has provided the fertile ground for inequalities that women suffer from most. One of such structures is patriarchy and it affects all women's endeavours.

Feminization of poverty in Nigeria is multidimensional and affects majority of the women in one or more ways such as inadequate income, malnutrition, lack of skills and education and poor social status. Nigeria's 80.2 million women and girls have significantly worse life chances than men and boys. In Nigeria, the word poor when related to human beings is synonymous with women. 'This has become an economic phenomenon as the gap between women and men caught in the cycle of poverty has continued to widen in the past decade, a phenomenon commonly referred to as 'the feminization of poverty' [Okoya Y, 2011]. This buttresses the fact that women suffer more than men in situations with negative effects. For instance, families headed by Women face more hardship than those head by men. The [World Bank, 2002:3] supports this view by stating that, "The percentage of women below the poverty line has increased by 50% since the 1990s while the comparable figure for men increased only by 30%".

Women today produce 60% of all food, run 70% of small-scale businesses, and make up a third of the official labour force in the countries of the Third World [UNFPA, 2003]. Yet they remain the poorest of the poor because exclusions trap them in poverty. Nigerian women carry out complex multiple roles as: mothers, workers and managers of households caring for their husbands, children and members of their extended families. They perform the majority of the work in food processing and dominate the rural and urban informal sector activities. Yet less than 20 percent of women own their own farm lands, fewer than 10 percent have access to agricultural inputs and less than 5 percent have access to agricultural credits to enhance their productivity and incomes [Chinsman, 1998; UNDP, 1998]. Due to the important roles played by women in the Nigerian state, de-feminization of poverty should be seen as a national priority and given adequate attention.

FEMINIZATION OF POVERTY

For a better understanding of the concept of feminization of poverty, the concept of poverty needs to be understood. Poverty is a complex human phenomenon

associated with unacceptably low standard of living. It is relative and its meaning depends on the social and economic setting of each societies. Poverty is defined as the denial of the opportunities and choices most basic to human life –the opportunity to lead a long, healthy, and creative life, and to enjoy a decent standard of living, freedom, dignity, self-esteem, and respect from others [HDR97]. This concept of poverty, referred to as "human poverty," is distinct from "income poverty." Social scientists have looked at poverty from three broad definitional approaches, viz. absolute, relative and subjective poverty. Absolute poverty refers to subsistence poverty, based on assessment of minimum subsistence requirements, measured through quality and quantity of food, clothing and shelter, all perceived as necessary for a healthy life. These basic life necessities are then priced and the total figure or price constitutes the poverty line. Those with incomes below the poverty line are the poor. Poverty begins below and ends above the poverty line in question. Relative poverty refers to the use of relative standards in both time and place in the assessment of poverty; it is as an improvement on the concept of absolute standards. In reality, relative poverty is based on the interpretation of members of particular societies, concerning what they see as reasonably acceptable standards of living. Subjective poverty shares some connection with relative poverty. Subjective poverty has to do with if individuals or groups actually feel poor or not. This is because most people who are contented with the way they are make not perceive themselves to be poor. Their yardstick for measuring poverty may be different.

Feminization of poverty is a social process by which the rate of poverty among women becomes much higher than the rate among men. Diana Pearce coined the term "feminization of poverty" in 1976 after observing that two-thirds of the poor in the U.S. were women over the age of 16 and that women's economic status had declined from 1950 to the mid-1970s. The concept of the feminization of poverty has served to illuminate the multiple social and economic factors contributing to women's poverty, including the significant gender gap between women and men in pay. Numerous studies clearly indicate that even when doing the same work, women make less money than men do.

Feminization of poverty is a liability of poverty borne by women as underprivileged members of the society, [Chant, Sylvia, 2006] describes it as a phenomenon in which

women represent disproportionate percentages of the world's poor. This concept is not only a consequence of lack of income, but is also the result of the deprivation of capabilities and gender biases present in both societies and governments. This includes the poverty of choices and opportunities. For [Marcelo, Costa, 2008], what can be defined as the feminization of poverty is a change in poverty levels that is biased against women or female-headed households. The concept of the 'feminisation of poverty' is used extensively in the development debate and it has meant three distinct things: that women compared to men have a higher incidence of poverty; that women's poverty is more severe than men's; and that the incidence of poverty among women is increasing compared to that of men [Carolina J & Wennerholm K, 2002].

According to [Pamela Abbott et al, 2006], Third World women are, in many ways, worse off than their male counterparts – they have less power, less authority, do more work for less money and have more responsibility than men have. They are also more vulnerable to extreme forms of exploitation such as sex tourism. In most Nigerian societies, women apart from home chores meet the needs of their families and are highly involved in farming. According to the United Nations, women constitute half the world's population but do nearly two-thirds of the world's work, receive 10 per cent of the world's income and own less than 1 percent of the property. Women are therefore disproportionately the world's poorest – the UN estimates that more than 500 million of the 800 million people living in absolute poverty and whose lives are at risk as a result are women. [Gender in Nigeria Report, 2012], shows that 54% of Nigerians still live in poverty and the proportion has doubled since 1980 (when about 28% were classified as poor). Nigeria's human development indicators are also worse than those of comparably lower middle-income countries are. About forty-two percent of Nigerian children are malnourished. The averages hide a context that is worse for women and girls. Nearly six million young women and men enter the labour market each year but only 10% are able to secure a job in the formal sector, and just one third of these are women. The above statistics is worth taking note of considering the fact that the world over including Nigeria, extreme poverty has been implicated in the rising tide of crime and insecurity.

Feminization of poverty has become a significant problem in Nigeria and according to the [CBN and the World Bank, 1999] Nigerian women are the most affected being marginalized in decision-making process, employment, economic opportunities and access to credit. Most of them suffer from illiteracy, high maternal mortality, low income and poverty. Statistics on poverty in Nigeria indicate that 70 percent of poor Nigerians are women [Adepoju, 2001]. The means that majority of Nigerian women are prone to less: nutrition, education, health care, access to money and so on. This situation invariably has serious effects on the development of the country since women play a central role of shaping young members of the society morally, emotionally, psychologically, spiritually, intellectually and socially.

CAUSES OF FEMINIZATION OF POVERTY

Gender discrimination within households is often rooted in patriarchal biases against the social status of women [UNICEF, 2007]. The patriarchal structure of the Nigerian society gives power and dominance to the men; therefore, most resources are at their disposal. [Buvinic, 1997] opines that, "women lack the resources that might help them overcome poverty. These include access to education, social equality, paid employment, land, capital and credit facilities". Traditionally, women in Nigeria have limited

access to means, which might help them conquer poverty. Their poverty is consequent of the absence of economic opportunities and autonomy, lack of access to economic resources, including credit, land ownership and inheritance, minimal participation in the decision-making and lack of access to education and support services and process.

According to Gender in Nigeria Report, Nigeria has by huge geographical disparities. Human development outcomes for girls and women are worse in the North, where poverty levels are sometimes twice as high as parts of the South (72% in the North-East compared with 26% in the South-East and a national average of 54%). Nearly half of all children under five are malnourished in the Northeast, compared to 22% in the Southeast. Hausa girls, for example, are 35% less likely to go to school than Yoruba boys are. The impact of inequality on the lives of girls and women is reflected starkly in health and education outcomes, nationally and between North and South. Levels of gender violence are also high, notably in the South where inequality is greatest. In the area of participation in decision-making, [World Development Report, 2011] shows that, women do not have equal responsibilities for decision making as men and this is evident in the fact that only 7.3% of women are members of the Nigeria Federal Legislative House. At domestic levels, most women have no say in the way the home is run (including how money is spent) and cannot make decisions even for their own lives.

In the area of low income and work discrimination, [Buvinic M, 1997] opines that statistics show that worldwide, women earn 30–40% less than men do. Though women do over 67% of the world's work, they earn only 5% of the world's income and own less than 1% of the world's real estate. Much of women's work goes unpaid

Nigeria is among the thirty most unequal countries in the world with respect to income distribution. The poorest half of the population holds only 10% of national income. Significant rural-urban differences in income distribution affect particularly the women, because 54 million of Nigeria's 80.2 million women live and work in rural areas, where they provide 60-79% of the rural labour force [Gender in Nigeria Report, 2012].

Employment is not only about financial independence, but also about higher security through an established legal position, real world experience, deeply important for sheltered or shy women, and higher regard within the family, which gives women a better bargaining position. Though there has been major growth in women's employment, the quality of the jobs remains deeply unequal [UNICEF, 2007]. Persistent gender discrimination in the labour force does not allow the majority of women quality work. Women encounter job discrimination and consistently find themselves in low-status, low-paying jobs with few opportunities for advancement. [Abbott et al, 2006] state that female labour is cheaper than male labour, female productivity tends to be higher than that of men, and because of gender ideology women are thought to be 'naturally' better than men at some tasks – sewing, for instance. Western owners do not have to bear the cost of training the female workforce. Their work is seen as unskilled, not because it does not require skill, but because girls are assumed to have already learned the necessary skills in the home. Much of the relocated or outsourced work is therefore defined as women's work or becomes seen as such because of the perceived advantages of female labour. Women's jobs are more likely than men's to be forms of informal employment, which takes place in small, unregistered enterprises and is not protected by government [www.boundless.com]. The kind of paid work that women are more likely to be involved in pay less than

the jobs that are predominantly male oriented. For example in schools, women are more like to teach in a nursery classes and junior primary that are delicate and require more patience but pay less, while men are or more likely to teach in senior primary or secondary schools which pay more. Low of income is a principal reason for women's risk of poverty as it deprives women of their basic needs and capabilities. Income deprivation prevents women from gaining enough resource to provide their basic needs. This deprivation passes on from one generation of women to the next, leading to a perpetual feminization of poverty.

Poverty and poor health are in a circle and beget one another. Poverty among women increases morbidity and mortality; partly due to childbearing, women are disproportionately afflicted with poor health outcomes. Poor health reduces women's ability to earn income, and thus, is a key factor increasing and perpetuating household poverty. In Nigeria, the poor state of maternal health care has not made health challenges any easy for her women population. Poor women are prone to hunger and malnutrition and have reduced access to good healthcare services and resources due to meagre funds. Many infants born into poverty have a low birth weight, which is associated with many preventable mental and physical disabilities. Not only are these poor infants more likely to be irritable or sickly, they are also more likely to die before their first birthday. Giving care to sick children is the responsibility of the mother; a gender role ascribed by culture and society. This requires time, which ordinarily should have been invested in sourcing for means of livelihood.

From the Feminists perspective, feminization of poverty in Nigeria can be attributed to women's vulnerability brought about by the patriarchal, and gender-biased nature of the Nigeria society, which does not value protecting women's rights and wealth. The cultural and social norms in Nigeria prevent many women from having access to much labour productivity outside the home as well as an economic bargaining position within the household. In the North for instance where Islamic religion and culture are interwoven, So many women are kept in the confines of their home and are allowed little or no contact with the outside world due to the Purdah practice. While in the south, women can only work or get involved in meaningful economic activities if their husbands permit. This social inequality deprives women of their capabilities particularly employment, which leads to women having a higher risk of poverty. Strong gender discrimination and social hierarchies limit women's access to basic education. Even within the household, girls' education is often sacrificed to her allow male siblings to attend school. For Abbott et al, all women's lives are structured by social and cultural expectations of role-appropriate behaviour, the idea that women are – or should be – dependent on or subordinate to men, and the notion that women's fulfilment derives largely from marriage and motherhood. These assumptions are important to understanding women's subordination and exploitation – why women lack control over resources, and to understanding not only the differences between men and women, but also amongst women.

In almost all the parts Nigeria, women are not included in inheritance rights; they neither inherit assets and properties, which are useful for income generation from their fathers nor husbands. It is painful that after struggling to gain asset such as land, buildings and so on, upon their husband's demise, their sons gain ownership and it becomes at their discretion which one their mothers can access. Worst of all, if a woman has no son her husband's relatives claim ownership of their deceased brother's properties simply because of the ideology that 'women do

not own properties'. According to Gender in Nigeria Report, though many women are involved in subsistence agriculture and off farm activities, men are five times more likely than women to own land are. Women own 4% of land in the North-east, and just over 10% in the South-east and South-south. Most lands own by women are lands bought with their personal money, gotten as gifts, and only in very few cases inherited at their father's magnanimity. This minimizes their opportunities to attain a decent standard of living along with basic needs such as health and decent shelter.

Women are expected to live longer than men are and because of this, they have higher chances of being alone in old age. Since it is known that most women are out of paid jobs or have lower paid jobs, they have low or no pensions in old age. According to Abbott et al, Poverty is particularly a problem for older women since they are more likely to be disadvantaged in the labour market to undertake informal and unpaid caring activities, and because they tend to lack social security and pension rights relative to men, they are more vulnerable to poverty than men are later in life. While for [Groves, 1992; Walker, 1992]... First, they are likely to live longer than older men are and to find themselves in the category of the very elderly, who are generally poorer. Second, due to their interrupted careers in the labour market and their positions, which are generally in lower-paid, lower-status jobs, they are less likely to benefit from occupational pension schemes.

Lone mother households are critical in addressing feminization of poverty and can be broadly defined as households in which there are female headships and no male headships [Horrell Sara & Krishnan Pramila, 2007]. Lone mother households are at the highest risk of poverty for women due to lack of income and resources. [Sultana Alam, 1985] cited in [Abbott et al, 2006] noted three ways in which 'development' may impede women's emancipation. First, as economic opportunities draw men out of rural areas and into cities, women and children (often abandoned entirely) must fend for themselves. Second, the declining strength of the family and the neighbourhood as rural communities are eroded means that women are often left with little social support. The same applies to women who have been left alone or with children as a result of divorce or the death of their husband. In the past, Alam argues, other households would have traditionally taken in a woman who had been left alone. Rather than enhance women's autonomy, a developing culture of 'individualism' has eroded women's social support and worsened their vulnerability to poverty. In Nigeria, most homes headed by women are homes where the male head is either ill, incapacitated, dead or abandoned his family for reasons such as inability of his wife to bear him male children. Lone mother households lack critical resources in life, which worsens their state of poverty.

Socialization and stereotype which limit and restrict women and make them unable attain certain heights are also causes of women's poverty. Most women are involved in the self-fulfilling prophesy of second fiddle roles and inferiority. Discriminatory socialization of women and men into unequal gender power relationship is the root cause of feminization of underdevelopment (the tendency for women to be in disadvantaged situations that inhibit their living standards and contributions to development). This trend has resulted into development of different values for men and women with subordination of the latter in many societies like Nigeria [Okafor et al, 2007].

All these causes discussed are relative to the Nigerian state although may be found in other nations especially developing ones. They are all linked to the type of socioeconomic and cultural structure of the Nigerian society operates.

EFFECTS OF FEMINIZATION OF POVERTY

The repercussion of women's poverty manifests in several aspects of their lives. Feminization of poverty has led to inadequate nutrition and feeding leading to malnutrition, underweight and sickness. According to [Barnes Nancy & Bern-Klug Mercedes, 1999], "Women in poverty have reduced access to health care services and resources". For any sick person to access medical health care the person is required to have some money to pay hospital bills and buy drugs. Women's higher chances of being poor translate to lesser access to medical facilities. They are unable therefore to give themselves good medication. They tend to shy away from the hospitals, indulge in self-medication and prefer traditional doctors. Some pregnant women still prefer herbalists to antenatal check-ups, which lead to high mortality rate. They do not eat balanced diets and therefore suffer malnutrition, vulnerable to disease etc.

Better-equipped hospitals are located in urban centres and are very expensive to access, whereas most poor people who constitute the majority of the population reside rural areas. The local hospitals in the rural areas are ill equipped in machines and human resources. This therefore reduces antenatal medical care, increases maternal and child mortality rate. Poverty of knowledge and information also lead to dangerous health practices and beliefs such as female genital mutilation, which is still highly practiced in Nigeria. Poverty forces female headed households and old widows to settle in unhealthy and insanitary environments, which exposes the inhabitants to dangers and diseases.

Poverty reduces the chances of female children to attend schools or skill acquisition centres. Female children are seen as helping hands and so most times are compelled to stay at home and assist in chores and other activities that might yield income in to the home. Poverty in fair cases makes it possible for the majority of female children to attend local/public schools with bad infrastructures and poor learning conditions where little or no fees are paid. Poverty perpetuates itself by eliminating or reducing conditions that could make its victims gain upward social and economic mobility. According to [Ajayi, Mbah, 2008; Adeyemi, Adu, 2012] a lot of female children drop out of school prematurely due to multifarious factors such as early marriage and associated 'bride price,' religion, socio-cultural, school based problems among others. The inability of most female children to have access to formal education is consequent upon the high level of illiteracy among women folk and its attendant poverty rate. Poverty makes women dependent and passive and can also them force them into situations in which they are vulnerable to sexual exploitation

Most poor women have limited access to information and technological development. To gain information, one needs to have access to newspapers, internet, a computer, a television or any other gadget, batteries, power supply either by national generation or by private generator. Money is required to be purchase, access and maintain all these. The poor who are more concerned with struggling to make a living will obviously pay less attention these essentials. In the absence of information, misinformation thrives leading to superstitious beliefs and unhealthy habits especially cultural practices, exposure to diseases such as HIV and Cholera and costly but avoidable mistakes.

The main determinants of bargaining power in households include control of income and assets, age, and access to and level of education. Since most women lack this, their decision-making power reduces and the welfare of their children and the family become at stake. Women

who achieve greater education are also more likely to worry about their children's survival, nutrition, and school attendance than those with little or no education.

REMEDIES

Poverty is usually studied as a persistent, unchanging social problem that hopefully, can be ameliorated through specific social policies. Past governments in Nigeria had initiated and implemented severally programs to eradicate poverty, which are tantamount to glorifying poverty alleviation on the pages of newspapers and news conferences but failed to deliver. Some of the programs at Federal level include National Accelerated Food Production Programme and the Nigerian Agriculture and Co-operative Bank in 1972 entirely devoted to funding agriculture. This program (NAFPP) was a colossal waste and achieved nothing. The next was the Operation Feed the Nation in 1976, which aimed at teaching farmers how to farm. This schemes only success was in creating awareness of food shortage and the need to tackle the problem, then the Green Revolution Programme in 1979, which had a twin objective of curtailing food production and boosting crop and fibre production. By 1983 when the programme ended, 2billion Naira of taxpayer's money was wasted. In 1983, the Back to Land Programme was introduced; in 1986 Directorate of Food, Road and Rural Infrastructure (DFRRI) which gulped N1.9billion which as at 2007 was about 80billion Naira, without Nigerians benefiting from it; in 1993 Family Support Programme (FSP) and Family Economic Advancement Programmes were set up. FSP according to Tell Magazine gulp over 10billion Naira of taxpayer's money. Since 1999 Programmes such as National Economic Empowerment and Development Strategy (NEEDS), Local Empowerment and Environmental Project (LEEP) and National Poverty Eradication Program (NAPEP) were initiated.

Although it has been an obvious reality that women are more vulnerable and suffer more from poverty, none of these programs were targeted specifically towards their empowerment. For sustainable human development to be engendered, the Nigerian government should give women and men equitable priority in the present implementation of poverty alleviation programmes.

Investing in women and girls now will increase productivity in this generation and will promote sustainable growth, peace and better health for the next generation. Excellent policies and intentions have not translated into budgets or action to make the changes required if women are to contribute effectively to Nigeria's development. The National Gender Policy is yet to bear fruit, while implementation of the Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW) has stalled [Gender in Nigeria Report, 2012].

In order to eradicate women's poverty and achieve sustainable development in Nigeria, women and men need to participate fully and equally in the formulation of economic and social policies and strategies for the eradication of poverty. Poverty eradication cannot be accomplished through anti-poverty programmes alone but will require democratic participation and changes in economic structures in order to ensure access for all women to resources, opportunities and public services. The government therefore needs to provide the enabling environment for women empowerment to be achieved holistically in Nigeria.

The success of policies aimed at supporting the promotion of gender equality and the improvement of the status of women should be based on the integration of the gender perspective in general policies relating to every aspect of

society as well as the implementation of positive measures with adequate institutional and financial support at all levels.

Increasing the productive capacity of women through technical assistance, access to capital, resources, credit, technology, information, and training will give rise to their income and improve nutrition, education, health care and status within the household will break the cycle of poverty so that women can share fully in the benefits of development and in the products of their own labour. Land ownership and land tenure will also give women security and provide a key to access other opportunities. Putting the Nigeria Land Administration Act in operation could help to expand women's productivity.

Finally, sustainable de-feminization can be achieved through bridging gender gaps in education, politics, economy, social security and all other areas of human lives. In addition to bridging gender gaps in education, employment, social security and leadership positions

METHODOLOGY: The information used for this paper was gotten from the secondary sources such as survey researches, textbooks and internet sources.

RECOMMENDATIONS

Based on the information gathered, the following recommendations were made to the government, non-governmental organizations, philanthropists and the women:

- Free and compulsory education should be made available by the government not just in principle but in practice with steep penalties for non adherence for every girl child in Nigeria up to senior secondary level, when she can learn a skill or trade with moderate level of literacy if she cannot afford to go to the tertiary institution.

- Sustainable structures and opportunities which will empower women through the acquisition of formal education should be encouraged Government, Nongovernmental organizations (NGO's) and private agencies, while the women try to enrol in a form of adult literacy because a literate mother is better disposed to manage her household even if her resources are meagre.

- More skill acquisition programs, which are free and accessible for women especially those in the rural area should be organised by the government, NGO's, and well-meaning philanthropists to enable them learn a skill or trade in something in order to be independent, provide their basic needs and those of their children and get out of poverty.

- Nigerian women should be taught to give priority to their needs and allot the little resources they earn to the basics-food, clothing and shelter. They should note that poverty could be made worse by unhealthy habits.

- They should learn how to prepare nutritious meals with home-grown farm produce and learn the basics of hygiene to be in good health and have enough strength to work and earn a living, for health is often linked to wealth.

- The feminization of poverty combines two morally unacceptable phenomena: poverty and gender inequalities. It thus, deserves special attention from policymakers in determining the allocation of resources to pro-gender equity or anti-poverty measure [Marcelo and Costa, 2008].

- Increasing health services for women will go a long way to mitigate the feminization of poverty. This should be made available at federal, state and local government (grass root) levels.

- Finally, since socialization of new members of the society is falls on the shoulder of women, they should endeavour to instil the right values of strength, high self-esteem, doggedness and goal attainment no matter their financial disposition and not minding the structural bottlenecks. This will give the future generation an attitudinal advantage in the process of overcoming feminization of poverty.

CONCLUSION

The political and cultural structure of the Nigerian society greatly encourages feminization of poverty. It has made women in Nigeria are more prone to poverty and indeed poorer than the men due to unemployment, occupational discrimination, inadequate educational and vocational training opportunities, illiteracy, unfriendly socio-economic and cultural environment, and lack of access to credit among other problems. These problems are sustained by traditional gender norms, which encourage patriarchy thereby supporting feminization of poverty.

Acknowledging the implications of feminization of poverty, the recognition and utmost utilization of women abilities and aptitude and the creation of the structure of equality is urgently needed to reduce feminization of poverty in Nigeria. For example, it is not in doubt that better-educated women would be more able to make fundamental contributions to resources management and economically empowered women would be more interested in participating in decision making on development programmes. The empowerment of women is therefore a critical factor in the eradication of poverty because women contribute strongly to the economy and to combating poverty through both paid and unpaid work in the home, community and workplace. It will also lead to their status change and socio-political stability, while the high maternal and child mortality rate exacerbated by poverty and diseases will reduce drastically.

References

1. Adeyemi, T. O. & Adu, E. T. (2012): Teachers' Quality and Internal Efficiency in Primary Schools in Ekiti State, Nigeria. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 1(1):188-212.
2. Adunola Adepoju (2001): Feminisation of Poverty in Nigerian Cities: Insights from Focus Group Discussions and Participatory Poverty Assessment <http://www.bioline.org.br/pdf?ep04024>.
3. Ajayi, I. A., Mbah, G. U. (2008): Trend of Educational Wastage Rate in Ekiti State Public Primary Schools; 2000-2006. *Humanity and Social Sciences Journal*, 3(2), 97-103.
4. Barnes, Nancy; Bern-Klug, Mercedes (1999): "Income Characteristics of Rural Older Women and Implications for Health Status". *Journal of Women & Aging* 11: 27-37
5. Buvinic M (1997): Women in Poverty: a New Global Underclass', in *Foreign Policy*, Fall.
6. Carolina J & Wennerholm K (2002): The 'Feminisation of Poverty' The use of a concept December, Swedish International Development Cooperation Agency http://genderfocus.com/services_ref_Studies_and_interviews_files/FeminOfPovertySIDAFinalVersionMars2003.pdf
7. Central Bank of Nigeria & World Bank (1999): Study on Poverty Assessment and Alleviation, Nigeria. Abuja
8. Chant, Sylvia (2006): "Re - thinking the "Feminization of Poverty" in Relation to Aggregate Gender Indices". *Journal of Human Development* 7 (2): 201-220. doi:10.1080/14649880600768538
9. Chinsman, B. (1998): A Matter of People, Lagos: United Nations Development Programme
10. Gender in Nigeria Report (2012): Improving The Lives Of Girls And Women In Nigeria, Issues Policies Action 2nd edition <http://www.britishcouncil.org.ng/files/2012/12/GenderReport-full.pdf>
11. Groves, D. (1992): 'Occupational Pension Provision and Women's Poverty in Old Age', in C. Glendinning and J. Millar (eds) *Women and Poverty in Britain in the 1990s*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
12. Horrell, Sara; Krishnan, Pramila (2007): "Poverty and productivity in female-headed households in Zimbabwe". *Journal of Development Studies* 43 (8): 1351-80. doi:10.1080/00220380701611477.
13. <https://www.boundless.com/sociology/boundless-open-textbook/stratification-inequality-and-social-class-in-the-u-s/poverty/the-feminization-of-poverty/egulation>
14. Marcelo Medeiros and Joana Costa (2008): What Do We Mean by "Feminization of Poverty"? International poverty Centre, <http://www.ipc-undp.org/pub/IPCOnePager58.pdf>
15. Okafor E.E, Akinwale A.A, Doyin -Hassan A. (2007): Feminization of Underdevelopment in Nigeria: Some Theoretical Issues, *Anthropologist* 9(3):237-245
16. Pamela Abbott, Claire Wallace and Melissa Tyler (2006): An Introduction to Sociology Feminist Perspectives, Routledge, Third edition.
17. United Nations Development Programme (1997): Human Development Report. New York: Oxford University Press
18. United Nations Development Programme (1998): Nigerian Human Development Report, Lagos.
19. United Nations Population Fund (2003): 'Women and the Economy', <http://www.unfpa.org/intercenter/beijing/economy.htm>

20. UNICEF. (2007): "Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality." The State of the World's Children, 1-148 Print.

21. Walker, A. (1992): 'The Poor Relation: Poverty Among Old Women', in C. Glendinning and J. Millar (eds) Women and Poverty in Britain in the 1990s. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

22. World Bank (2002): Gender Dimensions on Poverty Alleviation in Nigeria. Workshop on Gender and Sustainable Development. NCEMA. Ibadan.

23. Yewande Okoya (2011): Changing the Feminine Face of Poverty in Nigeria: Challenges of Poverty Facing Women and BAOBAB's Strategic Interventions <http://baobabwomen.blogspot.com/2011/05/changing-feminine-face-of-poverty-in.html>

Надійшла до редколегії 11.11.14

Е. Нваодух, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФЕМІНІЗАЦІЯ БІДНОСТІ: ПРИКЛАД НІГЕРІЇ

Стаття є спробою внести вклад у триваючі дискусії щодо фемінізації бідності, на прикладі концептуалізації фемінізації бідності в Нігерії. Жінки в Нігерії неможна розглядати як меншість і тим, що є проблемами для них як групи (а бідність є одною з таких проблем) не слід нехтувати, оскільки це має і буде продовжувати мати величезні негативні наслідки для розвитку країни. До цього часу, було прийнято багато програм по боротьбі з бідністю, які були розпочаті протягом роботи кількох урядів, і вони досягли певних успіхів, хоча в більшій мірі через погану реалізацію та корупцію, вони не мали великого ефекту, як видно за рівнем бідності в Нігерії. Дане дослідження висвітлює причини, ефекти та наслідки бідності жінок в Нігерії. Деякі з обговорюваних причин включають обмежений доступ до ресурсів, які могли б допомагати жінкам уникнути бідності; низький рівень доходів і дискримінація у сфері праці; відсутність доступу до якісних послуг охорони здоров'я і соціально-культурне виключення. У той час як деякі з ефектів включають погане здоров'я та доступ до охорони здоров'я; нестача продуктів харчування і погане харчування; відсутність або погана якість освіти; обмежений доступ до інформації і технологічного розвитку. Обговорюються й кілька засобів боротьби із бідністю, зокрема покращення виробничого потенціалу жінок шляхом забезпечення доступу до економічних ресурсів, інформації та технічної допомоги, що дозволить збільшити їх дохід і поліпшити харчування, освіту, охорону здоров'я і статус в домашньому господарстві. Рекомендації були зроблені для всіх зацікавлених груп – жінок, чоловіків і урядових установ. Одна з рекомендацій включає в себе: створення програм отримання кваліфікації, які повинні бути безкоштовні і доступні для жінок, особливо у сільській місцевості, що мають бути організовані, як державними, так і неурядовими установами, благодійними фондами та філантропами. Зроблено висновок, що структура суспільства Нігерії сприяє відтворенню жіночої бідності.

Ключові слова: Фемінізація, бідність, фемінізація бідності, стаття, патріархат, дискримінація.

MOVING OUT OF "THEIR PLACES": MIGRATION INTO AUSTRALIA

Using a combination of migration literature analysis and practical experiences of Ukrainian migrants in Australia this paper examines the character of post-independence Ukrainian migration to Australia. Through comparative analysis of Ukrainian immigration waves to Australia, the paper looks back to origins of such immigration, briefly reflecting on the history of Ukrainian arrivals, and explains trends in current immigration movement. Particularly, using interview materials with Ukrainian migrants who came to Australia in the post-independence period (from 1991 until 2013) this paper identifies the main immigration streams among Ukrainians that form three groups of migrants: economic migrants "zarobitchany", tourist-visa over stayers (from illegal migrants to refugees) and high skilled migrants. The focus is on the logic of the post-Soviet immigration wave, which is formed and explained not only by socio-economic rationale behind migration, but also by relations inside Ukrainian community, which have significantly changed since the collapse of the Soviet Union. Complex relations between post-war Ukrainian migrants and their Australian descendants on one hand, and post-independence Ukrainian migrants on the other, is argued to be rooted in the difference in qualitative characteristics and historical conditions, rather than in simple withstanding of political versus economic migration waves.

Keywords: post-independence Ukrainian migration, Australia, types of migrants, Ukrainian community, political migrants, economic migrants.

Introduction

The fate of the Ukrainians in the 20th Century, like that of many other Central and Eastern European [CEE] nations, has gone through several sharp turns and tragic twists. This paper looks into two important turning points, the after effects of which are still visible today: [1] the collapse of Soviet rule in August 1991 and [2] the massive emigration from Ukraine since 1991 [immediate response to social change]. These events have deeply touched every Ukrainian family, laid the foundations for the development of the surviving self-consciousness of several generations. Further they have caused more than 22 years of economic, political and social struggle for citizens in the Ukraine and for those in the destination countries of immigration. Besides the two historical turning points, the twists in history of Ukrainian immigration have also shaped the mode of current post-independence Ukrainian migration to Australia. This research paper, firstly, presents a brief history of Ukrainian immigration to Australia, giving an insight into its origins. Secondly, it refers to empirical data indicating the main migration streams popular among Ukrainian migrants and explores its determinative characteristics. This article then provides a closer look at the controversial relations within Ukrainian community in Australia, which form and help to understand the logic of the post-Soviet immigration wave. Complex relations between post-war Ukrainian migrants and their Australian descendants on one hand, and post-independence Ukrainian migrants on the other, is argued to be rooted in the difference in qualitative characteristics and historical conditions, rather than in simple withstanding of political versus economic migration waves. Particularly, comparative analysis of post-war and post-Soviet Ukrainian immigration brings to the front the distinctive characteristics of the current wave of immigration in terms of age, socio-economic background, values and rationale.

Brief History of Ukrainian Immigration to Australia

Ukrainian immigration to Australia has a long history. The first ethnic Ukrainians from Western Ukraine are known to have settled in Australia as early as 1860. Historians indicate that immediately after the World War I Australia settled first wave- the first organized group – of immigrants from Ukraine, which strengthened the existing Ukrainian communities by infusing them with members from political, scientific, and cultural backgrounds. However, scholarly works suggest that before the World War II their total number was very insignificant and most of them were not aware of their national belonging.

The second wave of Ukrainian immigration to Australia traces its substance to the arrival of post-World War II refugees from war torn Europe which has reasonably affected the increase of the Ukrainian Diaspora in 1945-1950s. These refugees were termed "displaced persons"

and began arriving in 1948, refusing to return to the USSR. Therefore, the origin of the organized life of the Ukrainian diaspora in Australia dates back to the first years after World War II, when Ukrainians, who remained in the Western occupation zones of Germany and Austria, had an opportunity, additionally to the traditional countries of immigration, to move to the distant overseas country Australia. In 1948-1950 the total number of Ukrainian immigrants was more than 20 thousand people, or 10% of the total Ukrainians who had left at that time Germany and Austria. According to the official census in 1954 there were approximately 17.500 Ukrainians in Australia. Analyzing social truncation of the post-war Ukrainian community, it should be noted that about 30-40 percent were political refugees, the rest were workers who were taken to Germany and decided not to return to the motherland. Immigrants aged from 20 to 40 signed a two-year contract to work in a variety of industries and the service sector [Yekelchuk, 2001: p. 13]. While the men worked, their women and children remained in special organized camps. After the successful completion of work contract immigrants were eligible for the right to permanent residence in Australia. Five years in the country gave the right to citizenship. The law did not allow Ukrainians, as well as other newcomers, to work in their prewar areas of specialization. For example, farmers could not work in agriculture, instead they were granted a job in the industry. Despite this fact, post-war Ukrainian immigration proved their abilities in various jobs from Sydney City Rail construction to complex engineering designs, which today Australians are proud of. An integral feature of the post-World War II Ukrainian immigration to Australia is the demonstrative self-awareness as a political emigration.

In subsequent years, due to the closeness of the Soviet Union from the world, the number of immigrants to Australia from Ukraine was insignificant, except streams of Jewish immigration. However, at the end of 1980s the immigration has shown a slight intensification that resulted in a new wave of immigration in the 1990s. This was a period of "perestroyka"[restructuring] in Soviet Union, which is related to the later destruction of the USSR. According to the Australian Bureau of Statistics [ABS, 2001], the total number of Ukrainians in Australia in this period approximately 34 000 people, representing 0.2% of the total Australian population [ABS, 2001].

Consequently, the 1990s saw a third wave of Ukrainian immigration to Australia. Over a period of five years the flow of Ukrainian emigration to Australia included 4.5 thousand persons, and in 1996 the number of persons born in Ukraine was 13.5 thousands. Up to 2001 the flow of Ukrainian immigration to Australia increased by 5%, with 14.1 thousand persons [Serbin, 2006: p. 307]. Today, there

is a vibrant albeit small Ukrainian community of between 30 and 50 thousand people, predominantly living in Melbourne and Sydney. The vast majority of people born in Ukraine, live in the states of Victoria - 5.8 thousand, New South Wales - 5.0 thousand, South Australia - 1.5 thousand and Queensland - 880 people [ABS, 2001]. More specifically, according to the 2011 census data most of the Ukrainian speakers were born in Ukraine [43.2%], followed by Australia [34.0%]. Nationally, <0.1% of people were born in Ukraine [ABS, 2012].

Post-independence Ukrainians in Australia: Who are They?

Post-independence Ukrainian community in Australia is a mixed group. Between November 2012 – April 2013, I conducted 51 semi-structured interviews with Ukrainian migrants who came to Australia in the post-independence period [from 1991 until 2013]. All respondents were aged over 18 and were the main applicants for immigration to Australia [in case of coming with family member as dependent]. All interviews were conducted in NSW [Sydney & Wollongong]. Due to complicated accessibility of this group, which is passive in the community life and can hardly be reached during community events and at the church, snowball sampling technique made it possible to reach the hidden populations which are difficult to access [Gubrium and Holstein, 2002: p. 152].

Based on these interview materials, I identified three main immigration streams popular among Ukrainian migrants who arrived in the post-independence migration period. These streams formed three main groups: economic migrants "zarobitchany", tourist-visa over stayers [from illegal migrants to refugees] and high skilled migrants.

The post-independence immigration wave was originally driven by economic motives rather than political ones comparing to the post-war immigration. That's why the majority of Ukrainian migrants who came in the early 1990s can be called economic migrants. The economic hardship and poverty that overwhelmed Ukraine after the collapse of Soviet Union made it imperative for migrants to quickly stabilize their financial situation in the country of settlement. They needed to do so in order to help relatives who remained in Ukraine and were trying to survive and overcome the negative social consequences of unsuccessful reforms of the Ukrainian economy. However, this doesn't mean that the recent Ukrainian migrants can be indiscriminately called "zarobitchany" [labour migrants, workers] with all its negative implications of low-skilled migrant workers from less developed regions in more advanced. This term can be relevant only to those who come to Australia for work solely with the purpose of inevitable return home with money. In the general Australian immigration structures of the last decades the biggest share of migrants who return back home after work in Australia are migrants from Britain. However, neither the press nor any official UK documents do not have any derogatory epithets against this part of immigrants. If to consider the number of returns home in the structure of Ukrainian migration, then primacy belongs not to employable young people but to pensioners. Under Australian law, people of retirement age who receive a pension in Australia are allowed while maintaining Australian citizenship to receive their pension overseas. These opportunities were used by hundreds of representatives of postwar immigration wave. The phenomenon of international labour migration, defined as the movement of people from one country to another for the purpose of employment, is relevant for current Ukrainian migrants in Australia in a special way. The number of Ukrainians coming to Australia on a working visas is relatively small. Firstly, it is extremely hard for Ukrainians to

find a job in Australia being in Ukraine. Secondly, The Working Holiday and Work and Holiday programs allowing young people to have an extended holiday supplemented by short-term employment are not opened for Ukrainians. Thirdly, Australia is geographically a distant country, which makes it costly, in terms of time and money, to move back and forth between the homeland and the country of labour. Therefore, Ukrainians who have economic reasons behind their migration have to find their "special" way to come to the country and become legally employed. In other words, the term "zarobitchany" applied to Ukrainians who came to Australia on PR visas, family or student visas, having an economic rationale, has different tone when used for Ukrainian migrants in European Union or Russia. In the last countries the majority of Ukrainian migrants are labour migrants ["zarobitchany"] in the true sense of the word - they migrate solely for economic reasons, do not try to integrate into the society [do not learn language, do not make local friends] and whose behaviors, consumption, and lifestyle in the country of immigration are measured in the direction of maximizing income.

Another group of Ukrainian migrants in Australia are overstaying tourists who often contribute to the group of illegal migrants. It is interesting, that usually there are two schemes used by Ukrainians to try and stay in Australia for purpose of temporary employment. The first is that they overstay their tourist visas and start working illegally; when the required amount of money is earned they return home. One Ukrainian immigrant who came to Sydney in 1999 on a tourist visa tells:

"I came on a one year tourist visa. Unlike America, here [In Australia] you have to have permission for work, you have to have permission for everything. I had nothing. I stayed in Australia for a year and then did not return home. I became illegal, so I continued to live and work this way.... Quite for a long time, for 7 years. Through a friend I found work in construction. It was one year and two months until it was finished, when I realized that have only two choices -or work for myself, or leave the country. I realized it was impossible to make good money, if I continue working this way. I earned \$600 per week, the rent was \$220. It was barely enough for food, after I send money home, to my parents. It was hard, but I made it" [Volodia, 49 y.o. painter].

The second typical scenario of overstaying tourist visas is to claim asylum after one month of staying in the country. The fact that the bridging visa is given to everyone, who is awaiting for a decision on their refugee status, enables Ukrainians to work officially until their application is processed. Initially, some Ukrainians are not interested in staying in Australia long-term and do not consider themselves being genuine refugees. They use their bridging visas solely for purpose of legal employment and after 3-4 years [the usual refugee application processing time] return to Ukraine. When applying for asylum, some Ukrainians are aware that their chances of getting permanent residency are very low. One of my respondents who successfully received PR, claiming asylum, says that his case is a rare one and he just got lucky. According to his words, only around 25 out of 100 Ukrainian refugee applications are successful.

"In fact I did not want to go to [specifically] Australia, I basically did not care much where to go. I didn't plan to emigrate, I wanted just to make money. I think I was just lucky to get PR, as I did not really wanted. Many of my friends failed to stay here permanently, out of 5 of us, who arrived together, I am the only one who managed to stay" [Volodia, 55 y.o. builder].

Consequently, they take as much as possible of money and skills from the years of official employment in the country on bridging visas. Subsequently, the majority of current Ukrainian labour migrants in Australia are recruited from the group of overstaying tourists, the size of this group increased significantly after the 2000 Sydney Olympic Games.

Another group who make up the post-1991 wave of migrants is tertiary educated professionals, who come to Australia with status of permanent residents. The period of "head hunting" for highly educated personnel from Ukraine has recently received its revival after a slight termination. For several years the list of specialties for Australian immigration included less highly skilled professions compared to amount of low-skilled. In the middle of the 2000s Australia was in need for people with specialized secondary education [nurses, hairdressers, cooks, builders, etc.]. Since the 2010 the focus of the mainstream immigration policy has shifted back to highly skilled professionals, specifically engineers and experts in information technologies. Among interviewed Ukrainians who came to Australia through independent high-skilled migration stream, the majority are IT professionals, aged over 28 y.o. with more than 5 years of experience in IT.

Nowadays there is a noticeable aging of Ukrainian immigration to Australia. It is caused not only by natural factors but also political, since the federal government of Australia has increased the requirements for immigration from Ukraine and other countries of the former Soviet Union. Ukraine for many years was on the list of countries with excessive risk on illegal immigration. The situation has changed just recently. According to the Department of Immigration and Citizenship [DIAC] review of visa risk assessment levels which took effect on 24 March 2012, Ukraine's assessment level decreased to level 2 making the procedure of obtaining visa to Australia easier [DIAC, 2012]. By now, more than a thousand of Ukrainian citizens are in line for permission to immigrate to Australia. Cur-

rently in Australia the second wave [post-war wave] of Ukrainian immigration quantitatively dominates with the average age of 64 years, when the average age in Australia does not exceed 36 years [ABS, 2012].

In this period the gender structure of Ukrainian immigration is dominated by women: for each one hundred women there are 80 men [Serbin, 2006]. The data from 2011 census suggests that total population of Ukrainian speakers in 2011 was made up of 58.4% females and 41.6% males, compared to the overall national figures of 50.6% female and 49.4% male. Moreover, there is an interesting gender segregation in earnings: most male Ukrainian speakers [15.5%] earned \$200-\$299 weekly [\$10,400-\$15,599 annually], while most females earned \$300-\$399 weekly [\$15,600-\$20,799 annually] [27.5%] [ABS, 2012]. Subsequently, Ukrainian women appear to be more successful in money-making for their households. The aging trend within Ukrainian community is confirmed by the following data: 1) the largest age demographic for male Ukrainian speakers was 60-64 years [12.8%]; 2) for females, the largest age demographic was 85-89 years [17.9%] [ABS, 2012].

New immigration, which arrive here from Ukraine for permanent residence, creates all social and economic indicators of a sedentary life: buying real estate property, family formation, childbearing, obtaining qualifications, learning English language and, of course, employment that cannot be seen only as "migration solely for profit". The demographic statistics of 2006 in Sydney discovered a new trend of moving the center of sedentary settlement of immigrants from Ukraine in western suburb Lidcombe, which concentrates mainly working population, to North Sydney and Vaucluse - south-eastern district, which is home to wealthier and highly educated residents of Sydney [Serbin, 2006: p. 308]. Moreover, interview map [Fig. 1.] indicating the suburb residence of my interviewees is representative of current settlement patterns.

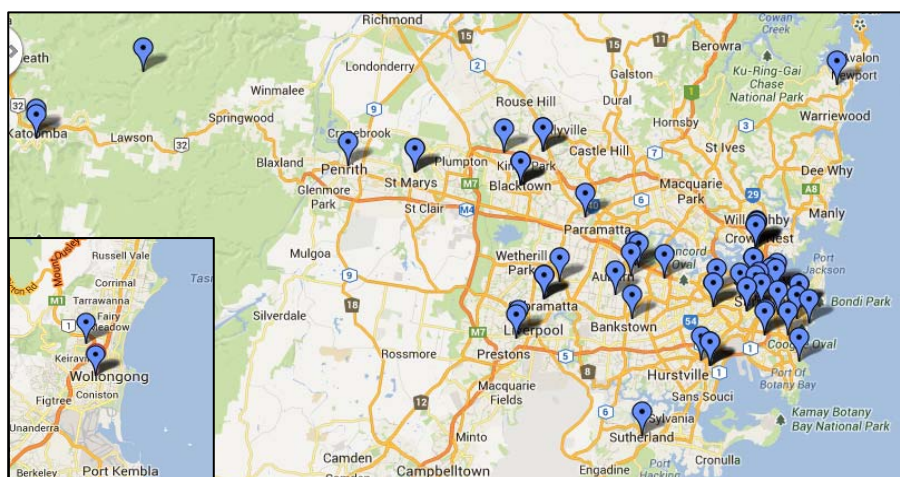

Fig. 1. Interview Map [NSW, Australia]

This trend signifies that Ukrainian migrants are trying to do their best in improving their economic situation and successfully complete this goal. Naturally, big amount of the earned income is sent to the family members in Ukraine. According to the estimations of the Ministry of Finance of Ukraine, in 2000 Ukrainian migrants from all over the world transferred more than 6 billion US dollars to Ukraine [Malynovska, 2011]. It is an essential help not only to the families of immigrants, but for the Ukrainian economy on a whole.

The post-World War II and post-independence Ukrainian immigration waves: political vs. economic migrants

Current relations inside Australian Ukrainian community slightly remind "generational contradiction between parents and children", where the role of parents, "patrons" and creators of the organized community life belongs to the post-war II immigrants and their descendents, while the representatives of the post-independence wave are viewed as not altruistic and not patriotic successors of the Ukrainian cultural heritage in Australia.

Post-war immigration communities with a great enthusiasm were building Ukrainian life in Australia, constructing churches, schools, preschools, clubs, concert halls, houses of various youth organizations, financial cooperatives, publishing houses and other kinds of facilities, which eventually need upgrades, repairs and preventive constant care. However, not only buildings went old, but also people who founded them. Much of the Ukrainian community passed away. Some NGO expressing concerns about the future of Ukrainian organized settlements, seeking opportunities to fill the half-empty rooms of the Ukrainian National House in Sydney by renting them out to different ethnic groups which are not related to the Ukrainian community.

At the same time some elements of contradiction are expressed to newcomers [post-war immigrants call post-independence migrants "newcomers" with a slightly negative implication]. The negative coloring of the "newcomers" label comes from the attitude to all post-Soviet migrants as those who have only material values and all their relations are build around money and better life for themselves, while ignoring the community values such as patriotism, strong identification with Ukraine and maintenance of the pure "Ukrainity" [Ukraynskosti]. Post-war II migrants were forced not to return to Soviet Ukraine, while the choice to emigrate from Ukraine, made by current immigrants, is viewed by the post-war migrant's part, as voluntary, demonstrating a lack of patriotism and betrayal of Motherland. One of my respondents remembered:

"Once I went to Ukrainian church and asked an old man from post-war migrants: "Does Ukrainian Diaspora help newcomers? Perhaps with work or housing?" You know what he answered me, what was his reaction. He said: "Why are you all coming here? You must be in Ukraine, you must stay, develop and build it up from ruin!" In shock and anger I replied: "And why wouldn't you yourself gather all your money, all your millions, and go to Ukraine, to raise it. You think I, in my 41, have left my family, my house and went hell know where escaping a good life?!" The old man turned red and stared at me in amazement. It was then, when I was told that he was one of the richest in our Ukrainian diaspora. Since then, I have no wish to join Ukrainian community" [Vladimir, 52 y.o., builder].

Subsequently, interrelations between these two immigration waves are less then welcoming, ending up in absence of contact and weakening of Ukrainian community in Australia. The existing gap is formed by huge differences in values: the post-war migrants and their activities were driven by the idea of Ukrainian independence and freedom. Their main motive for emigration of that time was persecution and oppression of Ukrainian language, culture and religion in Soviet Ukraine. In 1991 Ukraine became independent, and many of diaspora's postulates and believes lost their relevance and sense. The fight against Soviet regime and promoting "independence of Ukraine" in the international media where no longer needed. Diasporas stopped to be seen as the main place for preserving, keeping and practicing Ukrainian traditions, language and culture. Particularly, the difference in reasons for emigration from Ukraine between post-war and current post-independence immigration waves is the main source of misunderstanding and miscommunication and therefore, unsustainable relations inside the community.

At the same time it is believed that the new wave of immigration may be the most active element, which could give new stimulus not only to Ukrainian public life, but also can contribute to the development of social and cultural institutions of Ukrainian diaspora in Australia, access to which is rather limited for newly arrived immigrants.

Relations between the previous generations of Ukrainian diaspora and the new wave are detected in rare contacts of various Ukrainian diaspora organizations with single immigrants, who are still not permitted to acquire rights of cofounders of communities, institutions and clubs.

Some of the post-war immigrants and Australian born Ukrainians believe that the representatives of the third wave are politically denationalized, at heists, too mercenary, that besides their own material well-being, virtually they have no other interest. However, proponents of the latter view are not hamed to openly exploit newly arrived immigrants to care for their children and elders, ill people, as well as in heavy construction works and the works that are harmful to health. Moreover, the post-war Ukrainian migrants and their descendants are not very willing to share with their social and economic networks and capital. They are strongly convinced that newcomers won't value their help and are not interested in preserving Ukrainian identity, culture and language. New immigration in its turn tends to exaggerate the financial capabilities of the previous Ukrainian immigration waves, and the lack of expected support has led to the fact that relations between them cooled.

Conclusion

This paper began by noting that new wave of Ukrainian immigration to Australia began in 1991, when Ukrainians had to go through two sharp twists in history reflected in their daily lives: [1] the collapse of Soviet Union and [2] large scale emigration from newly formed and independent Ukraine. Through the entire history of Ukrainian nation there are three periods – "Ukrainian migration waves" to Australia: [1] post-World War I and the Russian Civil War; [2] post-World War II [the end of 1940s– the early 1950s]; [3] post-independence [the early 1990s – present].

The post-independence Ukrainian immigration differs from the previous post-war arrivals, in first turn, with its character, being driven by economic motives rather than political. According to statistics, the number of Ukrainians living in Australia varies between 30-50 thousand. It is a vibrant albeit small Ukrainian community, predominantly based in Melbourne and Sydney. Post-independence immigration is a mixed group represented by different migration streams, the most distinguishable are: economic migrants "zarobitchany", tourist-visa overstayers [from illegal migrants to refugees] and high skilled migrants.

The current wave of Ukrainian immigration can be characterized as such that: [1] creates all social and economic indicators of a sedentary life and cannot be called "migration solely for profit"; [2] moves the center of sedentary settlement of Ukrainian immigrants from its western suburb Lidcombe, which concentrates mainly working population, to North Sydney and Vaucluse, which is home to wealthier and highly educated residents of Sydney; [3] aging of Ukrainian immigration, due to domination of post-war migrants in combination with long-term restrictions to migrants from Ukraine [due to risk of illegal migration]; [4] the gender structure of Ukrainian immigration is dominated by women.

Given the complex relations within Ukrainian community in Australia aggravated in the early 1990s, rethinking of the immigration history and understanding the specifics of the post-Soviet migration flow to Australia is critical for the further development and prosperity of the Ukrainian community. This paper emphasizes the importance of mutual compliance and succession between different immigration waves which has a crucial impact on the current post-independence arrivals.

References

1. Gubrium, J.F. & J.A. Holstein [2002] *Handbook of Interview Research: Context & Method*. Sage Publications, Inc.
2. Malynovska, O. [2011] *Labour Migration: Social Consequences and Ways of Reacting*. Kiev: NISD.
3. Serbin, S. [2006] 'Ukrainians in Australia', *Ukrainian Studies* 2: 304-313.
4. Yekelchik, S. [2001] 'Preserving Heritage: Essay on the History of the Ukrainian Community in Australia', pp.12-41 in *Ukrainians of Australia: Encyclopedic Reference Book*. Sydney: Free Thought Society and Ukrainian Heritage in Australia.
5. ABS [2012] 'QuickStats'. Canberra: Australian Bureau of Statistics.
6. ABS [2001] 'QuickStats'. Canberra: Australian Bureau of Statistics.
7. The Department of Immigration and Citizenship [DIAC] [2012] 'Reduction of Certain Student Visa Assessment Levels'. Canberra: Australian Government. <https://www.immi.gov.au/students/reduction-student-visa-assessment-level.htm>
8. Union of Ukrainian Organizations in Australia [Shevchenko Scientific Trust]
9. [1966] 'Ukrainians in Australia: materials in history of the Ukrainian settlement in Australia'. Melbourne.

Надійшла до редколегії 17.04.15

О. Олейникова, асп.

Школа політичних і соціальних наук, Університет Сіднея

РУХАЮЧИСЬ З "ВЛАСНИХ МІСЦЬ": МІГРАЦІЯ В АВСТРАЛІЮ

Спираючись на поєднання аналізу міграційної літератури та практичного досвіду українських мігрантів, ця стаття розглядає характер пост-радянської української міграції до Австралії. Через порівняльний аналіз декількох хвиль української міграції до Австралії, дана стаття аналізує витоки такої міграції, стисло відображаючи історію українських мігрантів, а також пояснює сучасні тенденції даного еміграційного руху. На основі 51 глибинних інтерв'ю, проведених з мігрантами які емігрували до Австралії в період після здобуття незалежності з 1991 до 2013 роки дана стаття визначає популярні серед українців імміграційні потоки, які у свою чергу формують три групи мігрантів: економічні мігранти "заробітчани", група тих, хто приїжджає по туристичних візах і залишаються як "tourist-visaoverstayers" (нелегальних мігрантів чибіженців) та група висококваліфікованих мігрантів. У центрі уваги даної статті – логіка пост-радянської хвилі української міграції, яка формується і пояснюється не тільки соціально-економічними чинниками, але і відносинами всередині української спільноти Австралії, які істотно змінилися з моменту розпаду Радянського Союзу. Складні відносини між післявоєнними українськими мігрантами та їх австралійськими нащадками з одного боку, та українськими мігрантами доби незалежності з іншого, розглядаються з огляду не лише простого співставлення хвиль політичної та економічної міграції, але виходячи з різних якісних характеристик та історичних умов.

Ключові слова: українська міграція доби незалежності, Австралія, групи мігрантів, українська спільнота, політичні мігранти, економічні мігранти

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

В цій рубриці представлені інформаційні повідомлення про наукові та освітні події (конференції, семінари, круглі столи, публікації, тощо), листи до редакції, науково-публіцистичні нариси та інші авторські матеріали, які можуть не відповідати вимогам до соціологічних фахових публікацій і не рецензуються редакційною колегією, але можуть бути цікавими для аудиторії журналу, зокрема за межами спільноти професійних соціологів та соціальних дослідників. Думка викладена в матеріалах цієї рубрики може не співпадати з думкою редакційної колегії. Автори матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів і дотримання етичних вимог відповідно до політики журналу.

УДК 316.454.54+303.424

С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.,
Л. Малес, д-р соціол. наук, доц.,
О. Харченко, асист.,

Т. Червінська, канд. соціол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

**НА ШЛЯХУ ДО ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ОСВІТІ
(ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ГЕНДЕРНОГО АУДИТУ НА ФАКУЛЬТЕТІ СОЦІОЛОГІЇ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)**

У статті представлені результати дослідження, втіленого у вересні-жовтні 2015 р. на факультеті соціології КНУ ім. Т. Шевченка і проведеного в рамках проекту "Гендерний мейнстрімінг у ВНЗ України". Цей проект передбачав проведення гендерного аудиту, що спрямований на широке коло учасників (*participative audit*) у 15 вищих навчальних закладах України на основі методології та процедури гендерного аудиту, розробленої Міжнародною організацією праці (МОП) для оцінки досягнень організацій на шляху до гендерної рівності. В дослідженні була з'ясована актуальність проблеми гендерної рівності в освіті, та соціологічній освіті, зокрема, рівень поширення та прояви гендерних стереотипів у професійній та приватній сферах, особливості гендерно упередженого ставлення в освітньому процесі та на ринку праці. Також надані деякі рекомендації для покращення ситуації з точки зору досягнення гендерної рівності. Проведення гендерного аудиту є важливою стратегією зворотного зв'язку оцінювання процесу та результативності реформування університетів та системи вищої освіти. Зокрема, реформування освітніх організацій, соціальних відносини в середовищі студентства, викладацтва та адміністрації ВНЗ, стану гендерної упередженості в освіті та на ринку праці, на шляху до гендерної рівності.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерний аудит, гендерно упереджене ставлення, гендерні стереотипи, гендерна чутливість.

Гендерна експертиза соціальних проектів, освітніх програм, структури та соціальних відносин організацій в Україні нині знаходиться на стадії розвитку й експериментального застосування у вигляді окремих ініціатив, хоча світова практика впровадження гендерного аудиту соціальних проектів набирає обертів з кінця 1990-х від створення Пекінської платформи дії, прийнятої ООН в 1995 р.¹, до організації Європейського інституту гендерної рівності², в межах якого було розроблено методологію гендерного аналізу й вимірювання індикаторів гендерної нерівності, зокрема індекс гендерної рівності (Gender Equality Index); впровадження виміру гендерних нерівностей в індекс людського розвитку ООН (Gender Inequality Index) та індексу гендерного розриву (Gender Gap Index) Світового економічного форуму³.

Методологію гендерного аудиту було розроблено для оцінки впровадження політики гендерної рівності, а також ефективності реалізації стратегій, програм та проектів, спрямованих на зменшення гендерної нерівності та розширення прав та свобод жінок (*empowerment of women*). Специфічною рисою гендерного аудиту є практика участі (*Participatory gender audits*) [Moser, 2005: р.4], що полягає в урахуванні не тільки особливостей організаційної структури та культури в розробці і впровадженні гендерно чутливих програм та проектів, але й важливості відстежування системних процесів та можливостей участі в межах інституцій. Постійним вдосконаленням методології та методики проведення гендерного аудиту займається міжнародна організація праці⁴.

Міжнародні документи, націлені на забезпечення гендерної рівності були ратифіковані Верховною Радою України, а одним зі складових елементів реалізації курсу на європейську інтеграцію, розвиток демократії, становлення громадянського суспільства є дії та заходи,

спрямовані на досягнення гендерної рівності, що визначається як "рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації" [Закон, 2003]. Ця мета визнається за одну з пріоритетних на державному рівні, що відображається у прийнятті низки законів та постанов, зокрема, Законі України про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (2005), Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, Державній програмі із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року та інших.

З позицій соціології стан справ у царині освіти та відповідність його вимогам вітчизняного законодавства і міжнародних документів щодо гендерної рівності вивчалися у різних аспектах. Є українські дослідження з гендерної експертизи так званого "прихованого навчального плану" [В поісках, 2013; Марущенко, 2012], інший напрямок гендерного аналізу освіти – це її інституційний та організаційний вимір, і в цьому випадку для позначення процедур аналізу частіше використовують не термін експертиза, а аудит, хоча усталеної української термінології ще не вироблено.

Маючи розроблене законодавче поле спрямоване на окреслення основних шляхів, заходів та механізмів досягнення паритетного становища жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства, постає питання чи заходи, сформульовані в зазначених вище законодавчих ініціативах, стають реальними кроками досягнення гендерної рівності в українському суспільстві чи залишаються лише деклараціями.

Якщо звернутися до описової статистики, то гендерна нерівність у вищій школі як організації (не беремо зараз до розгляду зміст освітнього процесу) продовжує відтворюватись через механізми "скляної стелі" та гендерної професійної сегрегації. Їх наслідками та свід-

ченнями є домінування чоловіків в управлінських структурах освітянських організацій – від шкіл та вишів (причому, серед ректорів вишів жінок 9%) до міністерства науки та освіти, одночасно із переважною часткою жінок, зайнятих в освітянських професіях (80%), а також наявність "чоловічих" (інженерія, інформаційні технології) та "жіночих" (соціальні та гуманітарні науки, мистецтво, економіка та педагогіка) галузей і спеціальностей. [Когут, 2014]. Відповідно, структурні механізми "скляної стелі" та гендерної професійної сегрегації в освіті результують у відтворенні та закріпленні гендерної нерівності в межах системи зайнятості у суспільстві в цілому. Тож і зміни в бік розширення прав та можливостей самореалізації в суспільстві починаються із системи освіти. Втім, гендерний аудит спрямований не лише на оцінку наявної ситуації розподілу позицій та нерівностей, але й установок, розповсюдженості стереотипів та нормативного сприйняття поточної ситуації⁵. Оцінка гендерної ситуації є частиною включеної участі кожного в процес освіти та її структуру. Цьому, зокрема, допомагає й рефлексивна природа соціологічної уяви, яка дає інструменти аналізу себе в системі та системи як такої. Проведення гендерного аудиту спрямоване також на привернення уваги до питання гендерної рівності в університетах та мотивування адміністрації вишів до реалізації політики рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яка дозволяє повноцінно самореалізуватися кожній особистості у вищому навчальному закладі, незалежно від її статі. Підсумовуючи зазначене вище, можна виокремити **проблему**: задекларована на державному рівні мета забезпечення гендерної рівності поєднується з недостатністю оцінки ефективності заходів, які здійснюються у напрямку її досягнення в конкретних організаціях, зокрема, КНУ ім. Т. Шевченка.

Гендерний аудит було проведено в межах проекту "Гендерний мейнстримінг у ВНЗ України", координатором якого став Сумський державний університет. Факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка разом з 14 іншими вищими навчальними закладами з 10-ти регіонів України протягом липня-жовтня 2015 року долучився до реалізації цього проекту, головна мета якого – сприяти досягненню гендерної рівності та реалізації гендерно чутливих підходів в українських ВНЗ, зокрема, через проведення гендерного аудиту. **Метою** даної статті є висвітлення результатів гендерного аудиту, проведеного на факультеті соціології імені Тараса Шевченка, що може слугувати прикладом та бути стимулом для проведення гендерного аудиту у інших навчальних закладах, які не брали безпосередньої участі у проекті. Процедура гендерного аудиту, який відбувався у вересні-жовтні 2015 р., передбачала, зокрема, анкетування студентства, викладацького та допоміжного персоналу факультету соціології за принципом суцільного опитування⁶. В результаті було опитано 294 студентів та студенток 2-6 курсів, 52 особи викладацького та допоміжного персоналу. Статистичний розподіл свідчить, що загальні тренди гендерної нерівності в системі освіти відтворюються й факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: серед викладацького складу факультету соціології переважають жінки (62% жінок та 38% чоловіків), але щодо керівного складу співвідношення жінок та чоловіків змінюється, їх стає приблизно порівну, що є прикладом просування в напрямку гендерного паритету, особливо якщо врахувати динаміку керівного складу факультету соціології з 2007 року. Також відтворюється загальна тенденція типової академічної кар'єри: чим вище науковий ступінь, тим менше його отримують жінки (рис. 1)

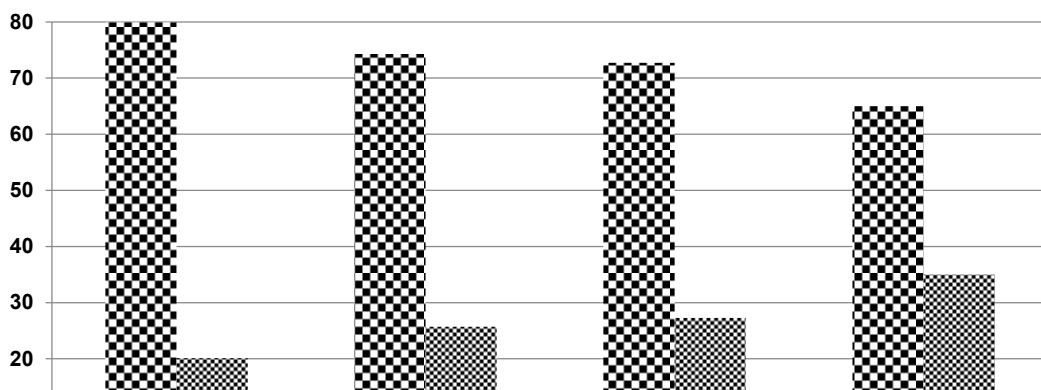

Рис. 1. Співвідношення чоловіків та жінок в академічній структурі факультету соціології (% і абсолютні значення)

Цим може пояснюватись розповсюджена серед керівного та викладацького складу факультету соціології думка про незначущість чи відсутність проблеми гендерної нерівності у можливості професійної самореалізації. Це загалом відрізняється від оцінок студентства, яке, переважно, вважає проблему гендерної нерівності існуючою та важливою. Студентки чутливіші до цієї проблеми (дуже важливим вважає це питання 57,5% студенток порівняно із 16,4% студентів, тоді як абсолютно неважливим 2,2% студенток й 14,9% студентів).

Актуальність питання гендерної нерівності у сфері професійної самореалізації також перевіряли за допомогою оцінки ступеню згоди з твердженням: "Сьогодні жінки та чоловіки в Україні мають абсолютну рівні можливості для своєї професійної самореалізації". Середнє за масивом у відповіді на дане питання за п'ятибальною шкалою складає 3,18. Змістовно оцінку на рівні 3 балів можна тра-

ктувати як "важко сказати", так і "як погоджуюсь, так і не погоджуюсь". Можна припустити, що така оцінка рівних можливостей на ринку праці з точки зору професійної самореалізації свідчить про недостатнє володіння відповідною "оптикою" для впізнання та фіксації подібних проблем й, відповідно, сприйняття наявної ситуації як безумовної норми. Була виявлена закономірність: чим старший курс, тим менше респонденти погоджуються з твердженням про рівні можливості для професійної самореалізації жінок та чоловіків в Україні. Зростання простежується з 2-го по 4 й курс (від 3,5 до 2,9) та з першого року магістратури по другий (від 3,33 до 2,96). Це можна трактувати як вплив обізнаності із гендерною проблематикою після опанування навчальними дисциплінами на третьому курсі та першому році магістратури.

Для вимірювання гендерних стереотипів у професійній діяльності студентству та викладацтву було за-

дане питання про те, хто саме, на їх думку, чоловік чи жінка ефективніше виконуватиме різні види професійних обов'язків у структурі посадових обов'язків університету (з чим вони стикаються особисто, тож їх думка формується на основі власного досвіду та наявних прикладів безпосереднього спілкування).

Важливо, хоч і важко, було використовувати при цьому неандроцентричні назви посад, що сприяло відходу від провокування стереотипу, хоча сама ситуація вибору між особами різної статі таки сприяє актуалізації стереотипного мислення.

Умовно кажучи, відсутність гендерних упереджень демонстрував би незаповнений перший та другий стовпчики й концентрація відповідей у позиції "якість роботи не залежить від статі". І дві третини відповідей саме в цьому стовпчику свідчать про вагому частку студентства із недискримінаційними установками, але також бачимо й відтворення стереотипів щодо більшої ефективності чоловіків на вищих керівних посадах (ректорських, деканських, професорських), а жінок на виконавських посадах (асистентських, методистських, лаборантських), що в цілому відповідає поточному розподілу посадової структури факультету та університету (табл. 1).

Таблиця 1

Гендерні стереотипи студентства щодо професійної ефективності (N=294, %)

	Хто на, Вашу думку, ефективніше виконуватиме роботу...	Чоловік	Жінка	Якість виконання даної роботи не залежить від статі особи	Важко відповісти	Всього
3.1	ректорську	33,5	2,1	62,8	1,7	100
3.2	проректорську	22,2	10,1	65,2	2,5	100
3.3	деканську	29,2	3,6	65,6	1,6	100
3.4	завідування кафедрою	15,1	15,4	68,3	1,2	100
3.5	професорську	17,6	6,2	74,9	1,3	100
3.6	доцентську	10,1	8,02	80,9	0,8	100
3.7	асистентську	3,3	17,8	78,0	0,8	100
3.8	методичну	4,9	19,3	74,6	1,2	100
3.9	лаборантську	7,0	16,8	75,3	0,8	100
3.10	очолення студентського самоврядування	10,7	15,8	71,8	1,6	100
3.11	очолення профкому	9,0	17,9	70,2	2,8	100
3.12	очолення НТСА	12,7	7,3	78,4	1,7	100
3.13	загалом керівна робота	15,2	7,8	75,0	2,0	100
3.14	загалом виконавча робота	9,9	11,0	77,4	1,6	100

Щодо кожної з позицій щонайменше 2/3 опитаних вважають, що якість виконання роботи не залежить від статі. Найстереотипніше уявлення щодо "керівних" – ректорської та деканської – посад: третина студентства вважає їх суто "чоловічою" роботою. Цікаво, що щодо позицій проректора та завідувача кафедри таке переконання вже суттєво слабше. Це, ймовірно, пов'язане зі значно меншим символічним капіталом цих посад, більшою їх асоційованістю із виконавською рутинною.

Найменш стереотипне ставлення проявилось щодо доцентської посади, тут егалітарна установка, скоріш за все, сформована досвідом навчання на факультеті соціології, де серед викладацького складу працює достатньо і жінок, і чоловіків, щоб скласти уявлення про спроможність кожної статі виконувати дану роботу.

Упередження щодо залежності ефективності виконання ректорських та деканських обов'язків від статі – це суголосна позиція як студенток, так і студентів. Щодо інших позицій, то тут при загальній тенденції, все ж, серед студенток щоразу менше стереотипізованих поглядів: значущий зв'язок існує зі статтю респондентів і респонденток та уявленням про ефективність виконання проректорської, лаборантської, загалом, керівної та виконавської роботи. Причому, остання по-різному трактується жінками та чоловіками усіх курсів: шоп'ятий студент вважає, що це, все ж, чоловічий пріоритет, водночас, щовосьма студентка, навпаки – жіночий (майже 80% не вважають це питання принциповим). Таким чином, серед третини упереджених відповідей студентства саме студентами відтворюється патріархальна установка на те, що будь-яку роботу на ринку праці краще виконують чоловіки.

Навчання на факультеті певним чином впливає на поширеність гендерно дискримінаційних уявлень серед студентської аудиторії. Статистично значущий зв'язок із курсом навчання існує за більшістю питань: щодо деканської, професорської, асистентської, методичної роботи, очолення профкому, НТСА і, загалом, керівної

роботи. Отримані дані засвідчують найбільшу егалітарність четвертого, а найменшу – другого курсу, наймолодшого з тих, які брали участь у дослідженні. Це може пояснюватися як специфікою курсу, так і просвітницьким та деміфологізуючим впливом освітнього чинника, зокрема, дисциплін з гендерної тематики. Так, другий курс найменше часу отримувач університетську освіту, а ось четвертий якраз у попередньому навчальному році слухав дисципліну "Історія та теорія гендерних досліджень", однією з цілей викладання якої є формування критичного мислення та гендерної чутливості.

У відповідях викладацтва на те ж саме питання також присутня традиційна статево-рольова стереотипізація, тобто, асоціація керівних посад з чоловічою статтю, а позицій обслуговуючого персоналу (методична, лаборантська робота) – з жіночою.

Рівень егалітарності викладачок виявився вищим ніж у викладачів і, навіть, студентства. А ось у викладачів найчастіше траплялися гендерно дискримінаційні відповіді. Половина з них переконана у "жіночості" лаборантської роботи допоміжного персоналу та "чоловічості" ректорської.

В ході опитування ми намагалися з'ясувати рівень поширення та прояви гендерних стереотипів не лише у публічній сфері, що асоціюється, передусім, з професією, але й у приватному просторі, який представлений домашніми обов'язками, хатньою, обслуговуючою та доглядовою працею.

Хатня праця як один з видів неоплачуваної, обслуговуючої праці в українському суспільстві досі залишається стереотипізованою, містить ознаки дискримінації і впливає на можливості професійної самореалізації та якість життя особи.

Хатні та сімейні обов'язки щотижня у студентів збирають до 5 годин, у студенток більше 5 годин, і десь 15 годин у викладацтва. Жінки не лише оцінюють свою "другу зміну" як значнішу за часом, але й за внеском. Значущий зв'язок зі статтю показує питання "На Ваш

погляд, яку частину хатньої роботи та інших сімейних обов'язків Ви виконуете? (сплата рахунків; купівля подарунків; купівля продуктів; дрібний ремонт; приготування їжі; миття посуду; прання; прасування; організація дозвілля; заняття з дітьми; догляд за домашніми тваринами)" Цікаво, що незалежно від фактичної зайнятості ті, хто мешкає з батьками, в середньому оцінюють свій внесок у хатні справи як менший (середнє 2,7), ніж ті, хто має піклуватися про себе сам в гуртожитку чи найманому помешканні (середнє – 3), а найвище оцінюють свій внесок ті, хто мешкає у власному житлі, тож має піклуватися і про нього (середнє 3,8). Ці відмінності мають статистичну значущість: чим самостійніше людина проживає, тим більшу частку хатньої праці, за самооцінкою, виконує.

Щодо сімейного стану, то, якщо відповіді незаміжніх студенток утворюють нормальний розподіл в оцінці міри свого внеску в хатню роботу, одружені (формально чи ні) зміщують оцінку свого внеску у значущіший бік.

Серед викладацького складу та допоміжного персоналу факультету найбільше "заклопотаними" хатньою роботою виявилися особи без ступеню (лаборантки, асистентки). Навантаження хатньою працею більше у сімейних і батьків. Викладацтво не вважає свою хатню роботу дуже вже нерозділеною, очікувані частоти майже повторюють отримані в ході опитування.

Тож, якщо загалом студентство не дуже потерпає від необхідності поєднувати навчання з хатньою працею, то для викладачок і допоміжного персоналу жіночої статі питання поєднання домашніх обов'язків з робочими актуальніше.

Щодо видів обов'язків, то на загальному тлі впізнаваної патріархатної картини: чоловік охочіше береться за фінанси та дрібний ремонт, а жінка за щоденну рутину (приготування їжі, прання, прасування), котра значно затратніша за часом і не має якогось тривкого результату, спостерігаємо появу партнерських домовленостей (щодо покупки, дозвілля, догляду за дітьми та тваринами).

Порівняно зі студентством, викладачі менш схильні вважати закупівлі та миття посуду винятково жіночими обов'язками, вони більше видів хатньої роботи позначають як таку, яку слід виконувати разом.

Викладачки більшу кількість робіт вважають суто жіночими, викладачі ж бачать себе спроможними брати участь майже в усіх домашніх справах спільно. Суб'єктивна оцінка залученості до виконання домашньої неоплачуваної роботи породжується відчуттям значущості внеску, що пов'язане з рівнем відповідальності. Тож оцінка залученості не залежить від показників фактичної завантаженості.

Від повсякденних гендерованих практик перейдемо до їх прояву в інституціональній сфері освіти. Як ми побачили з першої частини розгляду, упередження, хоч і перестали бути панівними, досі залишаються досить поширеними серед як викладацького складу, так і студентства.

Гендерно упереджене ставлення в освітньому процесі

Для з'ясування наявності гендерно стереотипізованого та нерівного ставлення до студентства різної статі їм задавали питання "Чи помічали Ви відмінності у ставленні, за статевою належністю, до студентів та студенток з боку викладацького та допоміжного персоналу університету?" (табл. 2).

Таблиця 2

"Чи помічали Ви відмінності у ставленні, за статевою належністю, до студентів і студенток з боку викладацького та допоміжного персоналу університету?" (N=294, %)

	Відсоток
Так, по відношенню до себе	2,4
Так, по відношенню до інших людей	21,1
Так, по відношенню і до себе, і до інших	19,7
Ні, не спостерігав(ла)	49,4
Важко відповісти	7,4
Всього	100,0

Майже половина опитаних студентів та студенток повідомили, що не помічали відмінностей у ставленні до себе або інших за статевою належністю.

Не виявлено зв'язку відповідей на дане питання з курсом та статтю опитаних, але є зв'язок із досвідом дискримінації при працевлаштуванні. Респонденти та респондентки, які не помічали дискримінації при працевлаштуванні, також не помічали відмінностей у ставленні до осіб різної статі в стінах університету. Такі результати можуть свідчити як про достатню гендерно збалансовану ситуацію на місці навчання, так і про нечутливість до гендерної нерівності та дискримінації, тобто, засвоєння стереотипізованих уявлень про типове "жіночу" та "чоловічу" поведінку, види занять, характеристики, котрі сприймаються як сутнісні, "природні".

Відповіді викладацького складу на це саме ж питання демонструють меншу частоту помічання різного ставлення до студентів та студенток – майже чверть помічала такі випадки, а дві третини ні. Тобто, студентство демонструє більшу гендерну чутливість у відмінному ставленні до себе за ознакою статі.

Студентство, яке помічало відмінності у ставленні за ознакою статі, запитували про частоту таких ситуацій впродовж останнього року. Як з'ясувалося, це явище хоч і не поодиноким, але й не частим: 38 % з тих, хто відповіли ствердно на це питання ставали свідками нерів-

ного ставлення 3-5 разів, 35,9% – 1-2 рази і лише 16,3% – більше 5 разів.

Як же саме ідентифікує студентство спостережувані ситуації відмінностей у ставленні за статевою ознакою? Майже 67% тих, хто помічали таке диференційоване ставлення, визначає їх як незручності, 12,3% – як обмеження свобод і 21% – як порушення прав. Студенти та студентки говорять як про зневажливе або упереджене, так і про занадто поблажливе ставлення як до дівчат, так і до хлопців в різних ситуаціях.

Щодо викладацтва, то воно відмінності у ставленні до студенток та студентів частіше кваліфікувало як порушення прав, тобто як суттєвіше.

Як можемо побачити з таблиці 3, увесь спектр проявів відмінностей у ставленні до студентства, обумовленого їх статевою належністю, відповідає закріпленню у масовій свідомості стереотипам маскулінності та фемінності. Зокрема, це проявляється у поблажливому ставленні до дівчат, які традиційно вважаються "слабкою статтю", хоча непоодиноким є поблажливе ставлення до хлопців. Надання переваги при обранні на посади студентського самоврядування студенткам опосередковано може свідчити на користь кваліфікації дівчат як більш відповідальних та ретельних виконавиць, яких і потребує такого роду робота, бо суттєвої влади та ресурсів вона не передбачає. Найтипівша на факультеті (і це типове

для багатьох колективів) практика використання студентства як робочої сили – тут хлопці "лідирують" з 63,9% проти 5,4% у дівчат. Тобто, можемо спостерігати стереотип "сильної статі" в дії. З залицяннями та домаганнями,

а також зауваженнями про невідповідність уявленням про типову жінку/типового чоловіка, на думку студентства, частіше стикаються дівчата.

Таблиця 3

"Які прояви відмінностей у ставленні до студентства різної статі з боку викладацького та допоміжного персоналу університету Ви помічали?" (N=294, %)

Прояви	До студентів	До студенток	Не помічала/в
Більш поблажливе ставлення (N=292)	16,1	25,1	58,8
Надання переваги при обранні на посади (профком, студентське самоврядування, НТСА) (N=294)	4,5	10,6	84,9
Надання переваги при вступі до магістратури, аспірантури (N=294)	2,4	1,6	96,0
Залучення до виконання додаткових неформальних обов'язків, фізичної, обслуговуючої праці (наприклад, перенесення меблів, прибирання) (N=294)	63,9	5,4	30,7
Залицання / домагання (N=294)	1,4	14,5	84,1
Зауваження щодо невідповідності уявленням про типову жінку/типового чоловіка (N=291)	6,9	11,6	81,5
Глузування через нетрадиційну сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність (N=294)	3,4	1,4	95,2

Водночас студентки демонструють більшу увагу до помічання відмінностей у ставленні за статевою ознакою – вони відзначають поблажливіше ставлення як до дівчат (20,1%), так і до хлопців (19,2%), студенти ж демонструють більш вибірковий погляд, фіксуючи у відповідях поблажливіше ставлення, перш за все, до студенток (42,4% проти 6,1%). Найбільш гендерно чутливими виявилось студентство тих курсів, які отримали найбільш глибокі та спеціалізовані знання щодо гендерної проблематики в межах навчальних дисциплін.

Зі свого боку викладацтво вказало схожу структуру практик диференційованого ставлення, що може слугувати елементом триангуляційного підтвердження студентських свідчень.

Отже, можемо зробити висновок, що і студентство, і викладацтво помічає різницю у ставленні, відповідно до статевої належності. Таке диференційоване ставлення обумовлене міцно засвоєними гендерними стереотипами, коли маскуліність конструюється через апеляцію до фізичної сили, високого статусу, а також норми "антижіночності", фемінність же продукується та репродукується через поняття слабкості, привабливості, обслуговуючої праці та інших подібних рис.

Окрім питання про нерівне ставлення до студентства, викладачів та викладачок запитували про відмінності у ставленні з боку колег, обумовлені статевою приналежністю. Щочетверта людина зазначила, що помічала такі відмінності.

Щодо ідентифікації спостережуваних відмінностей, то, в основному, викладацтво говорило про незручності для себе і, в основному, скаржилося на використання особистого часу на обслуговуючу працю.

Як бачимо, у кваліфікації "власних" ситуацій нерівного ставлення і студентство, і викладацтво воліє трактувати їх як незручність. Хоча, оцінюючи збоку, викладацтво уже починає кваліфікувати зазначені ситуації по відношенню до студентства як порушення прав, дискримінацію. Це опосередковано свідчить про відсутність досвіду, неузвичаєність практики відстоювання власних прав, а також про її нелегітимність попри легальність.

Гендерна дискримінація на ринку праці

Оскільки в опитуванні йшлося про гендерну дискримінацію на ринку праці, важливо було дізнатися про наявний досвід виходу на ринок праці у студентства. Цілком очікувано, що чим старший курс, тим більше тих, хто підробляє. Загалом майже половина як студенток, так і студентів підробляють. Між підробітками та іншими ознаками: наявністю дітей, сімейним станом зв'язку немає, бо переважна більшість тих, хто навчається на факультеті, несімейні (93%).

Студентки та студенти приблизно в рівній мірі мали досвід упередженого ставлення при працевлаштуванні. Найактуальнішим питанням гендерно упередженого ставлення стає для старшокурсників, оскільки саме вони найактивніше виходять на ринок праці (табл. 4).

Таблиця 4

Чи стикались Ви колись з упередженим ставленням до Вас? В залежності від курсу навчання (N=294, %)

Курс	2	3	4	5	6	Всього
Так	4,1 (3*)	6,5 (5)	5,7 (4)	12,5 (4)	26,3 (10)	9,0
Ні	95,9	93,5	94,3	87,5	73,7	91,0
Всього	100	100	100	100	100	100

*У дужках зазначено кількість осіб, що обрали той чи інший варіант відповіді

Проявами гендерно упередженого ставлення при працевлаштуванні, які найчастіше вказували респондентки та респонденти, були сексизм (натяки, фамільярне ставлення, апеляція до зовнішності) і відмова у прийнятті на роботу через статевою приналежність, приміром, з аргументацією про потребу виконання тієї чи іншої роботи або лише чоловіками, або лише жінками, або ж через можливу репродуктивну поведінку жінки.

Таким чином, попри те, що Законом України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 2005 року та "Про зайнятість" від 2013 року заборонено вказувати у вакансіях бажану стать, вік, расову чи етнічну приналежність, студентки та студенти випускного курсу уже мають чималий досвід (26,3%) гендерно упередженого ставлення при працевлаштуванні.

Наприкінці анкети респонденткам та респондентам було задане питання, яке стосувалося поліпшення гендерної ситуації на факультеті. Відповіді викладацтва та студентства засвідчують різний рівень осмислення даного питання.

Близько 47% опитаного студентства вважають, що зміни або не потрібні або ж взагалі відсутня необхідність в артикуляції гендерного питання. Наявна й протилежна точка зору, яку поділяють 29% опитаних – зміни необхідні. Однак 13,3% респондентів та респонденток складно чітко ідентифікувати основні шляхи та засоби поліпшення гендерної ситуації на факультеті. А серед озвучених пропозицій зустрічаються недостатньо відрефлексовані і, часто, важко реалізовані побажання.

ня, які стосуються забезпечення гендерного балансу викладачів та студентів на факультеті (6,3%) або ж однакового ставлення до чоловіків та жінок (8,8%). Отже, студентство не завжди ідентифікує прояви неорієнтованого ставлення за ознакою статі як гендерну нерівність та сприймає це як норму, змінювати яку не потрібно.

Викладацтво більш чітко усвідомлює засоби та заходи, які покликані покращити гендерну ситуацію на факультеті. 38,9% опитаних викладачів вважають, що такими шляхами має стати просвітницька діяльність, обговорення та дискусії, присвячені гендерній проблематиці, гендерні кінозали тощо. Однак половина опитаних викладачів вважає, що питання гендерної нерівності на факультеті є неактуальним або надуманим.

На підставі аналізу заходів, проведених на факультеті соціології в межах проекту "Гендерний мейнстрімінг у ВНЗ України", була сформульована низка рекомендацій. Зокрема, гендерна просвіта студентства має відбуватися через: включення до навчальних планів як обов'язкових для вивчення спеціальних дисциплін гендерного спрямування, а також тематичних блоків з гендерної проблематики в змістові модулі соціогуманітарних дисциплін; створення в межах магістерської програми спеціалізації із гендерних студій; проведення заходів, спрямованих на формування гендерної чутливості та критичного мислення, як то тематичні гендерні кінозали, конференції з гендерної проблематики, тренінги, круглі столи тощо. Для розвитку гендерної політики адміністрації ВНЗ необхідно удосконалити процедуру проведення гендерного аудиту та здійснювати систематичний моніторинг стану гендерної рівності в університеті. Формування гендерної чутливості та підвищення гендерної компетентності викладацького та допоміжного персоналу, адміністрації різних рівнів ВНЗ має відбуватися через проведення тематичних методичних семінарів, організацію міжнародних стажувань та обмінів досвідом, шкіл та тренінгів з вдосконалення педагогічної майстерності. Можна порадити включення питань рівних прав і можливостей у етичний кодекс університету.

S. Babenko, PhD, Assoc. Prof.,
L. Males, , Dr.Sc., Assoc. Prof.,
O. Kharchenko, Assist.,
T. Chervinska, PhD, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PATH TO GENDER EQUALITY IN EDUCATION (EXPERIENCE OF GENDER AUDIT AT FACULTY OF SOCIOLOGY OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV)

The article is focused on the results and the outcomes of the gender audit conducted at the Faculty of Sociology Taras Shevchenko National University of Kyiv in September-October 2015 within the frame of the project "Gender Mainstreaming in Universities of Ukraine". This project involved a participative gender audit in 15 Universities of Ukraine on the basis of the methodology and procedures developed by the International Labor Organization (ILO) in order to assess the achievements of organizations in terms of gender equality. The study assessed the relevance of gender equality for education and sociological education in particular, gender stereotypes spread in professional and private spheres, especially the gender bias in education and the labor market. Also some recommendations to improve the situation in terms of the proceeding gender equality are formulated. Gender audit is proposed as a research strategy to provide a feedback to the reforms in Universities and higher education. In particular reforms of educational organizations, social relations among students, professorship, administration at universities, relevance change of gender bias in education and labor market on the way to gender equality.

Keywords: gender equality, gender audit, gender bias, gender stereotype, gender sensitivity.

Декларації

Автори висловлюють подяку у сприянні проведенню даного дослідження: Посольству Фінляндії в Україні; Сумському державному університету, зокрема Ю. Савельєвій, А. Костенко та Н. Світайло; факультету соціології КНУ ім. Т. Шевченка, зокрема А. Горбачику, М. Сидорову, О. Мраморновій, О. Совенко та студентству 4 курсу.

Всі автори рівною мірою відповідали за проведення дослідження та написання статті.

Примітки:

¹Beijing Declaration and Platform for Action. Available at: <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>

²Сайт Європейського інституту гендерної рівності. Режим доступу: <http://eige.europa.eu/>

³Детальніше про методологію вимірювання та дані див.: індекс гендерної рівності (Gender Equality Index) <http://eige.europa.eu/gender-statistics/gender-equality-index>, індекс гендерної нерівності (Gender Inequality Index) <http://hdr.undp.org/en/composite/GII>, індекс гендерного розриву (Gender Gap Index) <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/>

⁴Сайт Міжнародної організації праці. Режим доступу: <http://www.ilo.org>

⁵Методологія гендерного аудиту розроблена Н.Д. Світайло. Режим доступу: <http://gender.at.ua/load/1-1-0-218>

⁶Сайт всеукраїнської мережі гендерної освіти. Режим доступу: <http://gendercenter.sumdu.edu.ua/index.php/works/160-gendernyi-audit>

Список використаних джерел

1. Закон України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, 2003. [Електронний документ]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
2. Когут Ірина Чим відрізняються жінки і чоловіки: про гендерну (не)рівність у вищій освіті, 2014 [Електронний документ]. Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/discrimination/chym-vidrizniaiutsia-zhinky-i-choloviki-pro-hendernu-ne-rivnist-u-vyshchii-osviti>
3. Moser C. An Introduction to Gender Audit Methodology: Its design and implementation in DFID Malawi. Overseas Development Institute, 2005. Available at: <http://www.ndr.mw:8080/xmlui/handle/123456789/1130>
5. В поисках гендерного воспитания: метод. пособие / О. Андрусик, Н. Водолажская, А. Ефимцева и др.; под ред. О. Андрусик и О. Марущенко. – Харьков: Золотые страницы, 2013. – 144 с.
6. Марущенко О. Гендерні шкільні історії / О. Марущенко, О. Плахотнік. – Харків: Монограф, 2012. – 88 с.

Надійшла до редколегії 30.01.16

УДК 316.2

В. Шелухін, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІОЛОГІЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ

"МИСЛЕННЯ ТА СВІДОМІСТЬ: ВІД АБСТРАКЦІЙ ДО ПОЛОНУ НАУКИ"

26 листопада 2015 р. на базі філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася II Міжнародна конференція студентів, аспірантів і молодих вчених Philosophed-2015, загальною темою якої була заявлена проблематика свідомості. Прикметною особливістю конференції стало те, що вперше в історії молодіжної науки університету на рівні організацій, що займаються сприянням розвитку цієї молодіжної науки – Ради молодих вчених факультету соціології та Наукового товариства студентів та аспірантів філософського факультету, був здобутий міждисциплінарний досвід співпраці між філософами та соціологами, що вилився в організацію, в рамках вказаного заходу, круглого столу "Мислення та свідомість: від абстракцій до полону науки", котрий об'єднав філософів та соціологів навколо тематики соціально-наукового осмислення феномену свідомості в найширшому сенсі. Може здатися парадоксальним, але філософи мали значно більш тривалий досвід співпраці з організації подібних заходів із нейрофізіологами та біологами, ніж із соціологами. Хоча, в аспекті генетичних зв'язків, соціологія та філософія історично були дуже тісно пов'язаними. РМВ факультету соціології та НТСА філософського факультету вирішили спробувати створити майданчик для міждисциплінарної співпраці, адже брак таких надзвичайно відчутний у Київському університеті, наукова робота в підрозділах ведеться за галузевим принципом і де окрім, мабуть, Центру українознавства, чисто міждисциплінарних дослідних установ просто немає. Ключовою подією (Запис презентації О. Злобіної та Л. Бевзенко доступний для вільного перегляду за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=zH2Qhr76FbQ&feature=youtu.be>) в межах круглого столу стала спільна презентація доктора соціологічних наук, професора, завідувачі відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України Олени Злобіної та доктора соціологічних наук, провідної наукової співробітниці Інституту соціології НАН України Любові Безвенко "Образ і сенс: методика візуальних матриць у дослідженні сприйняття візуальних категорій" за книгою "Образи успіху: досвід візуального дослідження" (2012). Книга "Образи успіху" може вважатися одним із найбільш важливих наукових видань у вітчизняній соціології останніх щонайменше трьох років. Соціальні дослідники нерідко мають справу з необхідністю вимірювати сприйняття абстрактних категорій та установок пов'язаних із ними. Але чи дозволяє традиційна форма анкетного питання, – досі найбільш вживаного методу збору даних, навіть у дуже авторитетних порівняльних міжнародних дослідженнях кшталту World Values Survey, – про те наскільки респондент "щасливий" чи "успішний", – розкрити глибинні соціокультурні структури, які формують домінуючі в суспільстві уявлення про щастя чи успіх, які виражаються у повсякденному мовленні абстрактними категоріями? Чи можна стверджувати, що буддійський чернець і емансипована жінка, юний житель мегаполісу та літній житель гірського патріархального села мають тотожну систему релевантних смислів чи ми одержуємо середній зріз відповідей на питання, зміст яких незрозумілий нам самим?

Спираючись на феноменологічну методологію, дослідниці задалися цими питаннями й спробували розробити валідний інструментарій для пошуку відповідей на них. Що стоїть за абстрактними категоріями, які обтяжені соціально бажаним змістом? І, як можна вивчати те, що вони приховують? Книга – попри свою велику методичну й навіть суто інструментальну цінність, викликала гострі дискусії у фаховій спільноті: від зауважень у мистецькому характері методики, до спроб дискваліфікувати феноменологічну методологію із простору соціальних наук. І тим лише засвідчила свою безсумнівну актуальність. Продовженням вузьких фахових дискусій, котрі відбувалися в межах конференцій в різних містах України, стало її публічне обговорення в межах круглого столу. Дослідниці продемонстрували наскільки свідомість респондентів залежна від каналів комунікації. Вони не лише спробували довести евристичний потенціал феноменологічної методології, але й продемонстрували, що традиційний інструмент збору даних, яким є анкетне питання, базований на вербальних каналах комунікації, має вищу схильність продукувати артефакти на відміну від методики візуальних матриць. Аспірант факультету соціології Київського університету Артемій Дейнека у доповіді "Рецепція трансценденталізму в соціальній теорії: яке місце "априорних уявлень" в структурі соціологічної уяви?", зупинився на експлікації епістемологічних засад соціологічного пізнання, доводячи, що соціологічна уява за способом постановки питань залежна від рамок окреслених неокантіанством у XIX ст.. Тим обґрунтовуючи виразну потребу на рівні соціологічного теоретизування звертатися до філософських підстав самого цього теоретизування, що наразі є досить рідко вживаним на соціологічних факультетах через переконаність у повній автономності соціології щодо філософії. Виконуюча обов'язки шеф-редактора часопису молодих соціологів "СВОЄ" Анастасія Фітісова у власному виступі "Рутинні практики та академічний здоровий глузд в соціології", спробувала проаналізувати обумовленість соціологічної "об'єктивності" теоретичними мовами, якими наука послуговується, а не референцією на емпіричні реалії, які ніби соціологія досліджує. З цією метою вона запропонувала провокуючий дискусії синтез концепцій етнічної спільноти Дж. Гатчинсона та А. Шюца, актуалізуючи потенціал метафоричного мислення, пропонуючи розглядати академічну соціологічну спільноту як своєрідний "етнос" із власними символами, тотемами та засобами інтеграції, де перетинаються різноманітні множинні царини теорій та емпіричних реалій. Також у рамках круглого столу відбулася презентація останнього випуску "Соціологія, як вона є і, як її немає" часопису молодих соціологів "СВОЄ", примірники якого відтепер будуть доступні у читальному залі бібліотеки філософського факультету Київського університету та в читальному залі базового гуртожитку студентів-філософів №2. Дискусії продемонстрували взаємну зацікавленість сторін у поглибленні співпраці, хоча й засвідчили значні складнощі в порозумінні, зважаючи на дисциплінарний розрив, який сформувався між соціологією та філософією.

Надійшла до редколегії 30.11.15

V. Shelukhin, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIOLOGICAL ROUNDTABLE
"THOUGHT AND CONSCIOUSNESS: FROM ABSTRACTION TO SCIENCE CAPTURE"

УДК 316.2

А. Фітісова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРО "СВОЄ", АБО ХОЧЕШ ПРОЧИТАТИ ЦІКАВИЙ ЖУРНАЛ ПРО СОЦІОЛОГІЮ – НАПИШИ ЙОГО!

"СВОЄ" – це оригінальне соціологічне видання, історія якого починається в 2010 році, коли декілька студентів другого курсу бакалаврату заснували студентську газету факультету соціології КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія видання – довга, повна інтриг, тому короткий перелік назв і людей, якими послуговувалася блискуча ідея – створити настільки своєрідний, ні на що не схожий ресурс, я залишу в примітках¹. Перший "червоний" випуск видання "СВОЄ" в статусі всеукраїнського студентського соціологічного часопису вийшов у новорічну ніч 2015 року. У передмові до цього випуску редактор Михайло Слуквін сформулював місію "СВОЄ" так: "утвердити нове у просторі соціогуманітарної думки". На це формулювання ми радо орієнтуємося і зараз.

Загальна концепція "СВОЄ" міститься у назві – це *всеукраїнське студентське соціологічне* видання. Так склалося історично, що редколегія об'єднала київських соціологів, проте тісний світ швидкісного інтернету дозволяє нам тісно співпрацювати з авторами й інших міст України. Готуючи чергове число, ми оголошуємо про збір матеріалів на своїх сторінках в соціальних мережах, таким чином кожен, незалежно від місцезнаходження, може долучитися до роботи над "СВОЄ", надіславши в редакцію свій текст та (або) ілюстрації. Журнал виходить як в електронному, так і друкованому вигляді. Менша частина накладу поширюється під час презентацій, більша частина – шляхом безкоштовної поштової підписки для охочих з усієї України. "СВОЄ" – це *студентське*, в широкому (світовому) значенні, видання. Ми орієнтуємося як на студентів, так і на старших колег. І нарешті, "СВОЄ" – це *соціологічне* видання. Оскільки під дахом соціології сьогодні зібралося чимало різних тематичних напрямків і занять, тут є сенс прояснити наші орієнтації.

Є три тематичні царини, писати про які нам цікаво: це соціологія в її освітньому, науковому та прикладному вимірах. Найбільш цікаве завдання для нас зараз – це експериментувати одразу з трьома царинами. Як вони співвідносяться? Хто задає ритм? Як перетинаються ці три професійні спільноти? Або взагалі, наскільки сформованими є професійні спільноти всередині цих світів? Ці окремі питання зрештою зводяться до загальної тематики про соціологію як "професію і як покликання", як "бойове мистецтво", "голос суспільства", "художню літературу", зрештою "як вона є і як її немає". Крім того, ми пишемо на теми, що стосуються більш конкретних питань всередині цих трьох царин: про конкретні епізоди зі студентського та професійного життя. В даному випадку наша задача полягає в тому, щоб зробити аргументи різних сторін, що беруть участь у цих епізодах, видимими, відчутними та впливовими для всіх гравців на полі.

У нас є постійні рубрики: переклади сучасних текстів відомих соціологів, рецензії на нові книжки та інтерв'ю з випускниками та випускницями спеціальності "соціологія". Остання рубрика, судячи зі статистики інтернет-переглядів, є найбільш привабливою для читацької аудиторії. Кожне таке інтерв'ю – це тривала розмова з "живим" соціологом про біографічні обставини, пов'язані з вибором спеціальності, змінами інтересів, впливом на це викладачів, текстів, самих соціальних контекстів, а також розмова про подальші життєві траєкторії.

Що ж до перекладів та рецензій, то це не менш важливий компонент нашої роботи на шляху до "утворення нового". Окрім просвітницької мети, публікація перекладів важлива з точки зору утвердження соціології як світової, а не лише національної практики. Ми звикли, що Пітер Берґер – це один з авторів кишенькової біблії теоретика "Соціальне конструювання реальності", але книжка була написана у 1967 році, а Пітер Берґер – досі живий і займається соціологією. На диво всім локальним кліше, Берґер займається зовсім не феноменологією, а соціологією релігії. Ми вперше переклали Брюно Латура українською мовою, це текст його публічної лекції "Про деякі емоційні наслідки капіталізму". І мабуть, не так важливо, що ми зробили це вперше, як важливо сказати, про що ця лекція. Це нова, незвична іще для українського ока концептуальна рамка, за допомогою якої можна досліджувати "капіталізм". Зараз ми перекладаємо відомого спеціаліста у веб-аналітиці Авінаша Кошика, сподіваючись на те, що і цей текст стане важливим приводом для подальших дискусій серед українських соціологів "at work".

"Утверджувати нове" неможливо в ситуації відсутності умов і самої комунікації між соціологами. За дверима студентських аудиторій, захистом курсових і дипломних, комунікація, як правило, припиняється, доводячи цим, що вона є швидше вимушеною обставиною, ніж спонукана інтересом. Можливо, це досить зухвало звучить з мого боку, але серед соціологів, котрі уже не є студентами, також нечасто почуєш серйозну дискусію. Позиції в обговореннях часто прив'язані або до власного авторитету, або до "богів" кланів, які представляють ці позиції, і рідко коли – до аргументів. Будь-який діалог перестає бути діалогом, якщо співрозмовники не беруть до уваги аргументи один одного. Одним із завдань руху "СВОЄ" полягає в тому, щоб сприяти формуванню професійного діалогу: плекати інтерес до професійних обговорень, формувати культуру аргументованої критики та аргументованої відповіді на критику. Виходячи саме з таких міркувань, ми висуваємо і критерії до текстів, що публікуємо.

Загалом, у нас немає жорстких критеріїв щодо формату матеріалів. Але є певні загальні вимоги, які є запорукою якості, мабуть, будь-якого тексту. Це наявність ключового питання (більш-менш очевидного для професійної спільноти), хороша організація тексту та переконливість основних тез. Останнє залежить від того, наскільки ці тези підкріплені аргументами та фактами. Чим більше оціночних суджень, тим менш переконливими є основні тези. Це найпростіша логіка, але щоб дотримуватися її правил, потрібно постійно навчатися писати. Власне, це ми і робимо, працюючи над кожним текстом. І є ще одна важлива річ, що стосується вимог до текстів, це – красномовність. Так, окрім того, що ми прагнемо публікувати якісні тексти, ми хочемо бути привабливими. Складно утверджувати нове та закликати до діалогу, будучи сірим, громіздким, навантаженим купом посилань текстом. До того ж, одне з наших завдань – пропагувати соціологію, робити її зрозумілою та принадною для повсякденного "здорового глузду". Дуже приємно, коли студенти математичного факультету, читаючи наш часопис, замислюються про те, що існують "соціологи", які не лише опитують людей на вули-

цях. Виразний публіцистичний стиль, яскраві ілюстрації є дуже важливими складовими концепції "СВОЄ".

На презентаціях останніх випусків від "дорослої" (маю на увазі: не студентської) аудиторії надходили репліки, що "СВОЄ" здається критично налаштованим виданням. Ми завжди відповідаємо однозначно: ні, "СВОЄ" не є критично налаштованим виданням. Це не є складовою нашої концепції. У нас немає ворогів, тому ми не ведемо війн. Разом з тим, ми пишемо від імені студентства, від імені молодих соціологів, і наша справа – прояснювати свою позицію. Ми не можемо не використовувати критику, адже інколи це єдиний спосіб, щоб заявити про себе. Давайте розглядати аргументовану критику як позитивний інструмент.

Наостанок, мені хотілося б запросити всіх до діалогу: "Давайте разом лупати цю скалу!". Хочеться вірити, що "СВОЄ" – це не просто видання, це рух молодих соціологів, спрямований на утвердження професійної спільноти: встановлення зв'язків всередині цієї спільноти, продукування якісних текстів, просування теоретично та методологічно обґрунтованих досліджень і зрештою популяризації соціології.

A. Fitisova, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Останні номери часопису викладені на порталі "Issuu": <https://issuu.com/svoe>. Оголошення щодо поштової підписки на друкований примірник регулярно з'являються на наших сторінках в соціальних мережах. Відгуки, пропозиції, тексти та ілюстрації просимо надсилати на адресу: SVoie_journal@googlegroups.com.

Примітки:

¹"СВОЄ" зародилося в 2010 році з неформальної ініціативи студентів факультету соціології КНУ і попервах публікувалося під назвою "Студентська газета факультету соціології". Пізніше назва видання змінювалася на "Sociatis Viribus: Студентська газета факультету соціології", "SV: Студентська газета факультету соціології" та "SVoe: Студентське видання соціологів". Із 2014 року видання повністю переступило інституційні рамки і під назвою "СВОЄ" вийшло у загальнонаціональний формат. У різні часи над виданням працювали: М. Гончаренко, А. Дейнека, А. Ляшева, Т. Саламанюк, М. Слуквін, А. Фітісова, В. Шелухін. Зараз в редакції "СВОЄ" працюють А. Голумбовська, А. Дейнека, О. Дядікова, Р. Кириченко, А. Фітісова, В. Шелухін. Окрему подяку редакційна колегія висловлює викладачу кафедри теорії та історії соціології Т.В. Цимбалу.

Надійшла до редколегії 18.12.15

ON "SVOIE", OR WANT TO READ AN INTERESTING JOURNAL ON SOCIOLOGY – WRITE IT!

ПЕРЕКЛАД

УДК 316.2

М. Бамія, проф
Університет Пітсбурга, СШАШЛЯХИ НАПИСАННЯ ГАРНОЇ КНИЖКОВОЇ РЕЦЕНЗІЇ:
НОТАТКИ РЕДАКТОРА ЖУРНАЛУ INTERNATIONAL SOCIOLOGY

Mohammed A. Bamyeh "From the editor: Ways to write a good book review" // International Sociology. – 2014. – Vol. 29, no. 2. – p. 79–80.

Я хотів би використати цей вступ як можливість викласти в загальних обрисах базові стратегії рецензування – запоруку підготовки доброї, легкої для читання та корисної книжкової рецензії. Орієнтування на це максимізує успіх та доступність рецензії.

1) Фокусуйтеся на тому, що книга повідомляє, а не на тому, що бажаєте повідомити ви. Звісно, ви можете пропонувати власну думку, проте вона ніколи не має компенсувати ігнорування аргументів книги. Урешті, ви рецензуєте чийсь працю, а не власну. Навіть, якщо ви не погоджуєтесь з книгою, читачі очікують від огляду вичерпного викладу її аргументів, їх підтвердження та як це пов'язано з іншою літературою у зазначеній галузі. Водночас, ви можете повідомити читача чому вам подобається це чи ні. Проте, загалом, небагато читачів поцінують думку рецензента, коли вони не матимуть уявлення стосовно чого ця думка висловлена. Не оцінюйте книгу з позицій, що би ви написали з цього приводу. Спробуйте збагнути, що автори, котрих ви рецензуєте, намагалися зробити чи в чому досягли успіху у їхніх власних термінах перед тим, як повідомите читачів у чому вони досягли успіху чи навпаки – зазнали невдачі, на вашу думку.

2) Уникайте механічного, "від розділу до розділу" опису книги. Такий підхід, зазвичай, провокує появу не надто натхненних рецензій. Деякі частини книги можуть виявитися більш важливими за інші, тож ви можете фокусуватися на них. Проте, найкращий огляд викладає головну тезу книги. Рецензія, звісно, може пояснювати як книга структурована і як прогресує аргументація в ній, однак зважайте, що рецензування книги – не те ж саме, що прочитання її.

3) Звертайте увагу на мову та значення. Уникайте жаргону та не надто переймайтеся тим, що, на вашу думку, вкрай вузько спеціалізовані вчені прагнуть почути. Не використовуйте складних речень, будьте стислими та уважними до суті. Якщо книга складна – не

відтворюйте її ускладненості. Покажіть нам, що ви змогли зрозуміти з неї. Краще не писати рецензії взагалі, аніж джерґотати. Не намагайтеся звучати невинувато-ґрунтовно. Будьте стислими та уважними до суті. Ваша мова повинна мати сенс.

4) Зважайте, що ваша аудиторія не локальна, а міжнародна. Не керуйтеся припущенням, що всі наші читачі знайомі з поточними локальними чи національними дискусіями. Навіть, якщо вам випало жити у великій країні чи країні з такою соціально-науковою спільнотою, котра може здаватися дуже важливою.

5) Зважайте, що ваша аудиторія – загальна. Пишіть для всієї аудиторії соціологів, не лишень для спеціалістів у власній галузі. Наші читачі належать до найрізноманітніших соціологічних напрямків. Сприймайте ваш огляд за можливість пояснити дискусії у власній спеціальній галузі для великої аудиторії соціальних науковців. Виходьте із власних національної, крайової та галузевої мушлі, навіть із соціологічної виходьте. Міркуйте про можливість комунікації по той бік різноманітних меж.

6) Хоча публікація оглядів може додавати балів до професійного CV, огляди не повинні готуватися *виключно* з такою метою. Їх значно легше писати, коли ви насправді цікавитесь ідеями та дебатами, обговорюваними у книзі.

7) Цілковито мінімізуйте примітки та посилання. Було би краще уникати їх взагалі. Книжковий огляд – не жанр надмірно розгорнутих тез. Збережіть їх для ґрунтовної статті.

У цілому, рецензія – це можливість залучитися до дискусії, дізнатися щось нове, запропонувати цінну послугу великій освіченій аудиторії. Але, разом з тим, це має бути також і захоплююча діяльність. Найкращі огляди написані зазвичай тими, хто любить писати їх.

Переклад з англ. Володимира Шелухіна, аспіранта факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка.

M. Bamyeh, Prof.
University of Pittsburgh, USA

WAYS TO WRITE A GOOD BOOK REVIEW: FROM THE EDITOR OF INTERNATIONAL SOCIOLOGY JOURNAL

Translated from English by Vladimir Shelukhin, PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ, РЕЦЕНЗЕНТІВ І ЧИТАЧІВ

Редколегія журналу запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів та студентів і приймає до розгляду наукові матеріали, що відповідають тематичній спрямованості видання.

"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія" є рецензованим науковим періодичним виданням, в якому публікуються результати оригінальних досліджень соціологів з різних країн в усіх сферах соціологічного знання: теорії та історії соціології, методології і методів, дослідження соціальної структури, соціальних груп, відносин і інститутів, різноманітних суспільних явищ, спеціальні та галузеві соціології. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними.

Журнал також публікує фахові рецензії новітніх соціологічних видань, які вийшли в світ, передусім, в Україні і країнах регіону: книжок, дисертацій, монографій, підручників тощо.

Статті і рецензії приймаються до розгляду українською, російською або англійською мовою, відбираються міжнародною редакційною колегією журналу і публікуються мовою оригіналу. Статті додатково оцінюються шляхом зовнішнього анонімного рецензування.

Вимоги до статей, які подаються для опублікування в журналі:

1. Статті повинні відповідати міжнародним фаховим стандартам соціологічних досліджень, в тому числі існуючим вимогам до фахових публікацій в Україні (http://vak.org.ua/docs/prof_journals/requirements.pdf). В статті має бути чітко визначені проблема і мета дослідження, а також оригінальний і значущий внесок автора в розв'язання наукової проблеми. Редакція звертає увагу авторів на обов'язковість співвіднесення їхнього оригінального дослідження з наявним в світовій соціології корпусом знання щодо відповідної наукової проблеми і визначення місця зробленого внеску в дисциплінарному контексті.

2. Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, результатів аналізу і обґрунтованість зроблених висновків, а також повну відповідальність за порушення авторських прав і одержання дозволів для використання зовнішніх матеріалів, що захищені авторським правом. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема, Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

3. Статті обсягом 20000 – 40000 знаків (3000 – 6000 слів включно з назвою статті; 0,5–1 авторських аркушів) надсилаються електронною поштою на адресу редакції journal_soc_knu@ukr.net на одній із мов видання (*електронний документ у форматі WinWord (*.doc)* шрифт Arial, розмір 9; інтервал між рядками – одинарний, перед і після назви статті та кожного її розділу має бути пропуск в один рядок, відступ першого рядка кожного абзацу має дорівнювати 0,5 см)

4. Матеріали статті подавати в такій послідовності:

- індекс УДК (Arial, розмір 8, Bold)
- перший ініціал, прізвище, учений ступінь (якщо він є) посада кожного співавтора (українською та англійською мовами, Arial, розмір 8, напівжирний, між ініціалом і прізвищем ставити нерозривний інтервал; ця вимога поширюється й на прізвища, що наводяться в основному тексті статті)
- назва статті (Arial Black, розмір 10, звичайний)
- анотація і ключові слова (українською, російською та англійською мовами) із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (обсяг – 0,7 – 1 стандартної машинописної сторінки, або 1200–1800 знаків, Arial, розмір 8, напівжирний курсив)
- основний повний текст статті (з таблицями та рисунками за наявності, шрифт Arial, розмір 9);
- список літератури (Arial, розмір 7, звичайний);
- дата направлення до редколегії, (Arial, розмір 7, напівжирний, розрядка 1 пт, вирівняти по правому краю).

Автори з інших країн, що подають статтю англійською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською мовою. Автори з інших країн, що подають статтю російською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською і російською мовами.

5. До статті додаються відомості про авторів:

Прізвище, ім'я, по батькові (прізвище та ім'я, в тому числі латинським шрифтом), контактний телефон і електронну адресу автора, місце роботи (з повною адресою), посада, науковий ступінь, вчене звання. Якщо авторів декілька, потрібно стисло зазначити внесок кожного автора.

6. Примітки подаються в кінці тексту із послідовною нумерацією (арабськими цифрами). Після приміток (за наявності) декларуються подяки авторів, вказуються джерела фінансування дослідження та інституціональна підтримка, можливий конфлікт інтересів. Редакційна колегія очікує, що всі особи або організації, які сприяли проведенню дослідження або підготовці статті, але не включені до числа авторів, зазначаться в секції "декларації".

7. Посилання на джерела слід наводити в тексті у форматі "перший автор, рік" або "перший автор, рік: номер (тому), сторінки" за стандартом SAGE Harvard reference style але у квадратних дужках. *Наприклад:* [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Бібліографічні відомості необхідно подавати наприкінці статті (після приміток і декларацій) у вигляді списку літератури за алфавітом (*спочатку джерела, що надруковані кирилицею, а потім – латиницею*). (Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел наведено в Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13.) Для джерел, що надруковані кирилицею і є перекладом з мов із латинською абеткою, обов'язково зазначається (у квадратних дужках після наведених бібліографічних відомостей) оригінальний правопис прізвища автора та назви джерела латинським шрифтом. Для інших джерел, що надруковані кирилицею, повинна додаватися їхня латинська транслітерація за стандартами ALA-LC – Американської бібліотечної асоціації – Бібліотеки конгресу (<http://www.loc.gov/catdir/cpsol/roman.html>). Транслітерація прізвища автора та назви наводиться у квадратних дужках після оригінальних бібліографічних відомостей кожного джерела.

8. Якщо стаття містить ілюстративний матеріал (*таблиці, графіки, діаграми, рисунки* тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми, – у форматах Excel, рисунки – у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

9. Автори не мають права передавати до інших видань матеріали, що були прийняті до розгляду редакцією журналу, до оголошення його результатів або у разі прийняття рішення про публікацію статті.

10. Статті висловлюють лише погляди авторів, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

11. Статті, які не відповідають вказаним вимогам, до друку не приймаються. Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування. Експертиза редакційної колегії не оприлюднюється і не підлягає оскарженню. Неопубліковані статті, а також будь-які надіслані матеріали авторів не повертаються.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає згоду авторів з цими вимогами, а також їхню згоду на публікацію матеріалів в друкованому вигляді в журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Для подальшої інформації редакційна колегія рекомендує авторам ознайомитися із попередніми числами журналу на сайті: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/visnik-kiyivskogo-nacionalnogo-universitetu-imeni-tarasa-shevchenka-sociologiya>

Кінцеві терміни подачі для чергового числа журналу – 1 квітня та 1 жовтня.

Статті та супровідні документи надсилати на електронну адресу редакції журналу: journal_soc_knu@ukr.net

Примітки:

1. Відповідальність за порушення авторських прав і недотримання діючих стандартів несуть автори статті.

2. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори й рецензенти.

INFORMATION FOR POTENTIAL AUTHORS, REVIEWERS AND READERS

"Bulletin of National Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology" is a peer-reviewed scientific periodical journal that publishes results of original research submitted by sociologists from different countries in all areas of sociology: social theory, history of sociology, methodology and methods, studies of social structure, social relations, institutions and current social phenomena, special sociological theories and branches of sociology. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal also publishes professional reviews of recent and significant sociological titles that are issued especially in Ukraine and the region: books, dissertations, monographs, textbooks etc. The journal is soliciting original research articles and reviews on relevant topics in Ukrainian, Russian or English. Submitted articles and reviews are selected by international Editorial Board and published in the original language of submission. In addition research articles are evaluated by anonymous expert reviewers assigned by the editors.

Requirements for submission to the journal:

1. Manuscripts of articles must meet the international professional standards of sociological research including existing guidelines for scientific publications in Ukraine (See: http://vak.org.ua/docs/prof_journals/requirements.pdf). Author(s) should clearly formulate problem and the ultimate goal of research and define author's original and relevant contribution into solution of the problem in current sociological discourse. Editorial Board warns authors that they are obliged to relate their original research to the up-to-date sociological knowledge on the problem and place their contribution within existing international sociological scholarship.

2. Authors are fully responsible for accuracy of the facts and data presented in the article, credibility of analysis and validity of the research findings. The author(s) are required to obtain permission to publish any copyright materials that are used in the article. Submitting an article to the journal the author(s) hereby confirm that during research and preparing materials for publication they adhered to professional ethic requirements including ISA (International Sociological Association) Code of Ethics (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm) and that materials they submitted were original had not been published. Responsibility for copyright infringement and failure to comply with existing professional standards are the authors own.

3. The length of articles should be between 20000–40000 characters (3000 – 6000 words). The articles (in Ukrainian, Russian or English) and supporting documents should be sent via e-mail only to the address: journal_soc_knu@ukr.net (document format in WinWord (*.doc), single spaced, Arial 9 font size without positioning and hyphenations, with the exception of character fonts in formulas).

4. The article should be supplemented with:

- UDC (Universal Decimal Classification) code before the title (Arial, 8 font size, Bold)
- Name, title and position of each author (Arial, 8 font size, semiBold)
- Article title (Arial Black, 10 font size)
- Abstract with the key words (in Ukrainian, Russian and English) that outlines the theoretical and methodological bases of research and main findings (length 0.7-1 standard typewritten pages, or 1200-1800 characters, (Arial, 8 font size, semiBold. italics)
- Main body of the article (including tables and graphs, Arial 9 font size)
- References (Arial, 7 font size)
- Date of submission (Arial, 7 font size semiBold)

Authors from other countries than Ukraine, who submit an article in English, can provide abstract and the key words in English only. Authors from other countries, who submit an article in Russian, should provide abstract and the key words in English and Russian.

5. The article should be supplemented with information about the author(s):

Last name, first name (Cyrillic names besides original have to be transliterated into Roman alphabet), phone number and E-mail of the author(s), information about institutional affiliation (with full address), position, short description of work responsibilities, level of education, academic degree. In case of multiple authorship, the contribution of each author should be specified.

6. Author(s) may use endnotes (not footnotes) that should be consecutively numbered through the text with Arabic numerals that correspond to a list of notes at the end of the main text. After the notes author(s) may declare acknowledgments including funding acknowledgements, institutional support and conflict of interests (if applicable). Editorial Board expects that people or organizations that assisted in any way in research or in preparing the article but not included into the list of the authors would be mentioned in this section.

7. References to the sources should be presented in the text in compliance with SAGE Harvard reference style as in-text citations in a format "first author last name, year" or "first author last name, year: (volume) page number(s)" but enclosed within square brackets (not parentheses) E.g.: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Bibliographic information must be provided at the end of the article in the form of a bibliography in alphabetical order (first sources come in Cyrillic, then – in Roman). (Examples of presentation of bibliography are given in Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13).

Sources in Cyrillic that are translations from languages with Roman alphabet must be supplemented with original spelling of author's name and the tile in Roman alphabet (presented within square brackets after initial bibliographic description). Other sources in Cyrillic must be transliterated according to ALA-LC (American Library Association – Library of Congress) standards for Romanization (<http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>). Transliteration of author's name and the tile should follow within square brackets after original bibliographic description.

8. If an article contains illustrations (tables, graphs, diagrams, pictures etc.), each such material must be submitted with the corresponding legends in electronic form: tables, charts and graphs – in Excel, images – in CorelDraw or Adobe Illustrator (imported images in Word are not suitable for further processing).

9. If an article submitted to the journal was accepted for consideration, the author(s) are not permitted to seek for other submissions for publication elsewhere until decision of the editors is announced or when the article is accepted for publication.

10. Articles express the views of their author(s), which may not necessarily reflect the views of the Editorial Board.

11. Articles that do not meet these requirements may not be accepted for publication. Editors are granted the right to edit or shorten the article. Editorial evaluation is not public and may not be discussed. Rejected articles as well as other submitted materials are not returned to the author(s).

12. Submitting an article and other materials to the journal the author(s) hereby give their consent to these requirements as well as their lawful consent to the publication of the article in print in the journal and in the electronic format by publishers, with whom Editorial Board shall make appropriate arrangements.

Additional information can be found at journal's web site: <http://www.soc.univ.kiev.ua/en/bulletin-kyiv-national-taras-shevchenko-u...>

Deadlines for submissions for forthcoming issues of the journal – the 1st of April and the 1st of October. Please send articles and supporting documents to: journal_soc_knu@ukr.net

Notes:

1. Full responsibility for copyright infringement and non-compliance with existing standards lies with authors of the articles.
2. Responsibility for the accuracy of the facts mentioned in the article, data, validity of the findings and overall scientific level of the article lies with authors and the article reviewers.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЯ

Випуск 1(7)

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84¹⁸. Ум. друк. арк. 8,25. Наклад 300. Зам. № 216-7793.
Вид. № С1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 22.06.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02